

959.13

ก 16 6

๔ 2

ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เกศา (สิงห์) ในฐานะสมุหนายก

พ.ศ. 2372 - 2392

ปริญญานิพนธ์

ของ

กมลวรรณ มังคลารัตนศรี

15 ส.ค. 2524

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921575, 3915058

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2524

ลิขสิทธิ์ เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

87312

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตและคณะกรรมการสอบ ได้พิจารณาปฏิญานี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ

คณะกรรมการที่ปรึกษา

อ.บุญ สันต
ประธาน

อ.ท. ส. ส.
กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

อ.บุญ สันต
ประธาน

อ.ท. ส. ส.
กรรมการ

อ.ว. ว. ส.
กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์คุณวรุณพพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และผู้ช่วยศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ได้เสียสละเวลาอันมีค่าของท่านเพื่อช่วยแนะนำตรวจและแก้ไขจนกระทั่งสำเร็จจุดมุ่งไปท้ายนี้ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณท่านทั้งสองเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ประจำห้องสมุดวิทยุวรรณ หอสมุดแห่งชาติทุกคนที่อำนวยความสะดวกในการค้นคว้าเอกสารเป็นอย่างดี และขอขอบพระคุณมอง ๆ ทุกคนที่ให้ความช่วยเหลือในท่านอื่น ๆ

กมลวรรณ มังคลารัตนศรี

สารบัญ

บทที่		หน้า
บทที่		ก
	ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	ง
	ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	ง
	ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	ง
	สมมุติฐานในการค้นคว้า	ง
	วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	จ
	แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ	จ
	เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า	จ
1	ภูมิหลังของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ก่อนได้รับตำแหน่งสมุหนายก ...	1
	ชาติกำเนิด	1
	การศึกษาอบรม	2
	การรับราชการ	5
	บุคลิกลักษณะของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา	8
	การก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสมุหนายก	13
2	ขอบข่ายอำนาจและหน้าที่ของสมุหนายก	31
	ลักษณะการปกครองของไทยก่อนสมัยพระบรมไตรโลกนาถ	31
	การปรับปรุงการปกครองสมัยพระบรมไตรโลกนาถ	40
	ตำแหน่งสมุหนายก	46
	ขอบข่ายอำนาจของสมุหนายก	52
	อำนาจของสมุหนายกจากการใช้ตรา	52

ขอบข่ายอำนาจการบริหารงานของสมุหนายก	54
ขอบข่ายอำนาจการบริหารของสมุหนายกในแต่ละสมัย	56
อำนาจการบริหารของสมุหนายกในด้านการทหาร	56
อำนาจการบริหารของสมุหนายกในด้านการพลเรือน	59
อำนาจการบริหารของสมุหนายกในประเทศราช	61
วิธีการปฏิบัติงานของสมุหนายก	63
หน้าที่ของสมุหนายก	64
สมุหนายกในฐานะนักปกครอง	64
สมุหนายกในฐานะนักบริหาร	65
สมุหนายกในฐานะแม่ทัพ	68
การทำนุบำรุงประชาชนในต่าง ๆ	68
การทำนุบำรุงพุทธศาสนา	70
3 ความสัมพันธ์ระหว่างไทย ลาว เขมร ก่อนเจ้าพระยาบดินทร์เดชา	
คำร่างตำแหน่งสมุหนายก	72
ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาว	72
อาณาจักรลาวสมัยเริ่มแรก	72
ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาวสมัยอยุธยาและธนบุรี	74
ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	76
ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร	87
ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรสมัยอยุธยาและธนบุรี	87
ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	92
การขยายอิทธิพลของลาวเข้าไปในเขมรและลาวซึ่งมีผลกระทบของไทย ...	95
การขยายอิทธิพลของลาวในเขมร	95
การแทรกแซงและการขยายอิทธิพลของลาวในลาว	106

4 ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานแม่ทัพ	109
การสงครามระหว่างไทยกับญวน พ.ศ. 2376 - 2390	109
การรบครั้งที่ 1 พ.ศ. 2376	111
การรบครั้งที่ 2 พ.ศ. 2384	113
การรบครั้งที่ 3 พ.ศ. 2385	118
การรบครั้งที่ 4 พ.ศ. 2388	121
ความสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานแม่ทัพ	124
การรู้และเข้าใจลักษณะภูมิประเทศ	124
ความสามารถในการจัดหาเสบียงอาหาร พาหนะ อาวุธ และกำลังคน	129
ความสามารถในการวางแผนการรบ	137
ความสามารถในการวางแผนป้องกันเมือง	142
ความสามารถในการสืบราชการศึก	145
ความสามารถในการวางแผนถอยทัพ	147
ความสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในเชิงการทูตและการเมือง	149
ความสามารถในเชิงการทูต	149
ความสามารถในเชิงการเมือง	161
ปัญหาการจลาจลในเมืองเขมรตอนต้นไทย	161
ปัญหาการแต่งตั้งพระองค์กว้างออกไปปกครองเขมร	163
การแก้ปัญหาญวนเกลี้ยกล่อมเขมรด้วยวิธีการต่าง ๆ	164
5 ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในตำแหน่งพลเรือน	172
ผลงานตำแหน่งพลเรือนของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในประเทศราช	172
ผลงานตำแหน่งพลเรือนของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในเขมร	172

ผลงานด้านรักษาความสงบเรียบร้อย	172
ผลงานด้านเศรษฐกิจ	179
ผลงานด้านทำนุบำรุงพุทธศาสนา	181
ผลงานด้านพลเรือนของ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฉานนาไทยและ หลวงพระบาง	182
ผลงานด้านพลเรือนของ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาในส่วนภูมิภาคของไทย ..	185
ผลงานด้านรักษาความสงบเรียบร้อย	187
ผลงานด้านเศรษฐกิจ	192
ผลงานด้านทำนุบำรุงพุทธศาสนา	195
การปฏิบัติงานด้านอื่น ๆ	198
6 บทสรุป	199
บรรณานุกรม	206
ภาคผนวก	221

บทนำ

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) นับเป็นบุคคลที่น่าจะศึกษา เพราะท่านเป็นผู้ที่มีความสามารถในด้านการปกครองดูแลความสงบเรียบร้อยภายในราชอาณาจักรและประเทศราชที่อยู่ในความรับผิดชอบของท่าน จะเห็นได้จากการที่ไทยสามารถกำจัดอิทธิพลของญวนและมีสิทธิ์เข้าปกครองดินแดนเขมรอีกครั้ง หลังจากที่ต้องเสียอิทธิพลให้แก่ญวนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความสามารถของเจ้าพระยาบดินทรเดชาทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงไว้วางพระราชหฤทัย โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหนายก ดูแลความทุกข์ยากทั่วหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง

ตำแหน่งสมุหนายกเป็นตำแหน่งที่ดำรงขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ทรงตั้งเสนาบดีเอาทหารเป็นกลาโหม พลเรือนเป็นสมุหนายก เอาขุนเมืองเป็นพระนครบาล เอาขุนวังเป็นพระธรรมาธิบดี เอาขุนนาเป็นพระเกษตรรา เอาขุนคลังเป็นพระโกษาธิบดี¹ เสนาบดีทั้งหกตำแหน่งนี้ยกเป็นอัครมหาเสนาบดีสองตำแหน่ง คือ สมุหนายกบังคับกรมฝ่ายพลเรือนทั่วไป สมุหกลาโหมบังคับกรมฝ่ายทหารทั่วไป แต่หลังจากรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ไปแล้ว ได้เปลี่ยนแปลงให้สมุหนายกควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือ บังคับบัญชาทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน สมุหกลาโหมควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้² ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์แบ่งอำนาจการบังคับบัญชาหัวเมืองออกเป็นสามฝ่ายคือ

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 หน้า 454

² ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองในราชอาณาจักรได้แก่ พิษณุโลก สทูลบุรี อ่างทอง นครไชยศรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ฯลฯ ประเทศราชได้แก่ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ และเขมร

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำวรวงศ์ราชนาถาพ "ลักษณะการปกครองสยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 22

ฝ่ายเหนืออยู่ในความดูแลของสมุหนายก ฝ่ายใต้อยู่ในความดูแลของสมุหกลาโหม และหัวเมือง
ฝ่ายตะวันออกของอ่าวไทยอยู่ในความดูแลของกรมท่า ในด้านขอบเขตหน้าที่ของสมุหนายก
นอกจากจะควบคุมดูแลประสานงานจุดศูนย์กลางในส่วนกลางแล้ว ยังต้องบังคับบัญชาดูแลหัวเมือง
ชั้นนอกตลอดจนประเทศราชที่ขึ้นอยู่กับฝ่ายของตน โดยจะต้องดูแลในด้านความเป็นอยู่การ
ท่ามาหากิน ความสงบราบคาบทั้งภายในอันได้แก่ การปราบโจรผู้ร้าย ลงโทษผู้ทำผิด
ความสงบราบคาบภายนอกได้แก่ การป้องกันการรุกรานจากศัตรูที่ยกมาตีเขตแดน จะต้อง
เกณฑ์คนออกรบและบางครั้งตนเองก็ต้องเป็นแม่ทัพคุมไป สำหรับอำนาจของสมุหนายกจะเห็น
ได้จากการใช้ตราประจำตำแหน่งในพระธรรมนูญ¹

ในฐานะที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาดำรงตำแหน่งสมุหนายกในระหว่างปี พ.ศ. 2372 -
2392 นั้น งานส่วนใหญ่จะเป็นในด้านดูแลความสงบราบคาบของหัวเมืองประเทศราชโดยเฉพาะ
ในเขมร หลังจากที่เขาพ้นตำแหน่งนี้เพียงสองปี ใน พ.ศ. 2375 ก็โปรดให้ออกไปราชการ
เมืองพระตะบอง คอยระวังเหตุการณทางเมืองเขมร เนื่องด้วยท่าที่เขมรเอาใจออกห่างจาก
ญวน เพราะถูกญวนบังคับให้ได้รับความเดือดร้อน จนถึงกับพระอุทัยราชามีหนังสือมากราบทูล
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า² ครั้นเกิดกบฏในเมืองไทรบุรีเมื่อ พ.ศ. 2376 พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าฯ เห็นเป็นโอกาสจะได้เขมรกลับคืนมา จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา
เป็นแม่ทัพถืออำนาจสิทธิ์ขาดทำสงครามกับญวน ด้วยความฉลาดสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา
นี้เอง ไทยจึงได้เข้าครอบครองเขมรอีกครั้ง ในขณะเดียวกันเจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้จัดการ
ดูแลความสงบเรียบร้อย ตลอดจนความเป็นอยู่ของราษฎรด้วย

นอกจากจะดูแลความสงบราบคาบของประเทศราชฝ่ายเหนือแล้ว ในฐานะสมุหนายก
เจ้าพระยาบดินทร์เดชายังต้องดูแลความสงบเรียบร้อย ตลอดจนความสมบูรณ์พูนสุขของประชาชน
ภายในอาณาจักรด้วย ดังจะเห็นได้จากเมื่อมีจีน "ตัวเหี้ย" เกิดขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็น
เมืองที่อยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายก และเป็นเวลาพอดีกับที่ท่านเสด็จราชการในเขมรเข้ามา

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 81 - 82

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

กิจกิจการปรามปรามจนราบคาบ¹ เมื่อมีคดีวิวาทฟ้องร้องกันถึงศาล ถ้าการตัดสินไม่เป็นที่
พอใจของคู่ความร้องเรียนมายังส่วนกลาง สมุหนายกมีอำนาจจะส่งคู่ความลงไปกรุงเทพฯ
เพื่อพิจารณาใหม่²

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าภาระหน้าที่ของสมุหนายกมีกว้างขวางเพียงไร ซึ่ง
เจ้าพระยาบดินทร์เทศาได้ทำหน้าที่ของท่านอย่างดียิ่งตลอดระยะเวลา 20 ปี คุณความดีของ
ท่านที่มีต่อแผ่นดินยากที่จะลบเลือนไปได้ โดยเฉพาะไทยเท่านั้น เขมรยังเป็นหนี้บุญคุณของ
ท่านที่ช่วยกอบกู้เขมรให้เป็นปึกแผ่นสืบเชื้อสายต่อมา พระองค์คงได้แสดงความกตัญญูของท่าน
โดยการสร้างเก๋งขึ้นที่เมืองอุทุมมิไชย และให้ปั้นรูปท่านขึ้นไว้เป็นอนุสาวรีย์ซึ่งชาวเขมรเรียกว่า
"รูปองค์บดินทร์" เป็นที่เคารพบูชาของชาวเขมรตลอดมา³ คุณความดีที่ท่านทำนี้มีประโยชน์
เฉพาะตัวท่าน ยังส่งผลถึงบุตรหลานในเวลาต่อมาคือ บุตรของท่านที่ต้องโทษ เมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์ทรงปรารภว่า เพื่อเห็นแก่ความชอบของเจ้าพระยา
บดินทร์เทศาจึงโปรดให้พ้นโทษ และพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ถึงที่พระยา เพื่อเป็นศักดิ์ศรี
ของตระกูลสืบไป⁴

ดังนั้นผู้เขียนจึงเห็นว่าชีวิตและผลงานของ เจ้าพระยาบดินทร์ เทศาในฐานะสมุหนายกนั้น
เป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาให้ละเอียด เพื่อจะได้เห็นบุคลิกภาพและความสามารถของท่านใน
ด้านต่าง ๆ ให้ถ่องแท้ ให้สมกับที่ ศาสตราจารย์ สุกิจ นิมมานเหมินทร์ กล่าวว่าท่านเป็น
รัทนามุขของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ⁵

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 194 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 82 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ "ประวัติเจ้าพระยา
บดินทร์เทศา (สิงห์ สิงหเสนี) ใน ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (นุนาค) เจ้าพระยา
บดินทร์เทศา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) หน้า 38

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 127 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217

⁵นุนาค พยัคฆเดช ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เทศา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลอง
อนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทร์เทศา (สิงห์ สิงหเสนี) 24 มิถุนายน 2521 คำนวณ

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาชีวประวัติและผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายกเท่าที่มีหลักฐานอ้างอิงได้
2. เพื่อศึกษาขอบข่ายอำนาจและหน้าที่ของสมุหนายกเท่าที่มีหลักฐานปรากฏ
3. เพื่อชี้ให้เห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายกมีส่วนสร้างความมั่นคงในดินแดนประเทศไทยทางด่านตะวันออก

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. จะทำให้รู้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายกมีส่วนช่วยสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงในดินแดนประเทศราช และมีส่วนช่วยดูแลความสงบเรียบร้อยในหัวเมืองฝ่ายเหนือ
2. จะทำให้รู้และเข้าใจอำนาจหน้าที่ของสมุหนายก
3. เพื่อเป็นการเชิดชูยกย่องบุคคลที่ทำความประโยชน์ให้แก่แผ่นดิน

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. จะศึกษาผลงานและอำนาจหน้าที่ของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายกในช่วงระยะ พ.ศ. 2372 - 2392 เท่านั้น โดยจะเน้นเรื่องการรักษาความสงบราบคาบในประเทศราช ส่วนด้านอื่นจะศึกษาเท่าที่มีหลักฐาน
2. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเพื่อนบ้านด้านตะวันออกโดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายก

สมมุติฐานในการค้นคว้า

1. พื้นฐานทางชาติตระกูลและความจงรักภักดี ตลอดจนการได้รับการสนับสนุนไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาสมควรได้รับตำแหน่งสมุหนายก

2. ความเฉลียวฉลาด เกิดเดี่ยว กล้าหาญ ของเจ้าพระยาบดินทร์เกษาทำให้
ไทยมีโอกาสเข้าครอบครองเขมรในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ

3. ความมั่นคงในดินแดนประเทศราชเป็นผลจากสมุหนายกมีอิสระในการตัดสินใจ
ในยามวิกฤติการณ์

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach)
และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ใน
การศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และอาศัยข้อมูลที่เป็น
เอกสารชั้นรอง (Secondary Sources)

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. หอสมุดต่าง ๆ เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
หอสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฯลฯ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4

- พระราชพงศาวดาร เวียงจันทน์
- ฯลฯ

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- กฎหมายตราสามดวง
- จกหมายเหตุเรื่องทัพพวนในรัชกาลที่ 3
- จกหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ

ฯลฯ

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)

- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - 3
- วิทยานิพนธ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
- หนังสือประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

ฯลฯ

ภูมิหลังของ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ก่อนได้รับตำแหน่งสมุหนายก

การศึกษาเกี่ยวกับบุคคลใดบุคคลหนึ่งสิ่งที่เราควรพิจารณาคือ เชื้อสายวงศ์ตระกูลของ
ผู้นั้น เพื่อจะได้ดูว่ามีอิทธิพลทำให้ประสบความสำเร็จในชีวิตอย่างไรบ้าง นอกจากนี้ก็มี
การศึกษาอบรม บุคลิกลักษณะ หรือแม้แต่ช่วงโอกาสเหมาะที่เกิดขึ้น สิ่งเหล่านี้จะมีส่วน
ช่วยเสริมสร้างให้ผู้นั้นประสบความสำเร็จก้าวหน้าหรือล้มเหลวในชีวิตได้เหมือนกัน สำหรับ
เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) เราไม่ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับสิ่งที่กล่าวมาแล้วมากนัก
อย่างไรก็ตามพบหลักฐานที่จะช่วยให้รู้ชีวิตและผลงานของท่านได้บ้าง

1. ชาติกำเนิด

จากหนังสือการตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์กล่าวว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชา
เกิดเมื่อ พ.ศ. 2320 ในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ในสมุทวงศ์เขตตามบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
สมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์และหม่อมเจ้าประภากรว่า ท่านเกิดในวันพุธ เดือน
แรมห้าค่ำ ปีมะแม พ.ศ. 2318 ตรงกับวันที่ 11 มกราคม 2318¹ ซึ่งจะคลาดเคลื่อนกัน
สองปี ท่านเป็นบุตรคนที่สี่ของเจ้าพระยาอภัยราชา (เป็น) กับท่านผู้หญิงพัก บรมบุรุษของ
ท่านเท่าที่ทราบเป็นพรหมมณีนีริวัณณะ รับราชการในสมัยพระนารายณ์ตำแหน่งราชบุรุษ²
มีบุตรสืบเชื้อสายมาจนถึงเจ้าพระยาอภัยราชา (เป็น) เจ้าพระยาอภัยราชา (เป็น) เป็น
ข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้เคยโดยเสด็จทำสงครามหลายครั้ง

¹ ฐาณิน สุทธิสงคราม สามเจ้าพระยา หน้า 151 - 152

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร "ประวัติเจ้าพระยา
บดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ใน ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) เจ้าพระยา
บดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาอมราช (เป็น) สุขุม หน้า 20

เมื่อเกิดจลาจลในกรุงธนบุรีได้มีส่วนช่วยในการปราบปราม เป็นผู้ออกไปตรวจตรากวาดขัน รักษาพระราชทรัพย์สำหรับแผ่นดินในท้องพระคลังกรุงธนบุรี และทำบุญชื้อถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทำให้มีความชอบมาก¹ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ จึงพระราชทานความดีความชอบให้เป็นพระยาพลเทพ² ต่อมาได้เลื่อนเป็นที่สมุหกลาโหม ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยราชาที่สมเด็จเจ้าพระยาวังหน้า³ จะเห็นว่าชาติกำเนิดของท่านที่อยู่ในตระกูลขุนนางชั้นผู้ใหญ่ รับราชการใกล้ชิดพระมหากษัตริย์มาหลายชั่วคน มีส่วนทำให้ท่านมีโอกาสได้รับการฝึกหัดในหน้าที่ราชการมาตั้งแต่แรก อันเป็นแบบอย่างธรรมเนียมขุนนางที่มีบุตรต้องถวายตัวรับราชการ⁴ จึงอาจกล่าวได้ว่าชาติกำเนิดของท่านเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ท่านก้าวไปสู่ตำแหน่งสูงสุดในหน้าที่ราชการ

2. การศึกษาอบรม

ทางด้านการศึกษาอบรมไม่ปรากฏแน่ชัดว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้รับการศึกษามากน้อยเพียงใด แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่าท่านคงได้รับการศึกษาตามแบบบุตรหลานขุนนาง คือ ศึกษาจากวัดเหมือนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นบุตรขุนนางในพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงได้รับการศึกษาอักษรสมัยในสำนักพระวันรัตน์ (ทองอยู่) วัดบางหว้าใหญ่⁵

¹ ก.ก.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 1 หน้า 32 - 33

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ก. 1144

³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านน้อย เปาโรหิต 2474 หน้า 6

⁴ ประยูร สิริพิพัฒน์ ต้นตระกูลขุนนางไทย หน้า 1

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอากาศณรงค์ (อิง ขางสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 11

วิชาที่ศึกษาก็คงจะเหมือนกับที่ ลาดูแบร์ บันทึกไว้ว่า "พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัดสอน
อนุชนเหล่านั้นให้รู้จักอ่าน เขียน และนับจำนวนเป็นสำคัญ ... แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร
กฎหมายหรือศาสตร์อื่นด้วย"¹ เมื่อจบการศึกษาแล้วก็มักจะไปประกอบอาชีพตามบิดา พวก
บุตรขุนนางก็มักจะถวายตัวเข้ารับราชการต่อไป แต่อย่างไรก็ตามพอจะเชื่อได้ว่าทางบ้าน
บิดามารดาของท่านก็มีส่วนช่วยอบรมกล่อมเกลาด้านทศกูนิสัยที่สั่งมาไว้ให้ท่านมากพอควร
เจ้าพระยาอภัยราชา (เป็น) บิดาของท่านมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ เป็นอย่างมาก สำหรับตัวท่านเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มีความซื่อสัตย์จงรักภักดี
ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มากเช่นกัน ก็จะได้เห็นจากการที่ท่านออกไปทำศึกสงคราม
ซบเกี่ยวกับญวน ได้รับความลำบากนานาประการเพื่อเป็นการฉลองพระเดชพระคุณ อีก
ประการหนึ่ง เมื่อนายแสงบุตรของท่านทำผิดลอบค้ายิน อันเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
ไม่ทรงโปรด พระองค์มีนโยบายแน่วแน่ในการปราบปรามให้หมดไปจากราชอาณาจักร จึงจะ
เห็นได้จากจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติที่มีไปถึงพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัด) จะมีเรื่องเกี่ยวกับขึ้น
อยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีรับสั่งแก่พระนรินทรว่า "บอกเจ้าพระยาพระคลัง
ให้มีหนังสือออกมาว่า ถ้าจะเลิกทัพเข้ากรุงแล้ว ถึงจะเอาครัวไปถวายสักพันหนึ่งก็ไม่ทรง
ยินดีเหมือนหนึ่งเอาเงินเข้าไปได้มากหมกนั้นแหละ"² ฉะนั้น เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจับได้
ว่านายแสงค้ายิน จึงสั่งให้ลงโทษอย่างหนักมีเงิน 100 ที่ จนนายแสงสลบท่านก็ไม่ให้เลิก
ให้เขียนไปจนครบ เรื่องนี้แม้ขุนนางผู้ใหญ่ที่ขอบพอกับท่านก็ไม่กล้าขอโทษ เพราะท่านพูดว่า
"เราเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ ต่างพระเนตรพระกรรณฉันใด เราเห็นว่าผู้ใดเป็นเลี้ยนหนาม
หลักคอตราชกรแผ่นดินแผ่นดินทราย ประพฤติผิดพระราชกำหนดกฎหมายแล้ว เรามีอำนาจ
อันชอบธรรมจะลงโทษ ... ถ้าผู้ใดไม่เป็นคนทนสาบานต่อน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้ว ก็คงไม่มา
เกี่ยวข้องกับทางที่จะลงโทษอย่างแสงนี้"³

¹ เดอ ลาดูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย
สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 261 - 262

² หลวงอุดมสมบัติ จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระรัตนธัชมุนี 31 พฤษภาคม 2505 หน้า 314

³ ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามบุทธิ เล่ม 1 หน้า 90

อีกประการหนึ่งเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) และท่านผู้หญิงพักเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ได้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดไว้หลายวัด เช่น สร้างวัดสามปลื้มแล้วถวายเป็นวัดหลวง ได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า "วัดจักรวรรดิราชาวาส" สร้างวัดอรุณนิคมแขวงเมืองสระบุรี ปฏิสังขรณ์วัดศาลาปูนกรุงเก่า ฯลฯ แม้แต่ก่อนที่ท่านจะถึงแก่อสัญกรรมได้นำเงินตรา 100 ชั่งขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพื่อช่วยในการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปที่ปรักหักพัง¹ ส่วนมารดาของท่านได้สร้างวัดข้างทองที่เกาะเรียน เมื่อออกไปทูลงานยกชื่อพระอุโบสถ ชื่อพระอุโบสถตกลงมาทับถึงแก่อนิจกรรม² ความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาของบิดามารดานี้อาจจะมีส่วนทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เคชา มีจิตใจฝักใฝ่ในการกุศลและเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จะเห็นได้จากเมื่อครั้งท่านดำรงตำแหน่งเป็นพระยาราชสุภาวดี ได้รับคำสั่งให้ไปทำลายเมืองเวียงจันทน์ ท่านได้ทำลายทุกสิ่งทุกอย่าง ยกเว้นไว้แต่วัด³ แม้แต่เมื่อท่านไปราชการทัพในเมืองเขมร ยังมีหนังสือให้พระยาศรีสหเทพช่วยเป็นธุระเกี่ยวกับงานของวัดจักรวรรดิราชาวาส⁴ หลังจากที่ท่านได้รับชัยชนะในการปราบปรามกบฏเวียงจันทน์กลับมา ท่านได้มีศรัทธายกที่ดินให้เป็นวัดเรียกวัดไชยชนะสงคราม และตลอดเวลาที่ไปราชการในเขมรและญวน เมื่อท่านไปตำบลใดมีเวลาว่างพอท่านจะสร้างวัด เช่น วัดดึกหรือวัดเทพลีลา สร้างขึ้นในบริเวณที่ขุดพบพระพุทธรูปปางลีลาเมื่อคราวขุดคลองบางกะปิ เพื่อเอาน้ำใช้ในการทำนาสะสมเสบียงอาหารไว้ใช้ในราชการทัพ เมื่อรวมวัดที่ท่านสร้างขึ้นในพระนครและต่างจังหวัดจะมีประมาณเจ็ดวัด*

¹ ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามบุต เล่ม 1 หน้า 39 - 41

² นนาค พัทธเศียร ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เคชา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองอนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทร์เคชา (สิงห์ สิงหเสนี) 24 มิถุนายน 2521 หน้า 4

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

⁴ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับญวนและเขมรในรัชกาลที่ 3 เล่ม 42 หน้า 6

* วัดที่สร้างในพระนครได้แก่ วัดไชยชนะสงคราม วัดเทพลีลา วัดที่สร้างต่างจังหวัดที่ปราจีนบุรีมีวัดโรงเกวียน วัดแจ้ง วัดตาพระยา ที่กบินทร์บุรีมีวัดพระยาท้าว วัดหลวงบดินทร์

ส่วนวัดที่ปฏิสังขรณ์ได้แก่ วัดปิ่นนายก วัดช่างทอง วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดนี้ท่านได้นำพระบางจากเวียงจันทน์มาประดิษฐานไว้ ได้สร้างวิหารฝาผนังเขียนลายรดน้ำ¹ นอกจากนี้ท่านยังมีจิตศรัทธาคำนับบำรุงพุทธศาสนาในเมืองเขมร สร้างวัดที่เมืองพระตะบองและเมืองอุทุมมีไชยอีกด้วย

3. การรับราชการ

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเริ่มรับราชการครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนาคำไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จเจ้าพระยาเจ้าสุภานุวงศ์เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขณะนั้นท่านมีอายุ 16 ปี ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นมหาดเล็กรายงานการต่อสำเนา ท่านรับราชการด้วยความขยันหมั่นเพียร ได้รับพระราชทานยศศักดิ์โดยลำดับจนได้เป็นที่จมื่นเสมอใจราช^{*} ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้เจ้าพระยาอภัยราชา (นัม) ไปเป็นที่สมเด็จเจ้าพระยาวังหน้า จมื่นเสมอใจราช (สิงห์) บุตรก็ย้ายไปรับราชการวังหน้า ได้รับพระราชทานยศเป็นเจ้าหน่มีพระนายเสมอใจราช ต่อมาได้เลื่อนเป็นจมื่นศรีบริรักษ์ปลัดกรมพระตำรวจขวา เมื่อ พ.ศ. 2352 ในปีนี้พ่ายกมัลลัมเมืองกลาง ทางกรุงเทพฯ ส่งกองทัพมาช่วย จมื่นศรีบริรักษ์ (สิงห์) ได้เป็นรองปลัดนายลาดตระเวนไปในกองทัพเรือด้วย กองเรือของท่านได้จับเรือลาดตระเวนมาได้สองลำ จับเชลยมาได้ 36 คน พร้อมทั้งอาวุธและเสบียงอาหารส่งให้แม่ทัพ ครั้น พ.ศ. 2353 จึงได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระพรหมสุรินทร์ เจ้ากรมตำรวจขวา ขณะนั้นท่านมีอายุ 33 ปี ในปีนี้ท่านต้องออกไปช่วยราชการสงครามทางเมืองเขมรอีก เนื่องจากเขมรเกิดจลาจล พระอภัยราชาจับพระยาจักรี (แบน) พระยาขลาใหม่ (เมือง) ฆ่า แต่พระยาสังคโลกหนีมากรุงเทพฯ ในฐานะที่ทั้งสามคนเตรียมกองทัพจะมาช่วยรักษาพระนครตามรับสั่ง พระอภัยราชาอ้างกับไทยว่าข้าราชการเขมรทั้งสามคิดกบฏ ในขณะเดียวกันพระอภัยราชามีพระราชสาส์นไปทูลพระเจ้าเวียดนามว่า พระยาจักรี พระยาขลาใหม่

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 34 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 น.ป.ป.

^{*} อยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ในกฎหมายตราสามดวง หน้า 110

ยุยงให้้องแข็งข้อต่อพระองค์ จึงต้องขอกองทัพญวนมาช่วย¹ หลังจากสงครามครั้งนี้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยาราชโยธา ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาเกษตรรักษา* ว่าการฝ่ายกรมในกรมพระราชวังบวรฯ ใน พ.ศ. 2356 เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาราชสุภาวดี ใน พ.ศ. 2370 ได้เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก พ.ศ. 2372 ได้เป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาสมุหนายก ในขณะนั้นท่านมีอายุ 53 ปี

นาย ก.ศ.ร.กุหลาบ กล่าวถึงการรับราชการของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ถวายตัวเป็นมหาดเล็กพิเศษในพระบรมมหาราชวัง ได้เป็นมหาดเล็กรายงานตรวจราชการต่อสำเภา ได้เลื่อนเป็นที่นายเสนห์** มหาดเล็กในพระบรมมหาราชวัง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เป็นที่นายจ่ารง*** ได้เลื่อนเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราชและย้ายไปรับราชการในฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นที่พระยาแสนหาญธรรจางวามหาดเล็ก พระยาจ่านงก๊ก พระยาเกษตรรักษา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้รับตำแหน่งเป็นพระยาราชสุภาวดีจางวางกรมพระสุรัสวดีในพระบรมมหาราชวัง ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก และตำแหน่งสูงสุดเป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่สมุหนายก²

เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่ามีความตำแหน่งบางตำแหน่งแตกต่างกัน แต่อย่างไรก็ตามตำแหน่งที่ท่านรับราชการเป็นตำแหน่งในราชการฝ่ายพลเรือนเหมือนกัน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอาจณรงค์ (อิง ขางสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 98 - 100

* อยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ในกฎหมายตราสามดวง หน้า 115

** อยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ในกฎหมายตราสามดวง หน้า 110

*** อยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ในกฎหมายตราสามดวง หน้า 110

² ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามบุตธิ เล่ม 1 หน้า 16 - 17

ในชีวิตการรับราชการของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะเห็นว่าท่านประสบผลสำเร็จในหน้าที่มาก เพราะได้รับตำแหน่งสูงสุดทางราชการคือตำแหน่งสมุหนายก การที่ท่านได้รับตำแหน่งนี้มาเหมาะสมอย่างยิ่ง เนื่องจากท่านรับราชการในตำแหน่งหน้าที่ฝ่ายพลเรือนมาตลอด ย่อมจะมีความเข้าใจรอบรู้ในหน้าที่ราชการอย่างดี อย่างไรก็ตามชีวิตในราชการของท่านจะราบรื่นตลอดเวลาก็คงไม่ได้ ท่านเคยได้รับโทษจากเหตุบังเอิญและความขยันหมั่นเพียรในการทำมาหากินรวมสองครั้งด้วยกัน ระหว่างนั้นท่านดำรงตำแหน่งพระยาเกษมรักษาคือครั้งแรกใน พ.ศ. 2360 พระยานานำช้างเผือกมาถวายถึงกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปรับถึงที่ตำบลตลาดขวัญแขวงเมืองนนทบุรี¹ ฝ่ายกรมพระราชวังบวรก็โดยเสด็จด้วย พระยาเกษมรักษา (สิงห์) รับพายเรือไปจะให้ทันรับเสด็จที่ตลาดขวัญ แต่บังเอิญเข้านั้นหมอกลงจกมีควันมองไม่เห็นทาง เรือของพระยาเกษมรักษาพายไปตึกหน้าลานขบวนเรือ จึงถูกจับไปลงโทษอยู่ที่ทมิฬในวังหลวงเป็นเวลานานถึงสี่เดือน² อีกครั้งหนึ่งเนื่องจากท่านเป็นผู้ขยันหมั่นเพียรทั้งในงานราชการและงานบ้าน เมื่อว่างจากราชการก็ค้าขาย พยายามแสวงสำเนาไปค้าขายเมืองจีน สิ่งของที่ขายดีคือเศษเหล็ก ท่านจึงจัดหาซื้อออกไปขายเป็นจำนวนมาก ประกอบกับตำแหน่งทางราชการของท่านต้องเป็นผู้ดูแลการทำนาของราษฎร จึงออกไปควบคุมการทำนาหลวงอยู่เสมอ เมื่อมีผู้ฟ้องกล่าวโทษว่าท่านไปตั้งทำนาปลูกโรงใหญ่โตล่อลวงไพร่ไม่ไผ่ทั้งลำ ทว่าเหมือนอย่างจะตั้งค่ายคูตัวก็ และการค้าขายเศษเหล็กส่วนตัวจึงน่าจะระแวงว่าจะสะสมเหล็กทำเป็นอาวุธ จึงถูกนำตัวไปจำไว้ในพระบรมมหาราชวัง³ แต่ท่านได้รับความช่วยเหลือจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้ทรงช่วยเหลือจนพ้นโทษ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 หน้า 86

² ก.ร.ร.กุหลาบ ฐานามสยามบุตธ เล่ม 1 หน้า 55

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี)" ใน ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (บดินทร์) เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาบดินทร์ (บัน สุนทร) หน้า 23

ได้เร็วขึ้น เป็นเหตุให้ท่านไถ่บาปไถ่ชีวิตสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มากขึ้น ในช่วงตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาอยู่นอก ราชการ จึงมีโอกาสดำรงรับใช้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ อย่างเต็มที่ ทรงใช้สอยให้ต่อ ลำเภากลางลำ เป็นพนักงานตรวจราชการภูมิกำแพงพระนครระกรรณ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้รับมอบหมายให้เป็นอธิบดีศาลทั้งแปดศาล¹ การได้รับใช้ใกล้ชิดเช่นนี้ทำให้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์จึงโปรดให้เข้ารับราชการ ให้มีบรรดาศักดิ์เป็นที่พระยาราชสุภาวดี² และ หลังจากนั้นชีวิตของท่านก็เจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ จนกระทั่งถึงแก่อสัญกรรมด้วยอหิวาตกโรค ใน พ.ศ. 2392³

4. บุคลิกลักษณะของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา

ความก้าวหน้าในชีวิตราชการของเจ้าพระยาบดินทร์เดชานั้น บุคลิกลักษณะของท่าน น่าจะมีส่วนช่วยเหลือเกื้อกูลอยู่มาก เมื่อพิจารณาจากลักษณะของท่านจากรูปปั้นที่พระมณฑลพิทยบุณี (มา) ให้ปั้นไว้ที่วัดจักรวรรดิราชาวาส ท่านมีใบหน้าค่อนข้างสี่เหลี่ยม ขากรรไกรกว้าง เล็กน้อย หนูกว้าง ตาเล็ก ริมฝีปากบาง ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะของคนที่มีความเข้มแข็ง เดี่ยวซาค อคทน และเมื่อพิจารณาจากพฤติกรรมของท่านในจดหมายเหตุหรือพงศาวดารก็จะเห็นบุคลิกลักษณะ ของท่านเด่นชัดขึ้น ในคราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาถูก เจ้าราชวงศ์แห่งที่ทองบาดเจ็บ ท่านก็สู้รบความเจ็บป่วยยกทัพตามเจ้าราชวงศ์ที่ถูกทหารไทย ยิงบาดเจ็บ ความเข้มแข็งอคทนของท่านเป็นตัวอย่างให้แก่แม่ทัพนายกอง ซึ่งอาจจะ เป็นเหตุ หนึ่งที่ทำให้ท่านประสบผลสำเร็จในการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ หลังจากนั้นท่านก็ได้รับแต่งตั้งให้

¹ ก.ร.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 1 หน้า 57

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211

คำทรงตำแหน่งสมุหนายก¹ เมื่อท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ไปทำสงครามกับญวน ท่านได้แสดงความเข้มแข็งเจียมเขาสกกับตำแหน่งแม่ทัพให้ปรากฏหลายประการ เช่น ท่านเคยสั่งลงโทษประหารชีวิตนายแสงหลานของท่านเมื่อคราวไปทำสงครามกับญวนใน พ.ศ. 2376 เพราะนายแสงแอบหลบกระสุนปืนเข้าศึกอยู่ทางท้ายเรือและท่านไปพบเข้า² เจ้าพระยาบดินทร์-เดชาซึ่งลงโทษนายแสงครั้งนี้โดยไม่คำนึงว่าจะเป็นเชื้อสายของท่าน เมื่อทำความผิดแล้วจะไม่ยกโทษให้เลย ท่านเคยกล่าวแก่เจ้าพระยาพระคลังเมื่อให้ลงโทษประหารชีวิตหลวงยกกระบัตรเมืองจันทบุรีที่คุมเรือเสบียงอาหารมาส่งให้กองทัพ หลวงยกกระบัตรปล่อยให้ไพร่พลสู้รบกับเขมรตามลำพัง ส่วนตนเองหลบหนีไป ทำให้เสียเสบียงอาหารแก่ข้าศึกว่า “ขออย่าให้เจ้าคุณพระคลังเห็นว่าป็นญาติเป็นพวกพ้อง พวกพ้องในแม่ทัพระหว่างการศึกสงครามเช่นนี้ไม่มีเลย มีแต่ตัวแม่ทัพคนเดียวหาญาติมิได้³ อีกเรื่องหนึ่งพระกวีสุลาคนเจ้าเมืองเชียงแตง คิดปิดบังหลบซ่อนเขมรสี่คนที่มาสืบราชการในกองทัพ ท่านจับได้ก็ให้ประหารชีวิตเสีย⁴ ในคราวที่ตีเมืองบันทายมาศได้แล้วกวาดต้อนครอบครัวญวนมา เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เกรงว่าจะเป็นภาระในการเกณฑ์ แต่จะขังไว้ในเมืองจันทบุรีก็ไม่ไว้ใจ เพราะมีญวนชายฉกรรจ์อยู่ถึง 80 คน เจ้าพระยาพระคลังไม่ทราบว่าจะทำประการใด ครั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบจึงสั่งให้หาญวน 80 คน⁵ ความเป็นผู้มี ความเข้มแข็งเจียมเขาสกของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา นี้เอง จึงทำให้ท่านมีกิตติศัพท์ว่าเป็นคนดี แม้แต่คุณหม่อมกวีในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ข จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

หน้า 140

³ จารุบุตร เรื่องสุวรรณ วีรกรรมบางตอนของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงสวัสดิ์ ยมาภัยพงศ์พิพัฒน์ 29 เมษายน 2502 หน้า 16 และ ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 1 หน้า 568

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/บ.8 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ก. หน้า 138

ยังเอามาเขียนเป็นคำอธิษฐานว่า "ขออย่าให้เป็นคนชังของเจ้าคุณใหญ่"¹ คือท่านสามารถ
ลงโทษคนได้ง่าย ๆ แม้ว่าจะเป็นคนรับใช้ใกล้ชิด ถ้าทำผิดแล้วจะไม่ยกโทษให้ อย่างไรก็ตาม
ก็ตามความเข้มแข็งเฉียบขาดนี้มีส่วนช่วยให้ท่านประสบความสำเร็จในชีวิตราชการอย่างมาก

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นผู้นำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เห็นใจผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา
เมื่อพระยาศรีสุทนต์เทพสงของกินไปให้ท่านในสนามรบ 50 ชะลอม ท่านตอบขอบใจและบอก
ของกินที่ฝากไปนั้นเท่าไรก็ไม่พอ เพราะต้องแจกจ่ายแม่ทัพนายกองทุกแห่ง² แสดงให้เห็นว่า
ท่านมีน้ำใจระลึกรถึงผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเสมอ ของกินเหล่านั้นพระยาศรีสุทนต์เทพต้องการฝาก
เฉพาะท่าน แต่ท่านไม่สามารถรับไว้คนเดียว ในขณะที่ทหารทั้งกองทัพต้องการเหมือนกัน
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะเอาใจใส่ดูแลความทุกข์สุขของแม่ทัพนายกอง เมื่อเจ็บป่วยจะให้
การรักษาพยาบาล³ เมื่อไม่หายถึงแก่กรรมท่านจะขอของที่ใช้ในงานศพจากกรุงเทพฯ และ
จัดการพิธีศพให้ด้วย⁴ สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องผูกพันให้ผู้ใต้บังคับบัญชาปฏิบัติหน้าที่ด้วยความมั่นใจ
เมื่อเกิดปัญหาอะไรแล้วจะไม่ถูกทอดทิ้ง ความมีน้ำใจเช่นนี้มีส่วนทำให้งานที่ท่านได้รับมอบหมาย
ให้ทำสำเร็จลุล่วงไป

บุคลิกลักษณะของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่ ก.ศ.ร. ภูหลวงกล่าวถึงอีกประการหนึ่งคือ
การที่ท่านมักจะจดจำบุคคลและเหตุการณ์ที่ท่านไม่พอใจ เมื่อมีโอกาสท่านจะหาทางตอบแทน
ซึ่งทำให้ดูเหมือนกับว่าท่านเป็นผู้มีความพยาบาทอาฆาต เช่นเมื่อครั้งที่ท่านต้องโทษฐานส่งสม
ผู้คน มารดาของท่านถึงแก่กรรม ด้วยความกตัญญูต่อมารดาท่านจึงขออนุญาตผู้คุมออกไปรดน้ำศพ
ความทราบถึงนายเถื่อนมหาดเล็กรายงาน จะทำรายงานขึ้นกราบบังคมทูล เจ้าพระยาบดินทร์เดชา
ต้องรีบกลับมาในทมิฬยังไม่ทันได้บรรจุกษัตริย์ และต้องเสียเงินห้าชั่งเป็นสินบนไม่ให้นายเถื่อน

¹ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา
คำรงราชานุภาพ สำเนาสมเด็จ เล่ม 13 หน้า 202

² กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับฉนวนและเขมร
ในรัชกาลที่ 3 เล่ม 42 หน้า 6

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 41/7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

นำความขึ้นกราบบังคมทูล ครั้นเมื่อท่านเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ไปทำสงครามในเขมร นายเถื่อน
ได้เป็นหลวงชาติสุริยงถูกเกณฑ์ไปในกองทัพด้วย ท่านสั่งให้หลวงชาติสุริยงคุมกองทัพทำสะพานเชือก
ข้ามคลองกะพงปลัก ซึ่งเป็นคลองที่ล่อแหลมเป็นทางปืนของญวน หลวงชาติสุริยงทำไม่สำเร็จ
เจ้าพระยาบดินทร์เดชามีบัญชาให้ท่านในฐานะชักคำสั่งแม่ทัพ หลังจากนั้นท่านก็ไม่สั่งให้ผู้ใดทำ
สะพานข้ามคลองนั้นอีก และเมื่อจะยกทัพไปรบกับญวนที่ตั้งอยู่ในคลองกะพงปลัก ท่านก็ไปทางอื่น
ไม่ไปทางที่สั่งให้หลวงชาติสุริยงทำสะพาน เป็นเหตุให้ผู้ที่ไม่ในกองทัพครั้งนั้นเข้าใจว่าท่านฆ่า
หลวงชาติสุริยงเพราะเหตุพยาบาลทอฆาตกันมาก่อน¹

อย่างไรก็ตามเรื่องนี้ไม่มีหลักฐานอื่นที่จะบ่งชี้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ฆ่าหลวง
ชาติสุริยงเพราะไม่พอใจเป็นส่วนตัว แต่สภาพการณ์ก็น่าจะทำให้ผู้เข้าใจเช่นนั้น เพราะ
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ได้ใช้เส้นทางนั้นอีก หากจะพิจารณาอีกประเด็นหนึ่งอาจจะเป็นเพราะ
ท่านเข้าใจว่าเมื่อสามารถทำสะพานข้ามไปได้แล้วจะเป็นประโยชน์ในการทำสงครามกับญวน และ
ในฐานะที่ท่านเป็นแม่ทัพสั่งการแล้วผู้รับคำสั่งไม่ปฏิบัติตาม ถ้าไม่ลงโทษให้เจ็บช้ำคือน่าจะทำให้
ไม่สามารถบังคับบัญชาได้เต็มที่ การลงโทษหลวงชาติสุริยงจึงเป็นตัวอย่างให้บรรดาแม่ทัพนายกอง
ไม่กล้าขัดคำสั่งเนื่องจากเกรงจะถูกลงโทษอย่างเจ็บช้ำคือนั่น ถ้าแม่ทัพไม่มีความเด็ดขาดใน
การสั่งราชการ จะทำให้ประสิทธิภาพเสียหายในราชการได้ ซึ่งก็เคยปรากฏในพงศาวดาร

การที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ลืมเหตุการณ์อะไรง่าย ๆ นั้น บางครั้งจะเป็นผลดีแก่
ทางราชการ ทำให้ไทยไม่ได้รับความเสียหายเป็นครั้งที่สอง เห็นได้จากเมื่อครั้งท่านไป
ปราบกบฏเวียงจันทน์ ญวนพาเจ้าอนุวงศ์มาส่ง ขณะเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไปตั้งทัพอยู่ที่
พันพร้าว แต่ให้พระยาพิไชยสงคราม พระยาอุกขราชวร หลวงสุเรนทรวชิต พร้อมทั้ง

¹ ก.ศ.ร.กุหลาบ ตำนานสยามยุทธ เล่ม 1 หน้า 60 - 65

นายไพร่ 300 คนเข้าไปฟังราชการที่เวียงจันทน์ ปรากฏว่าเจ้าอนุวงศ์คิดไม่เชื่อพูดจนพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิชิตปล่อยคนเที่ยวหากินไม้เตรียมพร้อม เจ้าอนุวงศ์จึงยกเข้าล้อมและฆ่าฟันไพร่พลตายเหลือรอดมาได้ประมาณ 40 - 50 คน¹ เหตุการณ์นี้ไทยไม่ทราบว่ายู่นรู้เห็นด้วยหรือไม่ แต่ไทยคิดว่ายู่นน่าจะคงรับนิคมขบ ฉะนั้นเมื่อยู่นให้เลขุคกินเวียนหู ลามและไพร่ยู่น 50 คนมาอีก ครั้นเจ้าพระยาบดินทร์เทศาทรบหานจึงมีหนังสือบอกไปว่า พระยาพิไชยสงคราม หลวงสุเรนทรวิชิตกับไพร่ 200 - 300 เศษ ประมาทอยู่เพราะเชื่อยู่นจึงไต่ตาย ครั้นนั้นก็นำล่อลวงทำอย่างนั้นอีก จะเอามันไว้ทำไม ให้กำจัดเสียให้สิ้น² ดังนั้นแม่ทัพไทยจึงไปล่อลวงยู่นและไพร่ขึ้นมาว่าจะเลี้ยงโต๊ะและฆ่ายู่นตายเหลือแต่เพียงไพร่ลาวสองคนกับเลขุคกินเวียนหูถูกอาวุธส่งไปให้เจ้าพระยาบดินทร์เทศา

เจ้าพระยาบดินทร์เทศาได้อำนาจเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์และจงรักภักดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งความจงรักภักดีที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ความจงรักภักดีของท่านนี้จะมีรากฐานจากความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างท่านกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงให้ความช่วยเหลือแก่ท่านมาตั้งแต่ครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเพชรบูรณ์ ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์ ความจงรักภักดีของเจ้าพระยาบดินทร์เทศายังกระชับแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงอยู่ในฐานะพระมหากษัตริย์อีกด้วย และในขณะเดียวกันความจงรักภักดีนี้ก็อาจจะคลุมไปถึงแผ่นดิน เพราะคนแต่ก่อนถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของทุกสิ่งทุกอย่าง เห็นจากเมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกจะมีการบอกถวายทุกอย่างแก่พระมหากษัตริย์ ฉะนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เทศาจึงรับราชการสนองพระเดชพระคุณเพื่อให้ถูกพระทัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เช่น เมื่อท่านทราบว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่โปรดแผ่นดินพระองค์ทรงเห็นว่าแผ่นดินเป็นยาเสพติด การค้าแผ่นดิน จึงเป็นการกระทำผิดกฎหมาย

¹ เจ้าพระยาพิทักษ์กรวณ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 80 - 82

² ก. หน้า 89

ฉะนั้นผู้ลักลอบค้าเงินจึงถูกลงโทษอย่างรุนแรงไม่ว่าแม้แต่บุตรของท่าน

ความจริงรักภักดีที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชามีต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นี้มีส่วนทำให้ท่านเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาก มีงานราชการสิ่งใดจะทรงระลึกถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเสมอ อย่างเช่นเมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับหัวเมืองฝ่ายใต้ก็ทรงดำริว่า "ผู้ที่ออกไปจากลาวพระยาณาคร และพระยาสงขลาคิดหาการงานได้ ก็มีแต่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา เจ้าพระยาพระคลัง ท้าวพระภักดี พระยาราชสุภาวดี 4 คนเท่านั้น"¹ ทั้ง ๆ ที่ราชการหัวเมืองฝ่ายใต้เป็นหน้าที่ของสมุหกลาโหม สำหรับประเทศราชด้านตะวันออกญวนและเขมรพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงวางพระทัยในเจ้าพระยาบดินทร์เดชามากว่าจะจัดการให้สำเร็จลุล่วงไปได้ เช่น เมื่อพระยาพิบูลย์สงครามยกทัพมาตีตามพระยาสังคโลก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงให้อำมาว่าเรื่องนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่าประการใด เมื่อมีผู้ทูลตอบว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชายังไม่เชื่อให้คนไปสืบราชการอยู่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงว่า "เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นการอย่างไรก็ให้ทำเพียงนั้น"² หรือแม้แต่เมื่อเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เจ้าเมืองพระตะบองถึงแก่กรรมจะให้ผู้ใดมาปกครองแทน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงดำริให้องค์อิมปกครองพระตะบอง ส่วนพระองค์ทรงจะให้มาช่วยราชการในพระตะบองหรือจะให้อยู่ที่เมืองมณฑลบุรีก็สุดแต่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา³ ในที่สุดเจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้พระองค์ทรงไปปกครองเมืองมณฑลบุรี เรื่องราชการทัพเสียดียงอาหารนับว่าเป็นสิ่งสำคัญ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ

¹หลวงอุดมสมบัติ จกนายหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรัตนธัชมุนี 31 พฤษภาคม 2505 หน้า 65

²กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จกหมายเหตุเกี่ยวกับญวนและเขมร ในรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 41 หน้า 244

³กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จกหมายเหตุเกี่ยวกับญวนและเขมร ในรัชกาลที่ 3 เล่มที่ 42 หน้า 11 - 12

ก็ทรงเชื่อว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะสามารถแก้ปัญหานี้ได้ เพราะ "เจ้าพระยาบดินทร์เดชา มีสิทธิ์ขาดในราชการ เมืองลาว เมืองเขมร กว้างขวางทั้งสติปัญญา ก็พอจะคิดอ่านซื้อข้าว มาเจือจางกองทัพได้"¹ แม้ในบางครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะคิดราชการไปก่อนแล้วจึงนำ กราบบังคมทูลภายหลัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ทรงยอมรับโดยนัยเพราะเห็นว่าสิ่งที่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทำนั้นถูกต้อง เห็นได้จากใบบอกของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า "ญวนทำหนังสือมาให้องค์วงปีศุขราไปเมืองเว้ ข้าพเจ้าเห็นญวนกล่าวกล้าเกินไป ไม่ให้อ้องค์วงปีศุขราไปเมืองเว้ฉันก็ชอบแล้ว"²

นอกจากจะทรงไว้วางพระทัยในเจ้าพระยาบดินทร์เดชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังทรงห่วงใยท่านด้วย ดังนั้นเมื่อท่านกลับจากปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ตรัสสั่งให้พระยาไชยวิชิตกรุงเกาจัดแจงทั้งโซลนทวาร บวงสรวงเทพารักษ์ แล้วนิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระปริตร เอน้ำมนต์ประพรมแม่ทัพนายกองที่กลับมา³ เพื่อเป็นสิริมงคล แก่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาและกองทัพ เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาป่วยเพราะถูกกระสุนดินปืน ระเบิด ก็พระราชทานให้หมื่นมหาแพทย์ หมื่นวรรณแพทย์ออกไปรักษา⁴ และยังมีหนังสือประกาศ ออกมาด้วยว่า ถ้าใครรักษาโรคเจ้าพระยาบดินทร์เดชาหายภายใน 10 วัน จะพระราชทาน รางวัล 30 ชั่ง ถ้าหายภายใน 20 วัน จะพระราชทานรางวัล 20 ชั่ง ถ้าหายภายใน 30 วัน จะพระราชทานรางวัล 10 ชั่ง ถ้าเป็นหมอเซลยศักดิ์จะได้เป็นขุนนาง ถ้าเป็นขุนนางอยู่แล้ว จะเลื่อนยศให้ ครั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไปราชการนานปีก็ทรงคิดถึง เมื่อว่างราชการก็ให้ เข้ามาเฝ้า⁵ เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าความซื่อสัตย์จงรักภักดี ประกอบกับความผูกพันใกล้ชิด ระหว่างเจ้าพระยาบดินทร์เดชามีส่วนช่วยให้ท่านได้รับตำแหน่งสมุหนายก นอกเหนือไปจาก ความสามารถในด้านอื่นของท่าน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 61 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

บุคลิกลักษณะอันสำคัญที่ทำให้เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาประสบผลสำเร็จในการรับราชการ คือ ท่านเป็นผู้เฉลียวฉลาด มีไหวพริบ จะเห็นว่าท่านออกทำสงครามแต่ละครั้งไม่เคยเสียที เพียงพลั่วแกงข้าศึกถึงกับเสียหายยับเยิน เมื่อท่านเห็นว่าไม่สามารถเอาชนะได้แล้วก็ถอยทัพไปตั้งรับในที่ใหม่ แต่การถอยทัพของท่านจะทำอย่างมีชั้นเชิงไม่เปิดโอกาสให้ข้าศึกเข้าเค็มได้ มีหน่ำรับบางครั้งอาจทำให้ข้าศึกได้รับความเสียหายอีก ในคราวที่ท่านจำเป็นต้องถอยจากเมืองโจกก เพาะกะกองทัพรักษาเสบียงอาหารประกอบด้วยได้ข่าวว่าญวนจะยกบาศีทัพไทยที่เมืองโจกกอีก ท่านสั่งให้ทางอุบายทางที่กองทัพจะถอยไปต่าง ๆ กัน แห้งแรกให้ขุดหลุมใหญ่ไว้ตามทางหลายสิบหลุม ปักหมอกแฉ่นหลาวไว้ในหลุม แล้วเอาไม้ไผ่ขัดและปิดปากหลุมให้เข้ากุม ให้เหมือนคันดินธรรมดา แห้งที่สองทำเหมือนกับแห้งแรกผิดกันแต่ว่าในหลุมแทนที่จะเป็นอาวุธ กลับเอาตัวต่อแตนและผึ้งรังใหญ่ใส่ไว้ แห้งที่สามให้ขุดไถ่ค่ายไม้ไผ่เป็นรางรบนก้น แล้วฝังคันปืนไว้โดยรอบ ตั้งปืนใหญ่ที่มีบรรจุดินปืนเกินอัตราไว้รอบค่าย แล้วลั่นฆ้องไปตามเกาะไฟ หุงข้าวเก่า ๆ ในค่ายนั้นทุกแห้ง รวมทั้งหลุมรังค่อแตนที่ขุดไว้ทุกหลุม เมื่อญวนตามมาแห้งแรก ตกหลุมถูกอาวุธบาดเจ็บ แม่ทัพญวนจึงให้ไพร่พลใช้ไม้หยั่งตรวจตามพื้นดิน เพื่อจะได้ไม้ตกหลุมอีก จึงถูกอุบายแห้งที่สองที่ทำไว้คือ ตัวต่อแตนที่อยู่ในหลุมออกมา รุมต่อยไพร่พลบาดเจ็บ ครั้นถึงแห้งที่สามกองทัพอญวน เข้าไปในค่ายหุงหาอาหารกิน ความร้อนจากเตาไฟทำให้ดินเป็นระเบิดคลอกญวนตายเกือบหมกกองทัพบ

อีกประการหนึ่งใน พ.ศ. 2386 เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาได้รับคำสั่งให้ไปจัดการการจลาจลในเมืองเขมรอีก เมื่อท่านออกไปถึงเมืองอุคงมีไชย ยังไม่ทันเกณฑ์ไพร่พลให้มาช่วยในการทำสงคราม ญวนก็ยกกองทัพมา เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาได้จัดกองทัพข้างออกรบกับญวนไม่ทันให้ญวนได้ตั้งตัวได้ ปรากฏว่าทัพญวนแตกพ่ายไป² การรบครั้งนี้ถ้าใช้ลำพัง

¹ขุนนาค พยัคฆเดช ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์ เดชา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองอนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทร์ เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) 24 มิถุนายน 2521 หน้า 40 - 48 และ ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามมกุฎ เล่ม 2 หน้า 617 - 641

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 101

กองทหารเห็นจะสู้ยวนไม่ได้ จึงเห็นว่าความเฉลียวฉลาดของท่านช่วยแก้สถานการณ์ที่คับขัน
ได้สำเร็จและเป็นผลดีแก่บ้านเมือง อีกครั้งหนึ่งเมื่อยวนมาขอทำไมตรี ให้พระองค์ทรงมี
หนังสือไปขออนุญาตการควบคุมการรบ และทางยวนจะส่งมาให้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชายอม
ให้พระองค์ทรงมีหนังสือและส่งทูตไปพร้อมกับเจรจาให้ยวนถอยทัพกลับ ในระหว่างการเจรจา
นั้นทางเมืองไพร่กะบาทจับยวน 44 คนมาส่ง แม่ทัพยวนที่อยู่เมืองพนมเปญจึงลงมาหาเจ้าพระยา
บดินทร์เดชาและว่า ไทยกับยวนปรองดองจะเป็นไมตรีกัน แต่หัวเมืองเขมรจับยวนมา 44 คน
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่รู้เรื่องหรือไม่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาตอบว่า "เราไม่รู้ไม่ ค้าย
ราชการยวนมาขอเป็นไมตรียังหาสำเร็จแก่กันไม่ จึงหาได้กำชับกำชาห้ามปรามเขมรทุกหัวเมือง
ไม่ ค้ายยวนแม่ทัพส่งแทนกองการควบคุมการรบพระองค์ทรงไม่ไต่ส่งมา เหมือนดังทูตไม่"¹
คำตอบของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นการรู้เท่าทันยวน ยวนจะให้ไทยรับผิดชอบกรณีเขมร
จับยวน โดยอ้างว่าไทยกับยวนเจรจจะเป็นไมตรีกัน เจ้าพระยาบดินทร์เดชาแสดงความ
หลักแหลมเหนือกว่าไม่ยอมรับรู้เรื่องไมตรีกับยวน เนื่องจากยวนไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงที่พูดไว้
ซึ่งยวนไม่สามารถทำอะไรไทยได้เลย และในที่สุดก็ต้องยอมทำตามที่ถูกไว้ โดยส่งบุตรภรรยา
พระองค์ทรงมาให้ อันเป็นผลดีแก่ฝ่ายไทย

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นผู้ที่มีความละเอียดรอบคอบ จะทำสิ่งใดจะพิจารณาจน
ถี่ถ้วน อันเป็นลักษณะสำคัญของแม่ทัพ เพราะถ้าไม่พิจารณาให้ถี่ถ้วนแล้วอาจจะเสียเปรียบ
แก่ศัตรูได้ ครั้งหนึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบจากคำให้การของยวนและเขมรว่า องค์เจ้านคร
มีหนังสือไปขอเจ้าหญิงเขมรทั้งสามมาอยู่พนมเปญ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าจะทำให้เขมร
แตกออกเป็นสองพวก จึงคิดจะให้พระองค์ทรงออกไปอยู่เมืองพุทธไธเพชรจะได้ใกล้ชิดกับ
พระยาพระเขมรได้บังกับบัญชาได้สนิทชิด พวกเขมรจะได้แน่ใจว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
ทรงโปรดให้พระองค์ทรงไปปกครองเขมรจริง เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงยวนจะรับเจ้าหญิงเขมรมาก็
ไม่มีความหมาย เพราะอย่างไรเขมรก็ยังคงนับถือเจ้านายผู้ชายมากกว่า เจ้าพระยาบดินทร์-
เดชาจึงเกรงว่าพระองค์ทรงไปอยู่พุทธไธเพชรจะเป็นอันตราย จึงเกณฑ์ไพร่ไทย ลาว เขมร

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

5,000 คน ยกไปป้องกันพระองค์ต่าง¹ เหตุการณ์นี้เป็นไปตามที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาคาดไว้ จึงทำให้ไทยไม่เสียเปรียบฐาน พระยาพระเชมรส่วนใหญ่ยังคงนับถือพระองค์ต่าง ในการทำสงคราม เสบียงอาหารนับว่าเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นสำหรับกองทัพ ในคราวทำสงครามกับญวน ไทยมักจะขาดเสบียงอาหารบ่อย ๆ ซึ่งเกิดจากส่งไปไต่พันหรือทางเขมรทำนาไม่ได้ผล หรือบางครั้งกองทหารที่ส่งไปเมืองหนึ่งมากเกินไป เสบียงอาหารที่มีอยู่ใน เมืองนั้นจะ เสียไปพอ สิ่งเหล่านี้เป็นภาระที่แม่ทัพจะต้องรับผิดชอบดูแล สิ่งเรื่องนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มีความละเอียดรอบคอบมาก ท่านจะเตรียมการไว้ล่วงหน้าเสมอ ท่านเคยขอกองทัพหัวเมืองมาช่วยการสงคราม เมื่อคนมากจะเกิดการขัดสนเสบียงอาหาร ท่านจึงขอข้าวจากหัวเมืองใกล้เคียงให้ส่งมาให้² หรือบางครั้งท่านจะส่งพระยาพระเชมรให้จัดคนในกองทัพ คนนอกเกณฑ์ไปทำนา³

บุคลิกลักษณะอีกอย่างที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาคือ การรู้จักและเข้าใจบุคคลอื่น ฉะนั้นเมื่อท่านต้องการผลประโยชน์ก็จะมีวิธีการทำให้ผู้อื่นพอใจและให้ความร่วมมือกับท่านได้ สำหรับญวนเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่เคยไว้วางใจ เพราะเห็นลวดลายมาตั้งแต่ครั้งปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ดังนั้นในการเจรจากับญวนไม่ว่าจะเป็นเรื่องใด ท่านจะพยายามหาหลักฐาน เมื่อญวนขอเป็นมิตรให้พระองค์ต่างมีหนังสือไปขออนุญาตการค้าบุตรภรรยา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่เชื่อถ้อยที่เท็จ และท่านยังกล่าวควาถ้าจะต้องเจรจากับญวนแล้วจะต้องพูดจาทำหนังสือผูกพันให้สนิทเสียก่อน⁴ เมื่อครั้งที่ปล่อยญวนเมืองโพธิ์สัณฑ์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทำให้แม่ทัพญวนองหายตีถูกทำหนังสือสัญญาเลิกทัพกลับไปเมืองโจดก และสั่งให้แม่ทัพนายกองที่รบอยู่

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับญวนและเขมร ในรัชกาลที่ 3 เล่ม 42 หน้า 18

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

กับพระยาพระเชนรให้เลิกทัพกลับไป¹ แม้กระนั้นท่านก็ยังไม่วางใจจึงมีหนังสือไปแจ้งให้เสนาบดีที่กรุงเวทราบเรื่องด้วย² สำหรับเชนรนั้นเคยอยู่ใต้อำนาจของญวน ถูกญวนกดขี่ข่มเหง เชนรไม่พอใจขึ้นเป็นอิสระ เมื่อเชนรมาตั้งไทย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงสั่งประกาศไม่ให้คนไทยข่มเหงรังแกเชนร ซึ่งจะเห็นจากหนังสือพระยาพระเชนรมีไปถึงองญวนผู้ใหญ่ว่า "เจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ประกาศถึงเชนรทุกหัวเมืองว่า ถ้าเห็นคนไทยคนหนึ่งคนใดมาเก็บผักและจับเบ็ดไก่เก็บเอาทรัพย์สินสิ่งของของเชนร ให้เชนรจับตัวคนไทยส่งไปให้เจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ จะให้ตัดมือคนไทยที่ข่มเหงนั้นเสีย³ อีกอย่างหนึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบว่เมื่อเชนรเอาใจออกห่างญวน ญวนก็ต้องมารบกวนเชนรแน่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเข้าใจจึงมีหนังสือประกาศแก่พระยาพระเชนรว่า "ถ้าเจ้าเมืองกรมการเมืองใดสู้รบกับญวน ญวนแตกไปรักษาเมืองใดก็เป็นความชอบจะได้รักษาเมืองต่อไป ถ้ากำลังน้อยสู้รบไม่ได้ก็ให้บอกขอกองทัพจะยกไปช่วย"⁴ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา เป็นผู้รักให้กำลังใจอยู่ได้บังคับบัญชา ถ้าท่านเห็นผู้ใดทำงานด้วยความซื่อสัตย์สุจริต มีความเข้มแข็งในการสงคราม ท่านจะตอบแทนโดยให้ความดีความชอบ เมื่อท่านไปทำสงครามกับญวนครั้งแรกนั้น ทัพบกทัพเรือนี้จะยกไปตีค่ายญวนพร้อมกัน แต่ปรากฏว่าทัพเรือในความควบคุมของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) อ่อนแอไม่พร้อม เจ้าพระยาพระคลังไม่สามารถบังคับบัญชาได้เกิดขาด ทำให้เสียราชการไป เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงพูดว่า "นายทัพนายกองไม่กลัวแม่ทัพ จะทำศึกสงครามไปที่ไหนได้ ให้เอาตัวผู้ที่ฉลาดมามาเสียให้สิ้น เอาผู้น้อยที่กล้าแข็งแรงตั้งขึ้น เอาเครื่องยศให้แก่นั้น⁵ เมื่อท่าน

¹ กรมศิลปากร จดหมายเหตุเรื่องทัพญวนครั้งรัชกาลที่ 3 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพลตรีพระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) 2476 หน้า 44

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 29

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 31 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 142

ขอแต่งตั้งหลวงยกกระบัตรเมืองกบินทร์บุรีไปเป็นเจ้าเมืองนครนายก ท่านให้เหตุผลว่า หลวงยกกระบัตรเมืองกบินทร์บุรีมีสติปัญญา การศึกษาสูงวัยเข้มแข็ง การศึกษาในเมืองเขมร ไปรณเกล้าฯ ให้ข้าหลวงออกไปจัดส่งปืน กระสุนดินดำ และเสบียงกองทัพเมืองกบินทร์บุรี หลวงยกกระบัตรจึงส่งให้พันราชการทัพเสมอ¹

ฉะนั้นจะเห็นว่า บุคลิกลักษณะของท่านที่เป็นผู้เข้มแข็งเยียบขาด อาทอน เณรยวดลาด มีไหวพริบ ซื่อสัตย์จงรักภักดี มีความละเอียดรอบคอบ ภูและเข้าใจบุคคลอื่นนั้น มีส่วนช่วยให้ท่านประสบผลสำเร็จในชีวิตราชการเป็นอย่างมาก

5. การก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสมุหนายก

การรับราชการของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่วนใหญ่เป็นไปด้วยความราบรื่น นอกจากความผิดที่เกิดขึ้นโดยไม่เจตนาของท่านสองครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้งทีกล่ามาแล้ว ผลงานที่ทำให้ท่านก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสมุหนายกคือ การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เพื่อที่จะได้เข้าใจความสามารถ ผลงานสำคัญและเกี่ยวเนื่องของท่าน จึงควรที่จะทราบความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเวียงจันทน์พอสังเขปดังนี้

เรื่องราวของเวียงจันทน์ปรากฏในพงศาวดารล้านช้างว่า ใน พ.ศ. 2103 พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งล้านช้างได้อพยพเมืองหลวงจากหลวงพระบางมาอยู่เวียงจันทน์² และพระเจ้าไชยเชษฐาได้สร้างความสัมพันธ์กับกรุงศรีอยุธยา พระองค์ได้มีพระราชสาส์นมาทูลขอพระเทพนัทรีย พระราชธิดาของพระมหาจักรพรรดิกับพระศรีสุริโยทัย พระมหาจักรพรรดิพระราชทานให้โดยทรงหวังว่าจะได้กำลังจากเวียงจันทน์มาช่วยทำสงครามกับพม่า³ ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าไชยเชษฐา กระชับแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น เมื่อทั้งสอง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

² กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1 หน้า 412

³ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาก) เล่ม 1

พระองค์ทำสัตย์สาบานจะช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งยามสงบและสงคราม และได้สร้างเจดีย์ศรีสองรักษ์ไว้เป็นเครื่องหมายทั้งสองพระนคร¹* พระเจ้าไชยเชษฐามีโอกาสทำตามสัญญาพันธมิตคือ ใน พ.ศ. 2111 พระเจ้าบุเรงนองยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าไชยเชษฐายกทัพมาช่วย แต่ถูกพระเจ้าบุเรงนองตีแตกไป ในครั้งนี้ไทยต้องเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า ใน พ.ศ. 2112 สมัยพระมหามงกุฎราชกุมาร แต่ไทยสามารถกู้เอกราชได้ใน พ.ศ. 2127 หลังจากนั้นไทยต้องเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าอีกครั้งใน พ.ศ. 2310 ในสมัยพระเจ้าเอกทัศ กษัตริย์สมัยอยุธยา

ส่วนทางเวียงจันทน์หลังจากพระเจ้าไชยเชษฐา มีกษัตริย์ปกครองมาจนถึงปี พ.ศ. 2250 จึงได้แยกออกเป็นสองอาณาจักรคือหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ซึ่งต่างฝ่ายเป็นศัตรูแก่กันและต่างฝ่ายก็อ่อนแอลงเพราะคอยจ้องจะยึดดินแดนอีกฝ่ายหนึ่ง เพื่อรวมอาณาจักร ทำให้ทั้งสองฝ่ายต่างขอความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้าน² ต่อมาใน พ.ศ. 2256 อาณาจักรเวียงจันทน์ได้แยกเป็นสองอาณาจักรที่เป็นอิสระแก่กันคือนครจำปาศักดิ์และนครเวียงจันทน์

ในสมัยกรุงธนบุรี หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีกู้เอกราชได้ใน พ.ศ. 2310 พระองค์ยังคงทำสงครามกับพม่า ทรงเห็นว่าเวียงจันทน์มีไพร่พลอาหารมาก จึงทรงมีพระราชสาส์นให้เวียงจันทน์ช่วยทำสงครามกับพม่า ข้อความในพระราชสาส์นบางตอนว่า กรุงศรีอยุธยาได้ถูกรุกรานจากพม่า ทำให้พระราชไมตรีระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงศรีสัตนาคนหุตขาดการติดต่อมาชั่วระยะหนึ่ง ขณะนี้กรุงศรีอยุธยาได้ฟื้นตัวขึ้นแล้วพม่าจึงเป็นศัตรูสำคัญ กรุงศรีอยุธยาหวังว่ากรุงศรีสัตนาคนหุตจะได้อุปถัมภ์กรุงศรีอยุธยา³ เป็นเหตุให้ทางเวียงจันทน์ลำบากใจ

¹ จร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา หน้า 45 - 46

* เจดีย์ศรีสองรักษ์อยู่ที่อำเภอคำชะโนด จังหวัดเลย

² ศ. ส. ตี. ยอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ และคนอื่น ๆ หน้า 550

³ พรหม สันตวัสดี ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367 - 2370 หน้า 18

เพราะพระเจ้าสิริบุญสารเป็นกษัตริย์ปกครองเวียงจันทน์ขณะนั้นมีนโยบายแบบพระราชบิดาของพระองค์ คือเข้าข้างพม่า¹ เห็นจากใน พ.ศ. 2312 เจ้าวงเมืองหลวงพระบางยกมาตีเวียงจันทน์ รบอยู่ประมาณสามเดือนไม่แพ้ชนะ ทางเวียงจันทน์จึงไปขอกองทัพพม่ามาช่วย พม่าก็ตีเอาหลวงพระบางได้² ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องการจะเข้าไปแทนที่อำนาจของพม่าในดินแดนลาว และมีผลสำเร็จมากขึ้นเพราะพม่าพยายามจะยึดดินแดนที่เสียไปจากจีนกลับคืนมา³ และใน พ.ศ. 2317 เจ้าอินทโสมแห่งหลวงพระบางทำไมตรีกับพระเจ้ากรุงธนบุรี เหตุการณ์เช่นนี้มีวิธีเดียวที่จะทำให้เวียงจันทน์ปลอดภัย คือหันกลับมาเป็นไมตรีกับไทย แต่พระเจ้าสิริบุญสารไม่ยอมรับ เมื่อมาเกิดเรื่องพระวอ** ใน พ.ศ. 2321 พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกออกไปปราบปราม ไทยตีได้เมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าสิริบุญสารหนีไปอาศัยญวน จับได้แต่บุตรหลานหลายคน พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้แต่งตั้งให้ผู้ใดปกครองเวียงจันทน์ เพียงแต่ให้ขุนนางอยู่รักษาเมือง เวียงจันทน์และหัวเมืองขึ้น ๆ เป็นอิสระแก่กันเหมือนอย่างเป็นเมืองขึ้นชั้นนอกของไทย⁴

¹ คี.จี.อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย

คุณวราญญา สนิทวงศ์ และคนอื่น ๆ หน้า 551

² กรมหลวงนรินทรเทวี จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ หน้า 144

* จดหมายเหตุนี้เดิมเข้าใจว่ากรมหลวงนรินทรเทวีเป็นผู้แต่ง จึงเรียกว่า "จดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวี" ต่อมากกรมศิลปากรได้ค้นฉบับมาอีกฉบับหนึ่ง มีเนื้อความค่อนข้างตรงกัน แต่มีเรื่องราวต่อมาอีกระยะหนึ่ง ซึ่งความเกินพระชนมายุของกรมหลวงนรินทรเทวีถึง 11 ปี กรมศิลปากรจึงเรียกชื่อจดหมายเหตุนี้ใหม่ว่า "จดหมายเหตุความทรงจำ" ส่วนใครจะเป็นผู้แต่งนั้นยังศึกษาอยู่

³ คี.จี.อี. ฮอลล์ น.ค.

** พระวอมีเรื่องบาดหมางกับเจ้าเมืองเวียงจันทน์ หนีมาอาศัยอยู่ในเขตไทยและขอส่งบรรณาการให้กรุงธนบุรี เจ้าเมืองเวียงจันทน์ให้พระยาสุโขมาปราบจับพระวอฆ่า ทำให้ไทยไม่พอใจและถือโอกาสขยายอำนาจเข้าไปในลาว

⁴ กรมศิลปากร ประชุมจดหมายเหตุสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์แสงรัชกาลที่ 4 2473 หน้า 2

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระเจ้าสิริบุญสารเข้ามาสวามิภักดิ์ยอมอ่อนน้อมขอกลับมา
อยู่เวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ทรงไว้พระทัยให้ปกครองเวียงจันทน์
จึงทรงแต่งตั้งเจ้านันทเสนบุตรคนใหญ่ของพระเจ้าสิริบุญสารขึ้นปกครองเวียงจันทน์ในฐานะ
ประเทศราช เมื่อ พ.ศ. 2325¹ ต่อมาเจ้านันทเสนถูกปลด ออลด์ กล่าวว่าเพราะใน
พ.ศ. 2334 เจ้านันทเสนเข้าไปแทรกแซงเกี่ยวกับการแย่งสมบัติในราชวงศ์หลวงพระบาง
เจ้านันทเสนได้รับชัยชนะ จึงผนวกดินแดนหลวงพระบางเข้ากับเวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ ไม่พอพระทัย จึงถูกถอดออกจากราชสมบัติ² ส่วนพระราชพงศาวดาร
กล่าวว่า ใน พ.ศ. 2337 มีผู้ฟ้องว่าเจ้านันทเสนคบคิดกับพระบรมราชาเจ้าเมืองนครพนม
เป็นกบฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีรับสั่งให้เจ้านันทเสนมาเฝ้าเพื่อชำระความ
ปรากฏว่าเป็นความจริงจึงให้ประหารชีวิตเจ้านันทเสน แต่สมเด็จพระราชวังบวรฯ ทรง
ขอไว้³ เมื่อพิจารณาจะเห็นว่าการถอดเจ้านันทเสนออกจากการปกครองเวียงจันทน์อาจ
เป็นเพราะเจ้านันทเสนมีส่วนในการสร้างกำลังและความมั่นคงให้แก่เวียงจันทน์ ซึ่งต่อไป
อาจจะเป็นภัยคุกคามแก่กรุงเทพฯ เห็นได้จากการที่เจ้านันทเสนผนวกดินแดนของหลวงพระบาง
และพยายามจะขอครอบครองเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนกลับไป โดยพยายามทำความดีต่อกรุงเทพฯ
ด้วยการเกลี้ยกล่อมครอบครัวที่ตกค้างอยู่ในป่า ตลอดจนแถวเมืองพนม เมืองคำเกิด และ
เมืองละคร⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ประทานให้ เมื่อถอดเจ้านันทเสนแล้ว
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงแต่งตั้งเจ้าอินทวงศ์ผู้มองให้ปกครองเวียงจันทน์แทน

¹ ศ. จี. อี. ออลด์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย
คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่น ๆ หน้า 552

² อ. หน้า 552 - 553

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่น
อนุวัตรจาตุรนต์ พุทธศักราช 2478 หน้า 214 - 215

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144

โปรดให้เจ้าอนุวงศ์อยู่ในตำแหน่งอุปราช เมื่อเจ้าอินทวงศ์ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2348
จึงโปรดให้เจ้าอนุวงศ์ปกครอง เวียงจันทน์ต่อมา

เจ้าอนุวงศ์มีความคิดจะตั้งตัวเป็นอิสระ จึงได้พยายามเสริมสร้างกำลังของพระองค์
และประสบโอกาสเหมาะคือ ใน พ.ศ. 2362 เกิดกบฏชาโนนครจำปาศักดิ์ มีอ้ายสาเกียดโง้ง
เป็นหัวหน้า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้เจ้าพระยาบวรราชนายกและเจ้าอนุวงศ์
ไปปราบ กองทัพเจ้าราชบุตร (โย) จับตัวสาเกียดโง้งได้ เมื่อปราบกบฏชาโนนครจำปาศักดิ์ได้แล้วพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์คือชนแอ่ง ถึงจะ
ให้กลับไปปกครองเมืองอีกก็จะรักษามันเมืองไม่ได้ เจ้าอนุวงศ์จึงทูลขอให้เจ้าราชบุตร (โย)
บุตรของตนเป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าอนุวงศ์รับจะเป็นกำลังป้องกันไม่ให้เกิดการกบฏอีก¹
การได้ปกครองนครจำปาศักดิ์ทำให้เวียงจันทน์มีอำนาจไกลไปถึงตอนใต้เพิ่มมากขึ้น ซึ่งจะทำให้
ไทยไม่ปลอดภัยถ้าเวียงจันทน์จะคิดเป็นกบฏ นอกจากนี้เจ้าอนุวงศ์ยังเตรียมแผนการหาพันธมิตร
ส่วนใหญ่จะเป็นประเทศที่มีความขัดแย้งกับกรุงเทพฯ เช่น ชวนซึ่งเป็นอาณาจักรที่มีความเข้มแข็ง
และมีแสนยานุภาพไม่ด้อยไปกว่ากรุงเทพฯ² ดังนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงส่งบรรณาการไปถวายพระเจ้า
เวียงจันทน์ เจ้าอนุวงศ์ขอความร่วมมือจากกลุ่มเมืองประเทศราชทางเหนือของไทยโดยมีหนังสือ
ใจความว่า ถ้าเจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพมาตีกรุงเทพฯ ขอให้พระยาแพะ พระยานานยกกองทัพ
มาตีเมืองพิไชย และขอให้เมืองเชียงใหม่ เมืองละคร (ลำปาง) ยกมาตีเมืองตาก
บ้านระแหง มาบรรจบกับทัพเมืองแพะ เมืองน่าน ที่ชัยนาท เจ้าอนุวงศ์จะให้เจ้าราชวงศ์
บุตรลงมาตีเมืองสระบุรี ถ้าพระยาละคร ลำพูน เชียงใหม่ แพะ น่าน ไม่ร่วมด้วยก็ขอ
อย่าให้เอาบุตรทั้งสองฝ่าย³ เทหที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นชัดเจกว่าเจ้าอนุวงศ์มีความคิดจะ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอาจณรงค์
(ถึง ชวงสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 230 - 231

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ
หน้า 134

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

ปลีกล้วยเป็นอิสระอยู่ตลอดเวลา อย่างไรก็ตามเจ้าอนุวงศ์ก็ยังไม่กล้าแสดงตัวเปิดแผนัก
จะเห็นได้จากหนังสือของเจ้าอนุวงศ์ที่ชี้ให้เพี้ยพระพมำถือเข้ามาในกรุงเทพฯ ว่า เจ้าอนุวงศ์
รับทราบเรื่องกรุงเทพฯ จะให้จัดทัพไปช่วยเมื่ออังกฤษยกเข้ามา และการที่เจ้าอนุวงศ์จัดคน
ประจำอยู่ตามเมืองต่าง ๆ นั้นขออย่าให้กรุงเทพฯ ระวังว่าจะคิดกบฏ¹

สาเหตุที่เจ้าอนุวงศ์คิดกบฏในจดหมายเหตุนั้น เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ว่า เจ้าอนุวงศ์
ทูลขอหมั้นละครชั้นเล็ก ๆ ในรัชกาลที่ 2 กับขอพระราชทานเจ้าดวงคำลาวชาวเวียงจันทน์
ซึ่งเข้ามาอยู่ในไทยตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่ทรงประทาน
ให้² เจ้าอนุวงศ์ไม่พอใจจึงคิดกบฏ เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าสาเหตุที่กล่าวมานั้นดูเหมือนเป็นเหตุ
เล็กน้อย ไม่น่าที่เจ้าอนุวงศ์จะคิดกบฏจนเกิดเป็นกบฏ ถ้าเจ้าอนุวงศ์ไม่มีแผนจะคิดปลีกล้วย
ออกจากไทย ฉะนั้นเหตุที่อ้างมาจึงเป็นแค่เพียงวิธีการแก้ตัวของเจ้าอนุวงศ์ที่จะตัดสัมพันธ์ไมตรี
กับไทยเท่านั้น ส่วนในพงศาวดารเวียงจันทน์ฉบับเจ้าอนุวงศ์เมืองนครราชสีมาว่า พระยาพรหมภักดี
เจ้าเมืองนครราชสีมาเสนอแนะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ให้ส่งเสนาหาญคุมทัพมาหัวเมือง
ตะวันออกให้หมด ซึ่งทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎร จึงพากันหนีไปพึ่งเจ้าเมืองเวียงจันทน์
และพระยาพรหมภักดีก็ยังเข้าไปก่อกวนการปกครองในนครจำปาศักดิ์ ทำให้เจ้าอนุวงศ์ไม่พอใจ³
เมื่อพิจารณาในกรณีนี้จะเป็นไปได้ เพราะเจ้าอนุวงศ์เข้ามาตีเมืองนครราชสีมาในขณะที่
พระยาพรหมภักดีไปราชการเมืองซุขันธ์ เปิดโอกาสให้เจ้าอนุวงศ์กวาดต้อนครอบครัวไปได้โดย
สะดวก จากความไม่พอใจต่าง ๆ นี้เมื่อเจ้าอนุวงศ์ทราบข่าวซึ่งความจริงเป็นแค่เพียงข่าวลือว่า
อังกฤษจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์จึงถือโอกาสยกทัพเข้ามาโดย
อ้างว่าจะมาช่วยกรุงเทพฯ รบกับอังกฤษ เจ้าอนุวงศ์เกินทัพมาได้โดยตลอดจนถึงเมืองนครราชสีมา
ทางกรุงเทพฯ ครั้นทราบข่าว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้จัดกองทัพเป็นทัพใหญ่สองทัพ
ทัพน้อยหนึ่งทัพ กองทัพใหญ่ที่หนึ่งให้กรมพระราชวังบวร เป็นจอมทัพให้ยกตรงไปตีเมืองเวียงจันทน์
กองทัพใหญ่ที่สองจะให้ยกไปปราบกบฏทางหัวเมืองฝ่ายตะวันออกแล้วให้ไปบรรจบทัพที่หนึ่งที่

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 20 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187

³ หอสมุดแห่งชาติ พงศาวดารเวียงจันทน์ฉบับเจ้าอนุวงศ์เมืองนครราชสีมา หน้า 32

เวียงจันทน์ มีกรมหมื่นสุรินทรรักษ์เป็นจอมทัพ กองทัพน้อยยกไปตีเมืองหลมและเมืองหัวเมืองขึ้นของเวียงจันทน์ทางตะวันตก โปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกเป็นแม่ทัพ¹

การปราบกบฏเวียงจันทน์ครั้งนี้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาซึ่งขณะนั้นเป็นที่พระยาราชสุภาวดีได้ไปในกองทัพสอง โดยได้รับหน้าที่ให้คุมพลเป็นกองหน้าหนึ่ง สงครามครั้งนี้จะนับว่าเป็นช่วงชีวิตที่สำคัญของท่านช่วงหนึ่งก็ได้ เนื่องจากกองทัพทั้งสองต้องมีการเปลี่ยนแปลงด้วยพระยานครศรีธรรมราชมีใบบอกมากรุงเทพฯ ว่า อังกฤษยกทัพเรือมาอยู่ที่เกาะหมาก 4 - 5 ลำจะไปไหนไม่ทราบ เจ้าพระยานครศรีธรรมราชไม่ไว้วางใจในราชการ จึงไม่สามารถยกทัพเรือขึ้นไปกรุงเทพฯ ตามรับสั่ง² พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงทราบก็ไม่ทรงไว้พระทัยเช่นกัน จึงโปรดให้ยกเลิกกองทัพใหญ่ที่สองกลับมารักษามืองสมุทรปราการ คงให้แต่พระยาราชสุภาวดีคุมเป็นกองอิสระยกขึ้นไปเมืองนครราชสีมาทางช่องเรือแตก ไปสมทบกับกองทัพที่หนึ่ง และโปรดให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงบัญชาการศึกทุกทาง³ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้เท่ากับเปิดโอกาสให้พระยาราชสุภาวดีได้แสดงความสามารถในการสงครามให้เป็นที่ประจักษ์ในหมู่แม่ทัพนายกอง

การปราบกบฏเวียงจันทน์แบ่งออกเป็นสองระยะ ในระยะแรกพระยาราชสุภาวดีได้รับคำสั่งจากกรมพระราชวังบวรฯ ให้คุมทหารเกณฑ์เมืองลาว 8,000 คน ยกไปตีเจ้าราชบุตรเมืองจำปาศักดิ์ ครั้งนี้ท่านได้แสดงให้เห็นความฉลาดสามารถหลายประการ เริ่มตั้งแต่การเลือกทางเดินทัพ ท่านทราบว่าเสบียงอาหารเป็นสิ่งจำเป็นยิ่งสำหรับทัพ จึงเลือกเดินทัพไปทางเมืองสุวรรณภูมิ เพราะเห็นว่า เป็นเมืองอุดมสมบูรณ์พอที่กองทัพใหญ่จะพักได้⁴ เมื่อตีทัพ

¹กรมศิลปากร ประชุมจดหมายเหตุปราบกบฏเวียงจันทน์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์แสงรัชกาลที่ 4 2473 หน้า 7 - 9

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 53 - 54

³กรมศิลปากร อ.ค. หน้า 9

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187

เจ้าโองหลานเจ้าอนุวงศ์แตกที่เมืองทมิฬแล้ว พระยาราชสุภาวดีก็ยกไปตั้งที่ขอนแก่น ต่อมา
ท่านทราบเจ้าอนุราช (คัสสะ) ที่เจ้าอนุวงศ์ให้มาเกลี้ยกล่อมหัวเมืองลาวที่ขึ้นอยู่กับกรุงเทพฯ
พักอยู่ที่เมืองโยธม พระยาราชสุภาวดีจึงมีหนังสือไปถึงเจ้าอนุราชว่า

... เมื่อเจ้าอนุราชลงไปกรุงเทพฯ นั้น เจ้าอนุราชได้พูดไว้แก่คนว่า เจ้าอนุวงศ์
จะเป็นกบฏต่อกรุงเทพฯ สักคราวหนึ่ง การนั้นก็สมจริงดังที่บอกเจ้าอนุราชแล้ว
ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีรับสั่งให้เรายกทัพมาปราบปรามเจ้าอนุราชซึ่งเป็น
เสียหนามแก่แผ่นดินตั้งเจ้าอนุราชว่า การนี้สมคะเนแล้วให้เจ้าอนุราชกลับไป
คือเมืองเวียงจันทน์ให้ได้ เราจะได้ยกทัพหนุนเจ้าอนุราชไปช่วย จะได้ช่วยกันตี
เมืองเวียงจันทน์ให้แตกโดยเร็ว ทัพหลวงจะได้เสด็จพระราชดำเนินโดยสะดวก
ความดีความชอบก็จะตกอยู่กับเจ้าอนุราชมาหมายฝ่ายเดียว จะเป็นน้ำหนึ่งใจ
ซื่อเสียงไว้ชั่วฟ้าดิน เมื่อเจ้าอนุราชว่าประการใด ขอให้หนังสือตอบมาให้เรา
ทราบราชการโดยเร็ว ...¹

เรื่องนี้ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเจ้าอนุราชพูดจริงหรือไม่ อย่างไรก็ตามหนังสือนี้ทำให้
เจ้าอนุวงศ์เกิดความหวาดหวั่นสงสัยแม่ทัพนายกองของตัวว่าจะมีไส้ศึกอยู่ที่ไหนก็ไม่รู้² นับว่า
พระยาราชสุภาวดีก็คิดใช้กลศึกได้อย่างแยบคายลึกซึ้ง เพราะเมื่อกองทัพเกิดการระแวงสงสัย
ไม่ไว้วางใจกันและกันแล้ว จะทำให้เกิดการแตกความสามัคคีในกลุ่ม กำลังทัพจะอ่อนแอลง
เรื่องนี้เป็นเครื่องแสดงให้เห็นความฉลาดหลักแหลมจัดเจนในการสงครามของท่าน

เจ้าอนุราชไม่ตอบหนังสือหนีไปอยู่เมืองหนองหาร พระยาราชสุภาวดีจึงยกกองทัพไป
ตีเมืองโยธมแตก จากนั้นก็จะยกไปตีเมืองจำปาศักดิ์ ได้ปะทะทัพเจ้าปานเจ้าสุวรรณ้องชาย
ของเจ้าจำปาศักดิ์ที่ไปตั้งทัพรับไว้ที่ชายแดนเมืองโยธม ส่วนตัวเจ้าจำปาศักดิ์ไปตั้งรับอยู่ที่

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

เมืองอุบล พระยาราชสุภาวดีก็พาเจ้าปานเจ้าสุวรรณแตก แล้วเลยไปตีเจ้าจำปาตักที่เมืองอุบล
แตกอีกด้วย เจ้าจำปาตักก็หนีไปเมืองจำปาตักก็เข้าเมืองไม่ได้ เพราะครัวเมืองต่าง ๆ
ที่เจ้าจำปาตักก็กวาดไปรวมไว้ในเมืองทรวามว่ากองทัพเจ้าจำปาตักก็เสียที จึงพร้อมกัน
ก่อการกำเริบ เอาไฟจุดเผาบ้านเรือนในเมืองจำปาตัก พระยาราชสุภาวดีจึงยกกองทัพ
เข้าไปตั้งอยู่ในเมืองจำปาตัก ให้พวกกองตระเวนตามจับเจ้าจำปาตัก เจ้าปาน
เจ้าสุวรรณได้ ราชการตีหัวเมืองตะวันออกของพระยาราชสุภาวดีจึงสำเร็จลงด้วยดี

ส่วนกองทัพกรมพระราชวังบวรฯ ที่ยกไปนั้น กองหน้าหนึ่งได้รบกับทัพเวียงจันทน์ที่
เจ้าอนุวงศ์ให้ตั้งรับที่คานหนองบัวลำพู ได้ตีข้าศึกแตกพ่ายไป และยกไปตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งสมป่อย
ใกล้ช่องเขาทางจะข้ามไปเวียงจันทน์ ข้าศึกยกทัพใหญ่มาล้อมอยู่เจ็ดวัน กองหน้าที่สองซึ่ง
กรมหมื่นนเรศโยธี กรมหมื่นเสนาบริรักษ์คุมพลขึ้นไปทัน ช่วยกันตีข้าศึกแตกยับเยิน เจ้าอนุวงศ์
รู้ว่ากองทัพที่รักษาคานหนองบัวลำพูแตก ก็ไม่คิดต่อสู้พากร อมครวญนี้ไปอยู่เมืองแ่งอาโนในแดนญวน
กองทัพไทยก็ยกเข้าเวียงจันทน์ได้

ฝ่ายกองทัพน้อยที่เจ้าพระยาอภัยภูธร เป็นแม่ทัพได้ตีทัพเจ้าราชวงศ์แตกหนีไป เจ้าพระยา
อภัยภูธรยกทัพตามไปถึงเวียงจันทน์ แต่ไปป่วยถึงแก่อสัญกรรม¹

พระยาราชสุภาวดีขึ้นไปเฝ้ากรมพระราชวังบวรฯ ที่ค่ายเมืองพันพร้าว ครั้นทรงทราบ
ราชการแล้ว ทรงสรรเสริญพระยาราชสุภาวดีว่าเป็นผู้มีสติปัญญา มีความคิดและมีฝีมือเสียที่
เกิดมาในตระกูลเสนาบดี² ส่วนราชการทางเมืองเวียงจันทน์นั้น กองทัพไทยได้เมืองแต่เปลือก
ครอบครวได้พากันอพยพหนีไปสิ้น การจะเข้าไปเกลี้ยกล่อมครอบครวกลับมาลำบากมาก เมื่อ
กองทัพกรุงไป ถ้าไปกันน้อยพวกครวจะต่อสู้ ถ้าไปกันมากก็ไต่บ้างไม่ได้บ้าง และจะหา
ชายฉกรรจ์ก็แทบจะไม่ได้ จะให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ไว้เกลี้ยกล่อมก็ไม่มีผู้ใดอยู่รักษา จะให้
แต่กำลังเมืองหลวงพระบางอยู่เกลี้ยกล่อมครวก็ยังไม่ได้ตัวเจ้าอนุวงศ์ เจ้าราชวงศ์ เจ้าสุทธีสาร

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187

อ้ายโง่ เมื่อเป็นเช่นนี้กรมพระราชวังบวรฯ จึงสั่งให้ทำลายเมืองเวียงจันทน์¹ สำหรับผู้ที่
จะให้อยู่จัดการทำลายเมืองเวียงจันทน์นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ราชสุภาวดี เพราะทรงเชื่อในสติปัญญาและความสามารถของท่าน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาสุรสีห์ฯ โปรดให้สร้างเจดีย์ไว้เป็นอนุสรณ์ นำพระเสริมาบรรจุไว้ในเจดีย์ เรียกว่าเจดีย์ปราบเวียง²
แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับกรุงเทพฯ ทรงกราบทูลความที่ความชอบของพระยาราชสุภาวดี พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้ตราพระราชสีห์ไปยังกองทัพเวียงจันทน์ ประกาศเลื่อนยศพระยา
ราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่สมุหนายก³

พระยาราชสุภาวดีขึ้นไปตั้งอยู่เมืองเวียงจันทน์จัดการบ้านเมือง ให้พระราชวรินทร์
(ป้อม) กวาดต้อนครอบครัวมาไว้ที่พันพร้าว แบ่งคนให้อยู่เมืองเวียงจันทน์พอสมควร ให้เพียง
เมืองเวียงจันทน์อยู่รักษา พระยาราชสุภาวดีตามหาพระบางได้แล้วก็ยกกลับกรุงเทพฯ⁴ พระยา
ราชสุภาวดีไม่ได้ทำลายเมืองเวียงจันทน์ตามรับสั่ง เพราะเห็นว่าไพร่พลอดโรยมากแล้ว พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่พอพระทัย จึงไม่ทรงแต่งตั้งให้เป็นสมุหนายก เพียงแต่ให้ดำรง
ตำแหน่งที่สมุหนายก ความรักใคร่เอาใจใส่ในความเป็นอยู่ของทหาร เช่นนี้ทำให้ท่านพลาด
ตำแหน่งอันสำคัญไป

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีนโยบายจะให้ทำลายเมืองเวียงจันทน์ให้สิ้น จึง
โปรดให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีกลับไปเวียงจันทน์อีกครั้ง การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
คัดสินพระทัยส่งกำลังไปเวียงจันทน์อีก มิใช่เป็นการแก้แค้นเท่านั้น แต่พระองค์เกรงว่าญวนซึ่ง
เจ้าอนุวงศ์ไปพึ่ง จะฉวยโอกาสแสวงหาผลประโยชน์ตอนที่เวียงจันทน์ขาดเอกภาพทางการเมือง
เพราะก่อนหน้านี้เมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหกและเมืองครุฑนั้นตั้งอยู่เขตแดนลาวขึ้นอยู่กับเวียงจันทน์

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ข จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

หน้า 70

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187

⁴ ก.

มีท่าทีจะปลีกล้วยไ้ขึ้นกับญวน¹ นอกจากนี้ไทยยังได้รับหนังสือจากญวนถามว่า เหตุใดไทยจึงไปตีเวียงจันทน์ ญวนอ้างว่าเวียงจันทน์เป็นเมืองขึ้นของญวน ฉะนั้นขอให้ไทยถอนทัพกลับพร้อม กับส่งครอบครัวลาวที่กวาดต้อนไปกลับคืนมาด้วย²

เจ้าพระยาราชสุภาวดียกออกไปเวียงจันทน์อีกใน พ.ศ. 2371 ในสงครามครั้งนี้ ท่านได้แสดงความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว ไม่กลัวตายในสงคราม ให้ปรากฏอีกคือ เมื่อท่านยกทัพไปถึงหนองบัวลำพู ได้แบ่งกองทัพส่วนหนึ่งไปสืบราชการในเวียงจันทน์ พบว่าเจ้าเวียงคนมาให้นำตัวเจ้าอนุวงศ์มาส่ง เจ้าอนุวงศ์ได้หารายทหารไทยที่ไปสืบราชการในเวียงจันทน์เหลือรอดกลับมาเพียง 40 - 50 คนเท่านั้น เจ้าพระยาราชสุภาวดีเห็นเสียเปรียบจึงให้ถอยทัพมาตั้งรับอยู่ที่เมืองยโสธร ทางเมืองเวียงจันทน์ให้เจ้าราชวงศ์ยกทัพตามมาที่เจ้าพระยาราชสุภาวดีไ้โอบกั้นถึงตะลุมบอน เจ้าราชวงศ์แห่งถูกเจ้าพระยาราชสุภาวดีล้มลง หลวงพิพิธน้องชายเข้ามาช่วยจึงถูกเจ้าราชวงศ์แทงตาย พอที่พวกหนายิงปืนไปถูกเจ้าราชวงศ์ล้ม พวกไพร่คิดว่าตายจึงพานายขึ้นแคร่หนีไป เจ้าพระยาราชสุภาวดีครั้นที่มาเอามือแย่งเห็นแผลไม่ทะลุ ก็ยกตามตีทัพเจ้าราชวงศ์จนแตกฉาน การสู้รบครั้งนี้เจ้าราชวงศ์นำไปบอกเจ้าอนุวงศ์บอกว่า "แม่ทัพต่อสู้แข่งขันนัก ครั้นนี้จะเกณฑ์คนสู้รบอีกเห็นจะไม่ได้³ เจ้าอนุวงศ์ทราบเช่นนั้นก็พาครอบครัวหนีออกจากเวียงจันทน์ เจ้าพระยาราชสุภาวดีเข้าเมืองได้ ในครั้งนี้ท่านสั่งให้กองทัพไทยทำลายล้างเวียงจันทน์โดยสิ้นเชิง แล้วกวาดต้อนผู้คนส่งมากรุงเทพฯ⁴ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้ครัวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมานั้นให้อยู่เมืองลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี และนครไชยศรี⁵ เจ้าพระยาราชสุภาวดีทำลายเวียงจันทน์สำเร็จทั้งพระราชาประสงคก็กลับมา

¹วอลเตอร์ เอฟ เวลลา แผนดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิธิ ทองโสภิต หน้า 172

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

⁴ค.

⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

การปราบกบฏเวียงจันทน์ครั้งนี้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้แสดงความสามารถในการสงครามจนเป็นที่ประจักษ์แก่สมเด็จพระราชวังบวรฯ ซึ่งเป็นแม่ทัพบัญชาการสงครามโดยสิทธิ์ขาด ตลอดจนบรรดาแม่ทัพนายกองทั้งปวง ท่านสามารถปราบกบฏหัวเมืองฝ่ายตะวันออกได้ราบคาบ ได้เมืองจำปาศักดิ์ที่เป็นกำลังสำคัญของเวียงจันทน์ทางใต้ ทั้ง ๆ ที่กำลังส่วนใหญ่จะทำให้สงครามทางคานันต้องถอยกลับไปป้องกันกรุงเทพฯ เป็นผู้ตีเวียงจันทน์และจัดการทำลายเวียงจันทน์ไม่ให้ตั้งเป็นบ้านเมืองได้ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องใช้ความเฉลียวฉลาดในการวางแผนสงคราม นับตั้งแต่การจัดหาเสบียงอาหาร การใช้กลศึกเพื่อให้เกิดความแตกแยกในหมู่กบฏ ความสามารถเข้มแข็งของตนในการรบ จนกระทั่งประสบผลสำเร็จ จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะทรงแต่งตั้งให้ท่านดำรงตำแหน่งสมุหนายก¹ ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งสมุหนายกด้วยสติปัญญาและความสามารถของท่านเป็นสำคัญ

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

ขยายอำนาจและหน้าที่ของสมุหนายก

สมุหนายกนั้นเป็นตำแหน่งสำคัญยิ่งในการบริหารของไทย ตำแหน่งนี้มีใช้มาแต่เริ่มแรกในการปกครองของไทย เพิ่งปรากฏในสมัยอยุธยาและสืบเนื่องมาจนสมัยรัตนโกสินทร์ และได้ยกเลิกไปเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. 2435 ในฐานที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ดำรงตำแหน่งนี้ จึงควรจะศึกษาขยายอำนาจของสมุหนายกในงานบริหารทั้งส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค ประเทศราช ตลอดจนหน้าที่ของสมุหนายก เพื่อจะได้เป็นแนวทางในการศึกษาลงมาของเจ้าพระยาบดินทรเดชาต่อไป แต่ในการพิจารณาขยายอำนาจและหน้าที่ของสมุหนายกนั้น ควรจะได้ศึกษาลักษณะการปกครองของไทยพอสังเขปก่อน

1. ลักษณะการปกครองของไทยก่อนสมัยพระบรมไตรโลกนาถ

การปกครองของไทยเท่าที่ปรากฏหลักฐานในสมัยสุโขทัยมีลักษณะของการปกครองแบบศักดินา (Feudal Government) นับถือพระเจ้าแผ่นดินเป็นเสมือนบิดาของประชาชนทั้งปวง วิธีการปกครองก็เอาลักษณะการปกครองสกุลวงศ์เป็นหลัก โดยถือว่าบิดาเป็นผู้ปกครองครัวเรือน หลายครัวเรือนรวมกันเป็นบ้าน อยู่ในความปกครองของ "พ่อบ้าน" ผู้อยู่ในปกครองเรียก "ลูกบ้าน" หลายบ้านรวมกันเป็นเมือง ถ้าเป็นเมืองขึ้นอยู่ในการปกครองของ "พ่อเมือง" ถ้าเป็นประเทศราชพ่อเมืองเป็น "ขุน" หลายเมืองรวมกันเป็นประเทศอยู่ในการปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน ในสมัยโบราณเรียก "พ่อขุน" ข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ใต้นามว่า "ลูกขุน"¹ ลักษณะเด่นของการปกครองแบบศักดินา คือ ผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันดี มีความเข้าใจเห็นอกเห็นใจกัน

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตาทรงราษฎร์ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 8 - 9

การปกครองแบบนับถือพระเจ้าแผ่นดินเป็นเสมือนบิดาของประชาชนนี้ เท่ากับ ศูนย์กลางของความสัมพันธ์ที่บุคคลคนเดียวคือพระมหากษัตริย์ ซึ่งในสมัยสุโขทัยใช้คำว่า "พ่อขุน" พระมหากษัตริย์หรือพ่อขุนจะเป็นศูนย์กลางความเป็นอยู่ของประชาชนในทุกด้าน นับตั้งแต่ การทำมาหากิน เช่น ทางด้านการเกษตร เปิดโอกาสให้ประชาชนจับจองที่ดินทำกินได้ ดังปรากฏ ในจารึกหลักที่หนึ่งว่า "สร้างป่าหมากป่าพลูทั่วเมืองนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็นิยในเมื่อนี้ ป่าลางก็นิยในเมื่อนี้ หมายม่วงก็นิยในเมื่อนี้ หมายขามก็นิยในเมื่อนี้ ใครสร้าง ได้ไว้แกมัน"¹ ทางด้านการค้าสนับสนุนให้ประชาชนทำการค้าขายโดยเสรี ไม่มีการเก็บภาษี ผ่านด่าน ซึ่งในสมัยสุโขทัยเรียกว่า "จกอบ"² ส่วนในด้านดูแลความทุกข์สุขของราษฎร ใครมี เรื่องเดือดร้อนใครจะใครสามารถนำไปบอกกล่าวแก่พ่อขุนได้ตลอดเวลา ดังปรากฏในจารึก หลักที่หนึ่งว่า "... ในปากประตูมีกระดังงันดั่งแขวนไว้เห็น ไฟฟ้าหน้าปาก กลางบ้านกลาง เมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้องข้องใจ มักจิกกล่าวถึงเจ้าถึงขุนไว้ ไปลั่นกระดังงันท่นแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองไคยินเรียก เมื่อถามสวนความแกมันด้วยข้อ ..."³ สิ่งเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่าสุโขทัยการปกครอง เน้นความสำคัญของผู้นปกครองเพียงคนเดียว ในลักษณะมี ความใกล้ชิดสนิทสนมเหมือนพ่อกับลูก การปกครองแบบนี้จะมั่นคงอยู่ได้ก็เพราะฐานอำนาจของ ผู้นปกครอง ถ้าเมื่อใดผู้นปกครองอ่อนแอการปกครองจะเสื่อมลง ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าสมัยสุโขทัย หลังจากรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงแล้วอำนาจของพระมหากษัตริย์ก็เสื่อมลง ซึ่งทำให้อำนาจของ ราชอาณาจักรเสื่อมลงด้วย

อย่างไรก็ตามพ่อขุนรามคำแหงก็ไม่ได้ปกครองบ้านเมืองลำพัง แต่จะให้มีการปรึกษา ราชการ ดังในจารึกหลักที่หนึ่งว่า "... วันเดือนกับ เดือนเอก แดวัน เดือนเต็ม เดือน บ้างแปดวัน ผูกปุศุเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือชานหินสุทธรรวมแกอุบาสก ผูกพวยจำศีล

¹ สำนักนายกรัฐมนตรี ประมวลศิลปจารึกภาคที่ 1 หน้า 20

² หน้า 16

³ หน้า 19 - 20

มีโชวัน สุทธธรรม พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัตนาคนหุตไชยโย ขึ้นนั่งเหนือชานหิน ให้
ฝูงทวยลูกเจ้าลูกขุน ฝูงทวยถือบ้านถือเมืองคัน ..."¹ จากหลักฐานนี้จะทำให้ทราบว่าการ
ออกวาราชการของพ่อขุนรามคำแหงจะมีการปฐกษาราชการ ใช้พระแท่นนั่งศิลาอาสน์เป็น
ที่ประชุมปรึกษา เดือนหนึ่งจะออกวาราชการประมาณ 26 วัน อีกส่วนจะให้พระสงฆ์เทศนา
สั่งสอนเป็นการกล่อมเกล่าจิตใจประชาชน

สิ่งที่ถือว่าสำคัญในการปกครองของไทยมาโดยตลอดคือ "การป้องกันประเทศ" ฉะนั้น
ในสมัยสุโขทัยบรรดาชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเป็นทหาร เวลาเมื่อศึกสงครามก็ปกครองกันอย่างทหาร
พ่อขุนจะเป็นจอมทัพ ในยามสงบก็ปกครองกันอย่างพลเรือน การแยกหน้าที่ทหารและพลเรือน
จะเกิดขึ้นในสมัยอยุธยา ถึงกับมีการจัดทำเป็นทำเนียบไว้อย่างแน่นอน แต่ที่ใช้ในยามปกติ
เท่านั้น พอเกิดศึกสงครามเจ้าหน้าที่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนก็ต้องเข้าประจำกองทัพอีก²
การแยกพลเมืองเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนโดยเด็ดขาดนั้น เกิดขึ้นเมื่อมีการแบ่งงานใหม่ระหว่าง
ฝ่ายกลางใหม่และมหาชาติไทยใน พ.ศ. 2436 เมื่อยึดหลักการป้องกันประเทศเป็นสำคัญ การแบ่ง
อาณาเขตการปกครองของสุโขทัยสมัยมีอำนาจสูงสุดจึงจัดแบ่งเมืองออกเป็นชั้น ๆ คือ ราชธานี
ไค้แก สุโขทัย ถือเป็นศูนย์กลางของการปกครอง เมืองลูกหลวงหรือเมืองหน้าด่านมีสี่ทิศ
ทิศเหนือศรีสัตนาคนหุต (เป็นเมืองอุปราช) ทิศตะวันออก สองแคว (พินธุโลก) ทิศใต้ สระหลวง
(พิชิตร์) ทิศตะวันตก นครชุม (กำแพงเพชร) ซึ่งถือว่าเป็นเมืองชั้นใน ส่วนนอกเหนือจากนั้น
จัดเป็นเมืองชั้นนอกหรือเมืองท้าวพระยามหานคร เช่นเมืองนครศรีธรรมราช และเมือง
ประเทศราช

ในการควบคุมหัวเมืองเป็นไปอย่างหลวม ๆ พระมหากษัตริย์จะคุมไค้แกเมืองในเขต
ราชธานีและหัวเมืองชั้นใน เมืองท้าวพระยามหานครเจ้าเมืองส่วนใหญ่เป็นเชื้อพระวงศ์ของ
เจ้าเมืองเดิม ซึ่งมีอำนาจในดินแดนของตนเกือบจะสมบูรณ์ เป็นแต่ยอมส่งส่วยให้แก่สุโขทัย
สำหรับประเทศราชจะมีเจ้านายของตนปกครองสิทธิ์ขาดอย่างพระเจ้าแผ่นดิน เพียงแต่ส่ง
บรรณาการให้สุโขทัยตามกำหนด เมื่อมีศึกสงครามต้องเกณฑ์ทัพมาช่วย

¹ สำนักนายกรัฐมนตรี ประชุมทีละจารึกภาคที่ 1 หน้า 23 - 24

² พันเอกคำเนิร เลขะกุล "การทหารสมัยอยุธยา" ใน รวมปรากฏการณ์อนุสรณ์
อยุธยา 200 ปี เล่ม 2 หน้า 87

ในสมัยอยุธยาการปกครองก็รับเอาประเพณีของสุโขทัย จะแตกต่างไปจากสุโขทัยบ้างที่สมัยอยุธยาก็หลักปกครองตามประเพณีเดิม ที่เป็นเช่นนี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพกล่าวว่า เป็นเพราะพวกไทยทางใต้เคยได้รับการอบรมและเลื่อมใสในประเพณีขอมมากกว่าทางสุโขทัย เนื่องจากพวกไทยที่ลงมาอยู่ทางใต้ได้อยู่ปะปนกับพวกขอมมาช้านาน จะเห็นได้จากกฎหมายที่ตราขึ้นในสมัยนี้ชอบใช้ถ้อยคำภาษาเขมรและสันสกฤต ซึ่งพวกขอมชอบใช้ ยิ่งกว่าหนังสือที่แต่งขึ้นครั้งสุโขทัย จารึกประเพณีก็ชอบใช้ตามคติขอมมากขึ้น¹ ด้วยเหตุนี้ลักษณะการปกครองและฐานะของพระมหากษัตริย์จึงแตกต่างไปจากสุโขทัย กล่าวคือ ในค่านูปปกครองขอมนับถือลัทธิเทวราชา ซึ่งถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระอิศวรหรือพระนารายณ์อวตารลงมา ฉะนั้นลัทธินี้จึงถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าไม่ใ้มนุษย์ธรรมดา² จึงต้องมีราชประเพณีและกฎเกณฑ์ในการปฏิบัติ เช่น การใช้ราชาศัพท์เพื่อรักษารูปลักษณ์เทวราชาของพระองค์ไว้ โดยอาศัยพราหมณ์เป็นผู้ทำพิธีให้ ความใกล้ชิดสนิทสนมระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนจะไม่เหมือนกษัตริย์ การปกครองจึงมีลักษณะเหมือนนายกับบ่าว³ (Autocratic Government) ดังจะเห็นจากถ้อยคำที่ใช้เรียกกษัตริย์สุโขทัยและอยุธยาที่แตกต่างกัน ปรากฏในจารึกหลักที่ 38 ว่าถ้อยกฎหมายลักษณะโจร ใช้ถ้อยคำเรียกกษัตริย์อยุธยาว่า "สมเด็จพระพิตร ... ราชศรีบรมจักรพรรดิราช" และเรียกกษัตริย์สุโขทัย (พ่อขุนรามคำแหง) แต่เพียงว่า "คิงมนุษย์ธรรมอย่างพระยารามราช อันผู้สาธุแสดงยศปรากฏชั่วลูกหลาน"⁴

เมื่อเป็นเช่นนี้พระมหากษัตริย์อยุธยาจึงทรงมีอำนาจสูงสุด ทรงเป็นเจ้าชีวิต คือมีอำนาจประหารชีวิตคนได้ ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินทั่วราชอาณาจักร ดังปรากฏในกฎหมายลักษณะ เบ็ดเสร็จซึ่งประกาศใช้ในแผ่นดินพระรามาธิบดีที่ 1 พ.ศ. 1903 ว่า "... ที่ในแว่นแคว้นกรุง เทพมหานครหรือยุบยามหาคิสิกขพณพรัตนราชธานีบุรีรมย์เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 10 - 11

² ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ไทย หน้า 3

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ล.ก. หน้า 8

⁴ สำนักนายกรัฐมนตรี ประมวลกฎหมายจารึก ภาควิชา 3 หน้า 27

หากให้ราษฎรทั้งหลายผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่ จะเป็นที่ราษฎรหาไม่ได้อีก ..."¹ อำนาจอันไม่มีขอบเขตจำกัดของพระมหากษัตริย์อยู่ชั่วนั้น นีโกลาส แรแวล ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไว้ว่า

... ไม่มีรัฐใดในชมพูทวีป (ทางอินเดีย) ที่จะเป็นราชธิปไตยเท่ากับประเทศสยาม พระเจ้าแผ่นดินที่ครองราชย์มาจนกระทั่งถึงองค์ปัจจุบันนี้ ได้รับการยกย่องพระเกียรติเสมือนด้วยพระผู้เป็นเจ้าทีเดียว พระองค์ทรงเลือกเอาประโยชน์ทางบำเพ็ญพระองค์ให้เป็นที่เกรงกลัวแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ยิ่งกว่าจะทรงพอพระราชหฤทัยให้เป็นที่รักแก่พวกเขาเสียอีก และไม่คอยทรงปรากฏพระองค์ต่อสาธารณะนัก อาจจะเป็นเพราะทรงเกรงว่า ถ้าปรากฏพระองค์ให้พลเมืองเห็นแล้ว พวกราษฎรก็จะประจักษ์ว่าอันเจ้าชีวิตของพวกเขาในที่แท้ก็คือ มนุษย์ธรรมดาสามัญที่ยังมีความซุกซนกบฏพรองและจุดอ่อนแออยู่เราดี ๆ นี้เอง รัฐประกาศนโยบายของพระองค์ก็ซ่อนเร้นเท่ากับชีวิตของพระองค์เหมือนกัน เป็นความลับอันจะเปิดเผยได้ก็แต่เฉพาะบุคคลที่พระองค์ทรงมอบหมายให้ปฏิบัติภารกิจเท่านั้น เสรีภาพของบุคคลในยุโรปในอันที่จะกล่าวขวัญถึงเจ้านายและความประพฤติของพระองค์ได้อย่างอิสระนั้น ในประเทศนี้ถือว่าการประทุษร้ายต่อแผ่นดิน ...²

แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงมีพระราชอำนาจมากเพียงใดก็ตาม แต่ในการปกครองประเทศพระองค์จะทรงยึดมั่นในหลักพิภพราชธรรม* อันเป็นคติทางศาสนาพุทธ เพราะถ้า

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 368

²นีโกลาส แรแวล ประวัติศาสตร์ชนวนชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โจนุลบุตร หน้า 69 - 70

*เป็นธรรมะที่พระมหากษัตริย์จะต้องปฏิบัติ 10 ประการมี การให้ทาน การรู้จักบริจาค การรักษาศีล ความซื่อตรง ความอ่อนโยน การมีตะบะ ความไม่โกรธ การไม่เบียดเบียน มีความอดกลั้น และรักษาความบริสุทธิ์

พระมหากษัตริย์ไม่ว่าจะมีทศพิธราชธรรมแล้วจะเป็นเหตุให้เกิดความเลื่อมและความวิจิต์แก่บ้านเมือง ซึ่งเป็นความเชื่อของผู้นับถือพุทธศาสนา ทั้งจะเห็นได้จากเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาว่า

... กรุงศรีอยุธยานั้นสมบูรณ์	เพิ่มพูนด้วยพระเกรียงยศจรจบ
อุดมบรมสุขทั้งแผ่นดิน	จนคำรบที่กราชไศสองพัน
คราที่นั้นฝูงสัตว์ทั้งหลาย	จะเกิดความอันตรายเป็นแน่นอน
ด้วยพระมหากษัตริย์มีไศพรทศมิตรธรรม	จึงเกิดเชื่องเป็นมหัศจรรย์สืบทุกประการ ... ¹

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าฐานะและอำนาจของพระมหากษัตริย์อยุธยานั้นมากกว่าสมัยสุโขทัยมากนัก ความเจริญและความเลื่อมของอาณาจักรพระมหากษัตริย์มีส่วนรับผิดชอบอย่างมาก ถ้าพระองค์มีความสามารถและทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม บ้านเมืองก็จะร่มเย็นเป็นสุข ถ้าปราศจากคุณธรรมและความสามารถแล้วจะพาให้บ้านเมืองล่มจมได้

ในด้านการแบ่งอาณาเขตการปกครองยังคงยึดแบบการปกครองของสุโขทัยคือ ยึดหลักการป้องกันประเทศเป็นสำคัญ จึงแบ่งอาณาเขตการปกครองเป็นชั้น ๆ มีอยุธยาเป็นเมืองหลวงเป็นศูนย์กลางของการปกครอง มีเมืองลูกหลวงอยู่รอบ ๆ ทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านอยู่สี่ทิศ ทิศเหนือ ลพบุรี ทิศตะวันออก นครนายก ทิศใต้ พระประแดง และทิศตะวันตก สุพรรณบุรี นอกจากนี้ยังมีเมืองที่อยู่ในระยะทางคมนาคม เช่น เมืองพรหม เมืองอินทร์ เมืองสิงห์ เมืองแพรก (สรวงบุรี) เมืองปราจีนบุรี เมืองชลบุรี เมืองพระรถ (พนัสนิคม) เพชรบุรี ราชบุรี ฯลฯ เมืองเหล่านี้เป็นเขตของเมืองชั้นใน ส่วนเมืองที่อยู่นอกอาณาเขตจัดเป็นเมืองชั้นนอกหรือเมืองท่าพระยามหานคร ซึ่งได้แก่เมือง ไคราบุรี (ไคราช) ไซยา พัทลุง ดลาง ฯลฯ สำหรับเมืองที่อยู่นอกเขตเมืองท่าพระยามหานครออกไปอีกจัดเป็นเมืองประเทศราช ซึ่งบางเมืองจะมีฐานะเปลี่ยนแปลงเมื่ออยุธยาขยายอาณาเขตการปกครองออกไป

¹ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 ตำนานกรุงเก่า เล่ม 37 หน้า 136

สำหรับการบริหารราชการก่อนการปรับปรุงการปกครองในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ
 ในส่วนกลางแบ่งการบริหารออกเป็นสี่ส่วน เรียกว่า "จตุสดมภ์" สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า น่าจะได้นักปราชญ์มาจากอินเดีย เพราะปรากฏว่า
 ประเทศต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกับไทย เวียดนาม ชวา มลายู ฯลฯ ต่างก็แบ่งส่วน
 การปกครองออกเป็นสี่ส่วนเช่นเดียวกัน สำหรับไทยคงจะได้รับการถ่ายทอดมาจากเขมรอีกต่อ
 หนึ่ง หรืออีกแห่งหนึ่งอาจจะเอาหลักทางทหารมาใช้ คือให้เสนาบดีที่เป็นหัวหน้าจตุรงคเสนา
 มาปฏิบัติหน้าที่ในราชการพลเรือนคนละแผน¹ เนื่องจากการปกครองเดิมทหารและพลเรือนก็
 ทำงานปะปนกันมาตลอด จตุสดมภ์จะอยู่ในความดูแลของพระมหากษัตริย์ มีหน้าที่รับผิดชอบใน
 แต่ละแผนก็คือ

1. กรมเวียงหรือกรมเมือง มีหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยในเขตเมือง เช่น
 ตรวจตราดูแลความเคลื่อนไหวของประชาชนที่เข้าออกในเขตเมือง ปราบปรามโจรผู้ร้าย
 รวมทั้งรักษาสันติภาพ เป็นศูนย์กลางที่ซึ่งนักโทษที่ทำความผิดร้ายแรงที่สุด และศาลที่ลงโทษผู้กระทำผิด
 ขั้นรุนแรงที่สุดก็ขึ้นอยู่กับกรมนี้ นอกจากนี้กรมเวียงยังต้องระวังไม่ให้เกิดเพลิงไหม้ในเมือง
 งานในหน้าที่ของกรมเวียงเป็นเรื่องเข้มงวด เคร่งครัด ถ้าไม่ปฏิบัติให้ดีแล้วจะต้องได้รับโทษ
 ดังมีกำหนดในกฎหมายลักษณะโจร พ.ศ. 1903 มาตรา 15 ว่า "ในเมืองนครบาลหมีได้
 กระเวนประหยัดไฟ ผู้ร้ายให้รอบเมืองจงทุกคาน ถ้าแลนครบาลหมีได้กระเวน ให้เอาคา
 จานนครบาลไว้หน้าพระเสื่อเมืองวันหนึ่งจนพระอาทิตย์อัสดงแล้วถอดคาออก ถ้าผู้ร้ายทำร้าย
 แก่ชาวพระนครใน ^{บ้าน} ^{เมือง} ได้ แลทำให้เกิดเพลิงไหม้ได้ ท่านว่าให้เอานครบาลเป็นโทษ
 ลมึก"² กรมเวียงมีผู้บังคับบัญชาในตำแหน่งขุนเวียง

2. กรมวัง เป็นพนักงานรักษาพระราชมณเฑียรและพระราชวังชั้นนอกชั้นใน เป็น
 พนักงานที่จะจัดการพระราชพิธีทั้งปวง เป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายหน้าบรรดาผู้ตำแหน่ง

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครอง
 ประเทศสยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทาง
 ประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง หน้า 18

²กฎหมายตราสามดวง หน้า 436 - 437

อยู่ในพระบรมหาราชวังชั้นในและข้าราชการฝ่ายในทั่วไป มีอำนาจในการจัดตั้งศาลชำระความ ซึ่งเกี่ยวข้องกับในใต้ทุกกระทรวง มีหัวหน้าดูแลในตำแหน่งขุนวัง

3. กรมคลัง เป็นพนักงานดูแลเกี่ยวกับรายรับรายจ่ายของแผ่นดินทุกประเภท อันได้มาจากการจัดเก็บภาษีอากร มีหน้าที่บังคับการศาลชำระความเกี่ยวกับราชทรัพย์ของหลวง ควบคุมดูแลการค้าขายทั้งภายในและภายนอก เป็นผู้รับผิดชอบในการร่างพระราชบัญญัติพิทักษ์ตรา ภาษีอากร มีหัวหน้าดูแลในตำแหน่งขุนคลัง

4. กรมนา เป็นพนักงานดูแลรักษานาหลวง เก็บหางข้าวค่านาจากราษฎร เป็นพนักงานจัดซื้อข้าวขึ้นฉางหลวงเป็นเสบียงสำหรับพระนคร เป็นพนักงานทำตัวอย่างชักจูงให้ ราษฎรทำนาคอยการไถนาเองเป็นคราวแรก ช่วยทำนุบำรุงการทำนาของราษฎร มีอำนาจ ตั้งศาลที่จะพิพากษาคความเกี่ยวข้องกับที่ดินนา โคนกระบือ มีหัวหน้าดูแลในตำแหน่งขุนนา

ด้วยเหตุที่การปกครองสมัยอยุธยาตอนต้นเป็นการกระจายอำนาจ บรรดาเมืองต่าง ๆ ที่อยู่รอบราชธานี จึงมีการปกครองเกือบจะเป็นอิสระแก่กัน เมืองลูกหลวงพระมหากษัตริย์ จะทรงเลือกโอรสหรือเชื้อพระวงศ์ที่ใกล้ชิดไปปกครอง ให้ปกครองอย่างถึงอิสระมีสิทธิ์ในการ บริหารเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ แต่นโยบายในการปกครองและแบบประเพณีบางอย่างต้อง อยู่ในกรอบของเมืองหลวง เช่น การตัดสินความต้องถือตามพระราชบัญญัติหรือหมายประกาศ ที่พระมหากษัตริย์ทรงตราขึ้น¹ ดังปรากฏในสมัยพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงโปรดให้ "...ขุนหลวง พงษ์ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงและตรัสเรียกพระเชษฐานั้น เป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ไปครอง สมบัติ ณ เมืองสุพรรณบุรี จึงให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวรขึ้นไปครองสมบัติในเมือง ลพบุรี ..." ² และในสมัยพระนเรศวรมหาราชที่ 1 ก็ทรงโปรดให้โอรสเจ้าอ้ายพระยา ไปครองเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่พระยาครองเมืองแพด (สุพรรณบุรี) และเจ้าสามพระยาไป ครองเมืองชัยนาท³ ส่วนเมืองท่าวพระยามหานครและประเทศราชก็ทรงให้เจ้าเมืองปกครอง

¹ วิสิฐ เจริญวงศ์ "การปกครองสมัยอยุธยา" ใน รวมปรากฏการณ์อยุธยา 200 ปี เล่ม 1 หน้า 198 - 199

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 หน้า 111

³ ก. หน้า 119

กันเองเหมือนครั้งสุโขทัย เพียงแต่ให้ส่งส่วยสำหรับเมืองท้าวพระยามหานคร ประเทศราช
ส่งบรรณาการ เป็นต้นไม้เงินทองตามกำหนด ดังปรากฏในกฎหมายเหียรบาลว่า "ฝ่ายกษัตริย์
แต่ได้ถวายดอกไม้เงินทองทั้งนั้น ..." ¹

มีปัญหาว่าเมื่อการปกครองเป็นแบบกระจายอำนาจให้เจ้าเมืองมากเช่นนี้ พระมหากษัตริย์
จะมีวิธีควบคุมหัวเมืองเหล่านั้นให้มีความจงรักภักดีไม่คิดประทุษร้ายได้อย่างไร เท่าที่ปรากฏ
พระมหากษัตริย์จะทรงใช้วิธีให้เจ้าเมืองเหล่านั้นเข้ามาถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละสองครั้ง ถ้า
เจ้าเมืองใดไม่มากู้ว่าเป็นกบฏ ทางเมืองหลวงจะยกกองทัพไปปราบปราม เช่น ในแผ่นดิน
พระเพทราชา เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ โปรดให้หัวเมืองทั้งหลายเข้ามาถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
พระยายมราช (สังข์) ซึ่งออกไปครองเมืองนครราชสีมา และพระยารามซึ่งไปครองเมือง
นครศรีธรรมราชไม่เข้ามาถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามรับสั่ง จึงทรงรู้ว่าหัวเมืองทั้งสองเป็นกบฏ
แข็งเมืองและโปรดให้ยกทัพไปปราบ ² นอกจากนี้ก็ทรงใช้กฎหมายที่ตราขึ้นเป็นเครื่องมือ เช่น
ในพระไอยการกฎหมายนี้มีหลายมาตราที่ใช้ควบคุมบรรดาหัวเมือง ได้แก่ มาตรา 8 ว่า "หัวเมือง
เสมอกันรักกัน และเจ้าเมืองหนึ่งไปหาเจ้าเมืองหนึ่ง ให้มีโทษสามประการ ..." ³ มาตรา 9
ว่า "เมืองปากไค เมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร ให้มาอ่อนน้อมนำดอกไม้เงินทอง
เครื่องบรรณาการมาถวายตามประเพณีเดิกล่อน ถ้าเมืองใดมิได้มาตามประเพณี แข่งบ้านเมือง
ให้เป็นจุลาจลในแผ่นดินท่านไซ้ ท่านว่าโทษถึงตาย ⁴ และในพระราชกำหนดเก่ากำหนดว่า

... แต่ไปเมื่อหน้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดไปอยู่รักษาเมืองแล

วังเมือง	1	ปากไคฝ่ายเหนือทั้งปวง แลไปราชการพระราชสงครามก็ดี แลมิได้บอก
	2	
	3	
ครองเมือง	4	

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 34

²กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 135

³กฎหมายตราสามดวง หน้า 527

⁴ก. หน้า 528

สารทุกข์ มีใ้หนังสือให้หาแลมาเองนั้นมิชอบ จะให้ลงพระราชอาญา
ถึงสิ้นชีวิต อนึ่งนอกจกทุกขทุกขมา มีหนังสือไปให้หาแลมาก่อนหนังสือ
ไปหาพบแต่กลางทางนั้นมิชอบ จะให้ลงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ ...¹

จากกฎหมายที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าพระมหากษัตริย์จะทรงป้องกันมิให้เจ้าเมืองคบคิดกัน
เป็นกบฏโดยการห้ามไปมาหาสู่กัน มิให้เจ้าเมืองเข้ามาในเมืองหลวงโดยมิใ้หนังสือรับสั่ง
ให้เข้ามา ทั้งนี้เพราะทรงเกรงว่าเจ้าเมืองเหล่านั้นจะยกกำลังเข้ามาประชิดเบื้องหลวง โดย
ทางเมืองหลวงไม่ทันป้องกันตัว วิธีการต่าง ๆ เหล่านี้จะช่วยให้พระมหากษัตริย์ทรงควบคุม
หัวเมืองได้

2. การปรับปรุงการปกครองสมัยพระบรมไตรโลกนาถ

การปกครองสมัยอยุธยาได้รับการปรับปรุงครั้งใหญ่สมัยพระบรมไตรโลกนาถ เหตุผล
ในการปรับปรุง คอริช เวลส์ กล่าวว่า ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถมีความจำเป็นจะต้อง
ขยายอำนาจของพระมหากษัตริย์ออกไปปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ติดกับดินแดนรอบเมืองหลวง
ซึ่งอาจเนื่องมาจากการกวาดค้อนขุนนาง นักปราชญ์เขมร เข้ามาหลังจากสมเด็จพระบรมราชา-
ธิราชที่ 2 ขึ้นครองได้ใน พ.ศ. 1974 บรรดาขุนนางเหล่านี้ได้เข้ามามีส่วนช่วยพระบรม-
ไตรโลกนาถในการสร้างอำนาจของพระองค์ให้เข้มแข็ง² อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจาก
พงศาวดาร* แล้วไม่ปรากฏว่ามีการกวาดค้อนเขาขุนนาง นักปราชญ์ของเขมรเข้ามาเลย

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 637

²คอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย
กาญจณี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ หน้า 110 - 111

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระเจ้าจักรพรรดิพงศ์ (จาก) ฉบับพระราชหัตถเลขา
ฉบับพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน ฉบับบริพัตรมัย เข็ม ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ฉบับพระมหา
สมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวแต่เพียงว่า ใน พ.ศ. 1964 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2
ตีได้เมืองนครธม และให้พระนกรินทร์ไธสงอยู่ครองราชย์ ใ้หน้าเจ้าแก้ว เจ้าไทยและครอบครัว
รูปพระโคและรูปสิ่งหลั้วทั้งปวงมาถวาย และใ้หน้าไปบูชาไว้ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดพระศรี-
สรรเพชญ์ ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ก็กล่าวไว้เช่นเดียวกัน ผิดกัน
แต่เพียงเวลาที่ไปตี ในฉบับหลวงประเสริฐว่าตีได้ใน พ.ศ. 1974

ฉะนั้นจึงเป็นไปได้ที่อำนาจทางการเมืองอันเข้มแข็งของพระบรมไตรโลกนาถ จะเป็นผลมาจากการเสริมสร้างของขุนนางและนักปราชญ์เขมร แต่ก็มีหลักฐานพอจะเชื่อได้ว่าในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ อยู่ธขวามีความเข้มแข็งมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากการขยายอาณาเขตได้ดินแดนเขมร และรวมอาณาจักรสุโขทัยเข้ากับอยุธยาได้สำเร็จในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 เมื่ออาณาจักรกว้างขวางจะให้อำนาจการปกครองแก่เจ้าเมืองเหมือนเดิมก็น่าจะก่อความยุ่งยากทางการเมืองคือ ปัญหาการปลัดหัวเป็นอิสระของบรรดาหัวเมือง

อีกประการหนึ่งพระบรมไตรโลกนาถอาจจะทรงเห็นว่า การกระจายอำนาจให้แก่เชื้อพระวงศ์ไปปกครองเมืองลูกหลวง หลานหลวงอย่างเป็นอิสระ โดยอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติเป็นเครื่องเชื่อมโยงนั้นไม่มีความมั่นคงพอ เพราะเมื่อสิ้นรัชกาลแล้วความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์องค์ใหม่กับเมืองลูกหลวงอื่น ๆ จะไม่เหมือนกับที่มีต่อพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ยิ่งกษัตริย์องค์ใหม่ไม่มีความเข้มแข็ง บรรดาเมืองลูกหลวงก็จะกระด้างกระเดื่อง ถือหัวเป็นอิสระ หรือบางครั้งอาจจะมีการแย่งราชสมบัติจากกษัตริย์ที่เป็นทายาทอันชอบธรรมของกษัตริย์องค์ก่อนได้¹ จะเห็นได้จากเหตุการณ์ในพงศาวดารคือ เมื่อสิ้นรัชกาลพระรามาธิบดีที่ 1 พระราเมศวรขึ้นเสวยราชย์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเข้ามาแต่เมืองสุพรรณบุรี สมเด็จพระราเมศวรต้องถวายราชสมบัติให้ เพราะสมเด็จพระบรมราชาธิราชมีความสามารถเหนือกว่าเห็นได้จากเมื่อพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงโปรดให้สมเด็จพระราเมศวรไปตีนครชุม สมเด็จพระราเมศวรตีไม่ได้ ต้องให้สมเด็จพระบรมราชาธิราชไปตีจึงได้² เมื่อสิ้นรัชกาลพระบรมราชาธิราชที่ 1 เจ้าทองจันทร์ (ทองลัน) ราชบุตรเสวยราชย์ได้เจ็ดวัน สมเด็จพระราเมศวรลงมาจากเมืองลพบุรี จับเจ้าทองจันทร์ประหารชีวิต และพระองค์ขึ้นเสวยราชย์แทน เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระราเมศวร พระยารามราชบุตรเสวยราชย์ พระองค์มีเรื่องบาดหมางกับเจ้าพระยามหาเสนาบดี เจ้าพระยามหาเสนาบดีหนีไปส่งสมัญญคนยกมาคืออยุธยาได้ และได้

¹ ตรีถักดิ์ วัลลีโกม "ที่มาของการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ"

ขอฟ้า 2 : 17 - 35 พฤษภาคม - มิถุนายน 2510

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 หน้า 112

ถวายราชสมบัติให้พระอนุชาพระราชนัดดาพระบรมราชาธิราชที่ 1 ที่ครองเมืองสุพรรณบุรี เมื่อสิ้นรัชกาลพระอินทราชาธิราชที่ 1 เจ้าอ้ายพระยาที่ครองเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่พระยาที่ครองเมืองแพรก ยกทัพมาชิงราชสมบัติกันจนถึงแก่ถึงคตด้วยกันทั้งสองฝ่าย เจ้าสามพระยาจึงได้ครองราชย์ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ฉะนั้นจะเห็นว่า การกระจายอำนาจให้เชื้อพระวงศ์ปกครองเมืองลูกหลวงทำให้เกิดความยุ่งยากในการสืบราชสมบัติ ทั้งยังเป็นการทำให้ประเทศขาดความมั่นคงในระยะที่ผลัดเปลี่ยนแผ่นดิน ซึ่งเป็นช่องทางให้ศัตรูจากภายนอกมารุกรานได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงทรงคิดปรับปรุงการปกครอง

หลักสำคัญในการปรับปรุงการปกครองของพระบรมไตรโลกนาถคือ การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางโดยวางรูปแบบการปกครองส่วนกลางใหม่ ท้ายการแยกราชการทหารและพลเรือนออกจากกัน ดังปรากฏในพงศาวดารว่า "...ให้เอาทหารเป็นสมุหกลาโหม เอาพลเรือนเป็นสมุหนายก ..." ¹ ทั้งสองตำแหน่งนี้เป็นอัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหารคนหนึ่ง และอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือนคนหนึ่ง เหตุผลในการตั้งอัครมหาเสนาบดีทั้งสองเพื่อเป็นการควบคุม

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 หน้า 121

การปกครองตามหัวเมือง* และเพื่อประสานงานในรัฐบาลกลาง**¹ สำหรับความรับผิดชอบ
ในตำแหน่งหน้าที่ของทั้งสองฝ่ายมีดังนี้

ฝ่ายทหาร มีสมุทกลาโหมเป็นหัวหน้า มีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี
ศักดินา 10,000 เป็นผู้ตรวจตราบังคับการฝ่ายทหารทั่วราชอาณาจักร มีหน้าที่ทำการรบใน
ยามสงคราม ในเวลาปกติก็รวบรวมกำลังคน กำลังอาวุธ สัตว์พาหนะ ตลอดจนเสบียง
อาหาร ในจดหมายเหตุลาลูแบร์กล่าวถึงหน้าที่ของฝ่ายทหารว่า มีหน้าที่รักษาป้อมปราการ
อาวุธและกระสุนดินดำ เป็นผู้ออกคำสั่งทั้งปวงเกี่ยวกับการทัพ และดำรงตำแหน่งแม่ทัพช่วย
แต่พระมหากษัตริย์อาจจะแต่งตั้งใคร เป็นแม่ทัพได้ตามพระราชอัธยาศัย² นิโกลาส แชรแวส

*การปกครองของไทยแต่เดิมถือหลักการป้องกันประเทศเป็นสำคัญ ฉะนั้นในแต่ละเมือง
จึงกำหนดเหมือนกับเป็นที่ตั้งกองทัพ เมื่อเกิดศึกเจ้าเมืองก็ต้องเป็นผู้นำในการรบ เมื่อว่างศึก
ก็ทำหน้าที่เป็นพลเรือนทำนุบำรุงบ้านเมือง เมื่อมีเมืองมากขึ้นเจ้าเมืองก็มีทั้งดีและเลว จึงจัดตั้ง
เสนาบดีกลาโหมตรวจตราว่าการทหาร สมุหนายกดูแลด้านพลเรือน ซึ่งเท่ากับอัครมหาเสนาบดี
ทั้งสองช่วยดูแลควบคุมหัวเมืองทั้งปวง

** เติมนิยามราชการในหน่วยงานจตุสดมภ์ งานของกรมใดหัวหน้าของหน่วยงานนั้นเป็น
ผู้นำกราบทูล เมื่อตั้งอัครมหาเสนาบดี จึงจัดตั้งคณะราชการผู้ใหญ่ "ลูกขุน ๓ ศาลา"
สมุหนายกเป็นหัวหน้าลูกขุนฝ่ายพลเรือน สมุทกลาโหมเป็นหัวหน้าลูกขุนฝ่ายทหาร เมื่อมีราชการ
ใดก็ให้ปรึกษาในคณะลูกขุนก่อนแล้วนำกราบบังคมทูล เพื่อเป็นการประสานงานให้เร็วขึ้น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "บันทึกว่าด้วยการปกครอง
ประเทศไทยแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปการ หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อดาศยกุล (พระยาราชพินิจชัย) 7 ตุลาคม 2487
หน้า 9 และ สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 หน้า 7

² เคอร์ ลาลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย
สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 396

ไคกล่าวถึงสมุหกลาโหมว่า เป็นขุนพลของพระมหากษัตริย์ เทียบได้กับตำแหน่ง Connétable (ผู้บัญชาการทหารสูงสุด) ในฝรั่งเศส เป็นผู้มีสิทธิ์เกณฑ์ทหาร เมื่อเกิดศึกสงครามจะต้องฟัง คำบัญชาของสมุหกลาโหม เป็นผู้จัดการหาค่าใช้จ่ายให้แก่กองทัพ และอำนวยความสะดวกใน สิ่งจำเป็นทุกประการ แต่จะยกทัพไปที่ใดจะต้องฟังพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์เท่านั้น¹

ฝ่ายกลาโหมภายหลังมีงานมากขึ้น อัครมหาเสนาบดีต้องไปรับผิดชอบงานในด้านการศาล และเรื่องอื่น ๆ อีก จึงต้องตั้งกรมย่อยอีกสองกรมคือ ฝ่ายที่ต้องรับผิดชอบในการเกณฑ์ไพร่ที่อยู่ใน หัวเมืองชั้นนอกที่ขึ้นกับกลาโหม มีพระบรมไตรโลกื้อศักดินา 3,000 เป็นผู้ดูแล อีกฝ่าย รับผิดชอบในการควบคุมการเกณฑ์ไพร่ในหัวเมืองชั้นในของกลาโหม มีหลวงศรีเสาวราชภักดี ถือศักดินา 2,400 เป็นผู้ดูแล² ฝ่ายแรกถือเป็นฝ่ายทำการรบ ฝ่ายหลังเป็นฝ่ายจัดทำลั้งหรือ ฝ่ายพะลำพัง ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ปรากฏว่า ฝ่ายกลาโหมทำหน้าที่ทั้งด้านการสงคราม การทำนุบำรุงบ้านเมือง การเก็บส่วยเก็บบรรณาการ ตลอดจนการระงับคดีความด้วย³

ฝ่ายพลเรือน มีสมุหนายกเป็นหัวหน้า มีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาจักรีหรือองคมนตรี มีศักดินา 10,000 ในจดหมายลาจุฬาราชมนตรีว่า ต้องรับผิดชอบในงานพลเรือนทั่วราชอาณาจักร บรรดาเจ้าเมืองต้องรับคำสั่งจากสมุหนายกไปปฏิบัติ และรายงานการปฏิบัติเข้ามา นอกจากนี้ ยังเป็นประธานในการประชุมราชมนตรีด้วย⁴ ในเวลาต่อมาสมุหนายกยังทำหน้าที่ในด้านการ

¹นิโกลาส แชรแวงส ประวัติศาสตร์บรรณาการและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โขมลบุตร หน้า 73

²คอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ หน้า 137

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชวินิจฉัยการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็น อนุสรณ์ในงานฉานกิจศพหม่อมสนิท กฤดากร 6 มีนาคม 2510 หน้า 64

⁴เคอร์ ลาลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย สันต์ ท. โขมลบุตร หน้า 395

สงคราม การทำนุบำรุงบ้านเมือง การเก็บส่วยและบรรณาการ ตลอดจนการพิจารณาคดีต่าง ๆ¹ เช่นเดียวกับสมุหกลาโหม รายละเอียดในการแบ่งหน่วยงานจะกล่าวในเรื่องตำแหน่งสมุหนายก

สำหรับการปรับปรุงส่วนภูมิภาค สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดให้ยกเลิกเมืองลูกหลวง เพราะทรงเห็นว่าเป็นการกระจายอำนาจการปกครอง และก่อให้เกิดปัญหาในการสืบราชสมบัติ เมื่อยกเลิกเมืองลูกหลวงแล้วสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงแบ่งหัวเมืองออกเป็น เมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา ทรงแต่งตั้งขุนนางที่เหมาะสมไปปกครองในพระไอยการตำแหน่งนาทหารกำหนดเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา ตลอดจนขุนนางที่ออกไปปกครองคือ เมืองเอกนี้สองเมืองคือ เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองมัยศเป็นเจ้าพระยา มีศักดินา 10,000 เมืองโทนี้หกเมืองได้แก่ สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร เพชรบูรณ์ นครราชสีมา และตะนาวศรี เจ้าเมืองมัยศเป็นพระยา มีศักดินา 10,000 เมืองตรีมีเจ็ดเมืองได้แก่ พิษณุ พิษณุ นครสวรรค์ จันทบุรี ไชยา พัทลุง ชุมพร เจ้าเมืองมัยศเป็นพระหรือพระยา มีศักดินา 5,000²

ในด้านการปกครองหัวเมือง ปรากฏจากพระไอยการตำแหน่งนาทหารว่า หัวเมืองจัตวาไม่มีเจ้าเมือง จะมีเพียงตำแหน่ง "ผู้รั้งเมือง" และจะมีข้าราชการอื่นช่วยในการปกครองได้แก่ ยกกระบัตร แพ่ง เจ้าเมือง ภูมามาตรา สัสดีและแขวง การสั่งราชการ อัครมหาเสนาบดีจากส่วนกลางจะเป็นผู้สั่งและควบคุม ในหัวเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี จะมีผู้ปกครองตำแหน่ง "เจ้าเมือง" มีข้าราชการอื่นช่วยในการปกครองได้แก่ ปลัด ยกกระบัตร พล มหาดไทย ขุนนางจตุสดมภ์ตำแหน่ง และสัสดี สำหรับการควบคุมหัวเมืองด้านทหารเป็นหน้าที่ของสมุหกลาโหม ค่ายพลเรือนเป็นหน้าที่ของสมุหนายก

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบำเพ็ญกุศลทักษิณ กิจดากร 6 มีนาคม 2510 หน้า 64

²กฎหมายตราสามดวง หน้า 173 - 176

ทางงานประเพณีราชไม้มืออะไรเปลี่ยนแปลงยังคงให้เจ้าเมืองปกครองกันเอง ให้ส่งบรรณาการเป็นต้นไม้เงินทองและผลิตภัณฑ์หายากที่มีอยู่ในเมืองนั้นเข้ามา ในกฎมณเฑียรบาลระบุว่า หัวเมืองที่ส่งบรรณาการให้อยู่ยงปี 20 เมือง เป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ 16 เมือง เป็นหัวเมืองฝ่ายใต้ 11 เมือง¹

3. ตำแหน่งสมุหนายก

ตำแหน่งสมุหนายกเริ่มปรากฏครั้งแรกในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อพระองค์ทรงปรับปรุงการปกครองใหม่ ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนว่าอัครมหาเสนาบดีตำแหน่งนี้มีบรรดาศักดิ์เป็น "เจ้าพระยา" มีราชทินนามว่า "จักรีศรีอภัย" มีศักดินา 10,000 เป็นผู้อัครราชสีห์และตราจักร² การตั้งอัครมหาเสนาบดีตำแหน่งนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีพระประสงค์จะให้ดูแลกิจการด้านพลเรือนหัวราชอาณาจักร คู่กับอัครมหาเสนาบดีตำแหน่งสมุหกลาโหมที่ดูแลกิจการฝ่ายทหาร ฉะนั้นจึงเป็นที่รู้กันว่าตามทฤษฎีสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะแยกกิจการทหารและพลเรือนออกจากกัน ซึ่งก่อนหน้านั้นเมื่อมีข้าศึกศัตรูจากภายนอกประชาชนก็ต้องช่วยกันรบพุ่งต่อสู้ และในเวลาปกติประชาชนก็ต้องช่วยกันทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง จึงกล่าวได้ว่าหน้าที่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเป็นคนพวกเดียวกันทั้งนายและไพร่สุดแต่แบ่งงานฝ่ายไหนสำคัญก็เร่งทำฝ่ายนั้นก่อน³

ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีหน่วยงานที่อยู่ในความดูแลรับผิดชอบของสมุหนายกได้แก่⁴ กรมที่เป็นเสมือนสำนักงานกลางของสมุหนายก

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 34

²ก. หน้า 111

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปการ หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ งามาคฤกุล (พระยาราชพินิจชัย) 7 ตุลาคม 2487 หน้า 7

⁴กฎหมายตราสามดวง หน้า 111 - 146

สมุหนายกจะเป็นหัวหน้ารับผิดชอบ ต่อมาเมื่องานในความรับผิดชอบมากขึ้น จึงตั้งกรมย่อยอีกสองกรม อยู่ในความรับผิดชอบของหลวงอำมาตยาธิบดี เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ มีศักดินา 3,000 กับหลวงจำแสนบดี ศักดินา 2,400 เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายพะล้าพัง ซึ่งมีหน้าที่เกณฑ์คนในหัวเมืองชั้นในและชั้นนอกที่อยู่ในความรับผิดชอบของมหาดไทย จตุสดมภ์ ได้แก่ กรมนครบาล เสนาบดีมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสมรราช กรมธรรมาธิบดี เสนาบดีมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาธรรมาธิบดี กรมพระคลัง เสนาบดีมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาโกษาธิบดี กรมนา เสนาบดีมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาพลเทพ เสนาบดีทั้งสี่ตำแหน่งมีศักดินา 10,000 กรมที่เสนาบดีรวมเรียกว่ามนตรีทั้งหก ได้แก่ กรมธรรมการ หัวหน้ากรมมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาพระเสด็จ มีศักดินา 10,000 กรมภูษามาลา หัวหน้ากรมมีบรรดาศักดิ์เป็นพระอภัยธรรม กรมพระสุรัสวดี หัวหน้ากรมมีบรรดาศักดิ์เป็นพระราชสุภาวดี กรมตำรวจ หัวหน้ากรมมีบรรดาศักดิ์เป็นพระเพทพิไชย กรมพระคลังมหาสมบัติ หัวหน้ากรมมีบรรดาศักดิ์เป็นพระราชภักดี กรมพระอาลักษณ์ หัวหน้ากรมมีบรรดาศักดิ์เป็นพระศรีภูริปรีชา ขุนนางทั้งห้านี้มีศักดินา 5,000 และกรมของพราหมณ์ประจำราชสำนักแบ่งเป็นสองฝ่าย มีบรรดาศักดิ์เป็นพระมหาราชครูพระครูมหิศร และพระมหาราชครูพระราชประโรหิตาจารย์ ทั้งสองตำแหน่งมีศักดินา 10,000

ได้กล่าวแล้วว่าโดยทฤษฎีการบริหารงานของสมุหนายกตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จะให้รับผิดชอบดูแลกิจการบ้านพลเรือนทั้งในส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค ตลอดจนประเทศราช แต่แท้จริงแล้วในทางปฏิบัติได้เป็นเช่นนั้น สมุหนายกและข้าราชการในฝ่ายพลเรือนยังงงทำหน้าที่เกี่ยวกับการศึกสงครามอยู่ ดังจะเห็นได้จากในพงศาวดาร เมื่อกล่าวถึงการทำศึกสงคราม จะปรากฏว่าสมุหนายกและข้าราชการในฝ่ายพลเรือนจะเป็นแม่ทัพนายกองสมทบไปด้วยเสมอ เช่น ในสมัยพระมหาธรรมราชา ให้นำพระเจ้าเชียงใหม่ยกทัพกวตฬเวือลงมาทางเมืองกำแพงเพชร ให้พระยาพะสิมยกเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่าข้าศึกยกมาหลายทาง จึงโปรดให้เจ้าพระยาจักรีศรีอโศกสมุหนายกคุมกองทัพเวือยกไปทางเมืองสุพรรณบุรี¹ และครั้งหนึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงใช้ให้เจ้าพระยากำแพงเพชร

¹กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาต (เจิม) เล่ม 38 หน้า 193

ยกทัพไปชุมนุมราชทูตเกี่ยวข้าว ถูกกองทัพพระมหาอุปราชาตีแตกมา สมเด็จพระนเรศวรจะให้
ลงโทษ พระมหาธรรมราชาทรงขอไว้ โดยให้เหตุผลว่า เจ้าพระยากำแพงเพชรเป็นแต่
พลเรือน มิได้เป็นท้าวทหาร¹ นอกจากนี้ยังปรากฏว่า แม่ทัพนายกองที่มีชื่อเสียงใน ประวัติ-
ศาสตร์ เช่น เจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) สมเด็จพระนเรศวรมหาราช * เจ้าพระยา
มหินทร์เทศา (สิงห์) ฯลฯ ก็ล้วนแต่เป็นข้าราชการในฝ่ายพลเรือน² และบางท่านก็เคยดำรง
ตำแหน่งสมุหนายกด้วย

เหตุผลที่สมุหนายกและข้าราชการฝ่ายพลเรือนยังต้องทำหน้าที่เกี่ยวกับการศึกสงคราม
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า คงจะเป็นเพราะการดูแลหัว เมือง
ของทั้งสองฝ่าย ที่เมื่อมีราชการเกิดขึ้นในหัว เมืองฝ่ายสมุหนายกก็เป็นหน้าที่ของสมุหนายกจัดการ
เมื่อเกิดขึ้นในหัว เมืองฝ่ายสมุหกลาโหม ก็เป็นหน้าที่ของสมุหกลาโหม เพราะเคยเป็นผู้บังคับ
บัญชาในเมืองเหล่านั้น รัฐบาลจะเสาะหาคนและเสบียงอาหารก็ว่ายังไม่เคยบังคับบัญชากัน
และผู้ที่จะได้ใช้ในฝ่ายทหารและพลเรือนก็ไม่ได้มีวิธีฝึกอันใดที่พิเศษกว่ากัน . เมื่อเกิดศึกสงคราม
ต้องการนายทัพนายกองมาก จึงใช้รวมทั้งสองฝ่าย ฉะนั้นการแบ่งหน้าที่ฝ่ายทหารและพลเรือน
จึงสูญไปเหลือแต่ชื่อ³

¹กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ เล่ม 1 หน้า 198

* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "บันทึกว่าด้วยการปกครอง
ประเทศไทยแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงาน
พระราชทานเพลิงศพนายอุทัยวรรณ งามตยกุล (พระยาราชวินิจัย) 7 ตุลาคม 2487 หน้า 8 - 9
และ สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 หน้า 6

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมสนธิ กฤดากร 6 มีนาคม 2510 หน้า 63

ตำแหน่ง "สมุหนายก" ตามหลักการจะเป็นผู้ดูแลกิจการด้านพลเรือนทั่วราชอาณาจักร มาจนถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์ หลังจากนั้นการบริหารงานของสมุหนายกจะเปลี่ยนไป การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้สันนิษฐานว่า จะเกิดในสมัยพระเพทราชา เพราะการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ไม่เป็นที่พอใจของข้าราชการบางกลุ่มจึงเกิดความไม่สงบขึ้นคือ ธรรมเกียร ข้าราชการเดิมของเจ้าฟ้าอภัยทศก่อการจลาจลที่เมืองนครนายก พระยาธรรมา (สังข์) ซึ่งไปครองเมืองนครราชสีมาและพระยารามที่ครองเมืองนครศรีธรรมราชเกิดกบฏแข็งเมืองขึ้น¹ ต้องสู้รบกันมากจึงปราบได้ นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2235 ได้เกิดกบฏลาวซ่องบุญกว้างในเขตหัวเมืองลาวล้านช้างออก² อีก เหตุการณ์เหล่านี้เป็นเหตุให้พระเพทราชาไม่ทรงไว้วางพระทัย อัครมหาเสนาบดี โดยเฉพาะอัครมหาเสนาบดีฝ่ายสมุหกลาโหม พระองค์ทรงเห็นว่าการให้สมุหกลาโหมควบคุมกิจการทหารทั่วราชอาณาจักรนั้นทำให้มีอำนาจมากเกินไปอาจจะคิดแย่งชิงราชสมบัติได้ จึงเช่นพระเจ้าปราสาททองเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาสุรสีห์ศรีสังขราชได้แย่งสมบัติจากพระอาทิตย์วงศ์ ด้วยเหตุนี้พระเพทราชาจึงทรงแบ่งการบังคับบัญชาหัวเมืองออกเป็นสองฝ่าย หัวเมืองฝ่ายเหนือให้อยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายกทั้งในด้านทหารและพลเรือน หัวเมืองฝ่ายใต้ให้อยู่ในความดูแลของสมุหกลาโหมซึ่งดูแลทั้งด้านทหารและพลเรือนเช่นกัน ฉะนั้นกิจการด้านทหารและพลเรือนที่เคยแยกจากกันตามหลักการ จึงกลับมารวมกันอีกครั้งโดยให้ท้องที่เป็นหลักสำหรับแบ่งการบังคับบัญชาหัวเมืองระหว่างสมุหนายกกับสมุหกลาโหม³

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 131 - 149

² ฎ. หน้า 154

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถวัญราชานุภาพ "บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ ฅมาตยกุล (พระยาราชเทวีนิจจัย) 7 ตุลาคม 2487

หลักฐานที่พอจะยืนยันว่ามีการแบ่งอำนาจการปกครองหัวเมืองตั้งแต่สมัยพระเพทราชา คือ เมื่อยกทัพไปปราบกบฏพระยาขมราช (สังข์) เมืองนครราชสีมา เมืองนครราชสีมาต้านทาน แข็งแรงมาก นายทัพนายกองจึงปรึกษากันบอกลงมาถึงสมุหนายก ขอกองทัพหนุนไปช่วย ขอกะสุนดินดำและเสบียงอาหารสำหรับกองทัพ¹ แม้แต่เกิดกบฏผูกวงเจ้าเมืองนครราชสีมา ยังรายงานมาให้สมุหนายกทราบ ทั้ง ๆ ที่เรื่องดังกล่าวเกี่ยวข้องกับฝ่ายทหารน่าจะรายงาน ไปยังสมุหกลาโหม เมื่อมีการเกิดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายใต้ กรมการก็รายงานมายังสมุหกลาโหม เห็นได้จากกรมการ เมืองไชยาบอกเข้ามาถึงกรมพระกลาโหมว่า เจ้าพระยาณรงค์บุรีธรรมราช เป็นกบฏแข็งเมือง ส่องสมุญคนเครื่องศาสตราวุธเป็นอันมาก²

อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่สมัยพระเพทราชาวนสิ้นสมัยอยุธยา การบริหารงานของสมุหนายก ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง สมุหนายกยังคงบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งในด้านการพลเรือนและทหาร จะมีแต่ฝ่ายสมุหกลาโหมที่ถูกคัดอำนาจการบังคับบัญชาหัวเมืองไปขึ้นกับกรมท่า ซึ่งสันนิษฐานว่า น่าจะเกิดในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เพราะความไม่พอพระทัยสมุหกลาโหมเป็นการส่วนตัว* ครั้นถึงสมัยธนบุรีก็ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงการบังคับบัญชาหัวเมืองแต่อย่างใด คงใช้ตามแบบ อยุธยาตลอด ทั้งนี้เป็นเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีการในตำแหน่งอื่นที่จำเป็นจะต้องปฏิบัติอยู่มาก

¹กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 137

²ดู หน้า 140 - 141

*ในสมัยพระเจ้าท้ายสระโปรดให้มีการเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปไสยาสน์วัดป่าโมก พระยาราชสงครามสมุหนายกเห็นว่าย้ายพระพุทธรูปไปทั้งองค์โดยไม่ต้องจัดเป็นส่วน ๆ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศขณะนั้นดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรเห็นว่าจะทำไม่ได้ ควรให้รื้อพระพุทธรูป ออกและสร้างใหม่ แต่ปรากฏว่าพระยาราชสงครามทำสำเร็จ และเมื่อพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จะขึ้นครองราชย์ ได้มีการแย่งสมบัติกับเจ้าฟ้าอภัยถึงกับต้องทำสงครามกัน พระยาราชสงคราม ก็ไม่เข้าเป็นสมัครพรรคพวกด้วย ครั้นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศขึ้นครองราชย์ ได้ให้พระยาราชสงครามที่สมุหนายกเป็นพระยาราชนาถว่าที่สมุหกลาโหม จึงเป็นไปให้สมุหกลาโหมจะถูก ลิดอำนาจการควบคุมหัวเมือง

จึงไม่ทรงมีเวลาที่จะคิดเปลี่ยนแปลงการปกครองแต่อย่างใด อีกประการหนึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี
อาจจะทรงเห็นว่า การปกครองที่มีอยู่แต่เดิมนั้นก็เหมาะสมอยู่แล้ว ก็จะได้เห็นได้จากเมื่อพระองค์
ขึ้นครองราชย์ก็ทรงแต่งตั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยครบตามตำแหน่งเหมือนแต่ก่อน¹ ในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้นมีการเปลี่ยนแปลงการควบคุมหัวเมืองของเสนาบดีบ้าง ก็ปรากฏในจดหมายเหตุว่า

"... แรกชนหัวเมือง ¹ฝ่ายเหนือขึ้นแก่สมุหนายก ²ฝ่ายใต้ขึ้นแก่กลาโหม และฝ่ายกลาโหม ³
⁴

มีความผิดยกขึ้นแก่กรมท่า ครั้นนี้กลาโหมมีความชอบ จะแบ่งหัวเมืองปากใต้ให้กลาโหมบ้าง
ให้คงไว้ในกรมท่าบ้าง ..." ² จากจดหมายเหตุนี้จะเห็นว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
ทรงแบ่งอำนาจการควบคุมหัวเมืองให้อยู่ในความรับผิดชอบของเสนาบดีสามฝ่ายคือ หัวเมือง
ปากใต้ฝ่ายตะวันตกอยู่ในความรับผิดชอบของสมุทกลาโหม 20 เมือง หัวเมืองชายทะเลด้าน
ตะวันออกของอ่าวไทยอยู่ในความรับผิดชอบของกรมท่าเก่าเมือง ส่วนที่เหลือหัวเมืองฝ่ายเหนือ
ก็ให้อยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายก³ ซึ่งจะเห็นว่า การบริหารงานของสมุหนายกสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้นยังไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงในหลักการใหญ่ มีแต่เพียงให้เมืองที่เคยอยู่ใน
ความรับผิดชอบของตนไปขึ้นกับฝ่ายอื่นคือ ให้เมืองเพชรบุรีแก่ฝ่ายกลาโหม ให้เมืองสมุทรสงคราม
แก่กรมท่า และรับเอาเมืองฉะเชิงเทราซึ่งเคยขึ้นกับสมุทกลาโหมมาอยู่ใต้บังคับบัญชา⁴ การบริหาร
ของสมุหนายกจะเป็นเช่นนี้จนกระทั่งยกเลิกตำแหน่งนี้เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า การตั้งตำแหน่งสมุหนายกในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
เพื่อจะให้รับผิดชอบบริหารงานด้านพลเรือน ซึ่งโดยทฤษฎีแล้วจะเป็นการแยกทหารและพลเรือน
ออกจากกัน แต่ปรากฏว่าในทางปฏิบัติสมุหนายกยังคงทำหน้าที่ในด้านการศึกสงครามอีกเช่นเดิม

¹ กรมราชบัณฑิต พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 37

² หอสมุดแห่งชาติ เล่มที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 หน้า 24 - 25

⁴ ด.

การเปลี่ยนแปลงการบริหารของสมุหนายกสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นในสมัยพระเพทราชาคือ สมุหนายกจะรับผิดชอบดูแลทั้งกิจการทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเท่ากับเป็นการรวมทหารและพลเรือนเข้าด้วยกันใหม่ หลังจากนั้นการบริหารของสมุหนายกก็ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในหลักการใหญ่่อีก จนกระทั่งยกเลิกตำแหน่งนี้

4. ขอบข่ายอำนาจของสมุหนายก

ขอบข่ายอำนาจของสมุหนายกตามหลักการนับว่า มีมาก แต่ในทางปฏิบัติอำนาจจะถูกจำกัดโดยพระมหากษัตริย์ อีกประการหนึ่งในแต่ละสมัยอำนาจของสมุหนายกจะไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับความสามารถของสมุหนายกแต่ละคน

4.1 อำนาจของสมุหนายกจากการใช้ตรา อำนาจของสมุหนายกจากการใช้ตรา ที่ปรากฏในพระบรมมณูว่า สมุหนายกมีอำนาจในการใช้ตราสองดวงคือ ตราพระราชสีห์ สมุหนายกใช้ในการศาลพิจารณาคดีคือ ถ้ามีราษฎรฟ้องอุทธรณ์ขึ้นมาว่าไม่ได้รับความยุติธรรม ในการตัดสินคดีไม่ว่าจะเป็นหัวเมืองหรือในราชธานี สมุหนายกจะใช้ตราพระราชสีห์ประทับ หนังสือเรียกคู่ความมาพิจารณาใหม่ได้ หรือในกรณีเกิดโจรผู้ร้ายปล้นสะดมฆ่าฟันกันตาย หรือ คดีลักวัวควาย ภู่นียมสิน ฯลฯ ก็จะใช้ตรานี้ประทับหนังสือ บังคับให้ส่งคู่ความมาพิจารณาใน เมืองหลวงได้เช่นกัน นอกจากนี้สมุหนายกจะใช้ตราพระราชสีห์ประทับหนังสือแต่งตั้งข้าราชการ ที่มีความชอบไปรั้งเมือง ครองเมือง ที่อยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายก ตลอดจนสั่งราชการ ต่าง ๆ ตราอีกดวงหนึ่งที่สำคัญยิ่งเพราะเกี่ยวกับอาญาสิทธิ์คือ ตราจักร สมุหนายกเป็นผู้เก็บ รักษา เป็นตราที่ใช้ประทับกำกับตราพระราชสีห์ในกรณีลงอาญาประหารชีวิตผู้ต้องโทษถึงตาย ในหัวเมืองขึ้นของตน^{1*} เมื่อพิจารณาขอบข่ายอำนาจของสมุหนายกจากการใช้ตราจะเห็นว่า สมุหนายกมีอำนาจมาจากการศาล การพิจารณาคความชอบของข้าราชการ และสามารถลงโทษ ประหารชีวิตได้ แต่ในทางปฏิบัติสมุหนายกไม่สามารถใช้ตราได้ตามใจชอบ พระมหากษัตริย์จะ

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 81 - 82

* การประหารชีวิตคนในหัวเมืองที่ขึ้นกับฝ่ายกลางใหม่หรือกรมท่า เจ้ากระทรวงนั้น ๆ ก็ต้องมาขอเฝ้าหากไทยประทับตราจักรลงตรงข้อนักโทษที่จะต้องประหารชีวิต จึงจะประหารชีวิตได้

ทรงตราพระราชบัญญัติควบคุมการใช้ตราของสมุหนายกให้ถูกต้องตามพำนองคลองธรรม จะได้
ไม่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร ดังปรากฏในกฎ 36 ข้อ ข้อ 26 ว่า

... ถ้ามีหนังสือตราเจ้าพญาจักรี ... ไปถึงผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรมการเมือง
ใด ๆ ตามข้อความ ถ้ามีสารตราให้มาแก่กรมการเมือง แล้วผู้ถือตราถึงกรมการเมืองผู้รับตรา
ย่อมคิดอ่านเป็นใจช่วยกันฉลวยทองคำ แลซื้อคนเรือนเงินก็มี ถ้าแลจะมีตรากรม
ใด ๆ จะไปถึงกรมการเมืองผู้ให้ส่งคน แลของมรดกเรียกเงินเป็นหลวงก็ดี ให้มีตรา
แจ้งตราลับ ๆ นั้นให้ตีตราประจำซื้อคนเรือนเงิน แล้วให้ใส่กลักมีสายเชือกพอกครึ่ง
ติดโอบรอบกลักปิดตราประจำครั้ง แลให้ผู้รับตราเอาตราลับตราแจ้งทานกันดู ถ้า
ซื้อคนเรือนเงินต้องกันจึงให้ทำตาม ถ้ามีต้องกันก็ให้บอกหนังสือส่งตัวผู้ถือตรามายัง
ลูกขุน ณ ศาลา ...¹

จากกฎนี้จะเป็นเครื่องช่วยมิให้สมุหนายกถืออำนาจการมีตราสั่งราชการ เกินขอบเขต
ซึ่งเท่ากับเป็นการจำกัดอำนาจของสมุหนายกไปในตัว ในกรณีที่สมุหนายกมีอำนาจแต่งตั้งราชการ
ที่มีความชอบไปปกครองเมืองหนึ่งเมืองใดนั้น แท้จริงแล้วจะต้องขอคำปรึกษาจากพระมหากษัตริย์เสมอ
แม้แต่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาซึ่งเป็นผู้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ว่างพระทัย พระราชทาน
อาณัติให้ไปราชการในเขมร จะขอแต่งตั้งเจ้าเมืองกะพงสวายก็ยังคงขอพระราชทาน
คำปรึกษา โดยชี้แจงเหตุผลให้ทรงทราบ ไม่สามารถจะตั้งได้โดยพลการ² บางครั้ง
พระมหากษัตริย์อาจจะปรึกษาคณะสมุหเป็นเจ้าเมือง ซึ่งในกรณีที่สมุหนายกจะเสนอชื่อผู้ใด
เห็นสมควร ดังเช่นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทูลเกล้าฯ เสนอยกกระบัตรเมืองกบินทร์บุรี
ไปเป็นเจ้าเมืองนครนายก³ สำหรับการลงโทษประหารชีวิตสมุหนายกไม่มีอำนาจสั่งการได้

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 578

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

นอกจากพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นอำนาจการใช้ตราของสมุหนายกตามพระธรรมนูญมีอยู่มาก แต่ในทางปฏิบัติอำนาจจะถูกจำกัดลงตามที่กล่าวมาแล้ว สมุหนายกจึงเป็นเสมือนผู้รักษาความสงบไว้

4.2 ขอบข่ายอำนาจการบริหารงานของสมุหนายก ในด้านการบริหารงานของสมุหนายกในส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และประเทศราชในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือที่อยู่ในความรับผิดชอบนั้น ตามหลักการสมุหนายกจะมีอำนาจควบคุมดูแลได้ทั้งหมด แต่สมุหนายกมีอำนาจควบคุมดูแลในขอบเขตจำกัด สำหรับอำนาจของสมุหนายกในส่วนกลาง จากหลักฐานปรากฏว่าสมุหนายกเป็นแต่เพียงหัวหน้าคณะผู้แทนฝ่ายพลเรือน ไม่มีหน้าที่บังคับบัญชากรมอื่น นอกจากกรมในฝ่ายพลเรือน¹ แต่ถึงกระนั้นการบังคับบัญชากรมในฝ่ายพลเรือนก็ถูกจำกัด ตามพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน มีกรมที่สมุหนายกสามารถบังคับบัญชาได้คือ กรมที่สมุหนายกเป็นผู้รับผิดชอบโดยตรง มีข้าราชการตำแหน่งอื่นเป็นผู้ช่วยได้แก่ ปลัดทูลฉลอง ปลัดบัญชี เสมียนตรา ฯลฯ และกรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ กรมมหาดไทยฝ่ายพระลำพอง สำหรับฝ่ายจตุสดมภ์เป็นส่วนที่สมุหนายกเข้าควบคุมและรับผิดชอบโดยตรงในฐานะหัวหน้า ส่วนกรมที่สมุหนายกไม่สามารถควบคุมได้คือ กรมพระมณเฑียร การมณเฑียรมาลา กรมพระสุรัสวดี กรมตำรวจ กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมพระอาลักษณ์ ซึ่งเรียกรวมกันว่ากรมมนตรีทั้งหก หัวหน้ากรมเหล่านี้ไม่ได้ขึ้นกับจตุสดมภ์ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายก แต่จะขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์² นอกจากนี้ก็มีกรมคชบาล กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ และมหาดเล็กรับใช้ในพระบรมมหาราชวัง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ "บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพนายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชินีจักษ์) 7 มีนาคม 2487 หน้า 14 และ สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 หน้า 11

² ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ หน้า 127

อำนาจการบริหารของสมุหนายกในส่วนกลางอีกประการหนึ่งคือ จะมีหน้าที่รับ "หมายสั่งราชการ" ต่าง ๆ เป็นต้นว่า เมื่อพระมหากษัตริย์จะเสด็จไปที่ไหนก็ดี หรือจะทำการราชพิธีใด ๆ ก็ดี กรมวังเป็นต้นรับสั่งเขียน "หมายรับสั่ง" ส่งมายังฝ่ายสมุหนายกหรือสมุหกลาโหม สมุหนายกจะ "คักหมาย" คือคักเฉพาะราชการฝ่ายพลเรือนว่าเป็นหน้าที่ของกรมใด ก็ส่งไปยังกรมนั้น และคอยตรวจดูให้กรมนั้น ๆ กระทำตามหมายรับสั่ง¹ จะเห็นได้จากหมายรับสั่งให้เจ้าพระยาธรรมาธิราชจัดพิธีในวชพระเจ้าลูกเธอในกรมพระราชวังหลัง² และหมายรับสั่งให้พระยาราชสุภาวดีเบิกคู่ม่านให้พระยาพระเชมรเมืองอุคงมีไชย³ อย่างไรก็ตามปรากฏว่าในสมัยอยุธยาสมุหนายกได้เป็นประธานในการประชุมเสนาบดี⁴ ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ถ้าเป็นเรื่องทางฝ่ายพลเรือนสมุหนายกจึงจะเป็นประธาน ถ้าเป็นเรื่องทางฝ่ายทหารสมุหกลาโหมก็จะเป็นประธาน

ในส่วนภูมิภาค สมุหนายกมีอำนาจบริหารงานเฉพาะในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่มีได้หมายความว่าสมุหนายกจะควบคุมได้ทุกเมือง สมุหนายกจะมีอำนาจบังคับบัญชาเฉพาะหัวเมืองจัตวา เมืองตรี และเมืองโท เนื่องจากสมุหนายกมีอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองเหล่านั้น ส่วนตำแหน่งยกกระบัตร* ผู้ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าผู้พิพากษา และผู้คอย

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ "บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชพินิจัย) 7 มีนาคม 2487 หน้า 14 และ สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 หน้า 14

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1164

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

⁴ เคอร์ ลาดูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย

สันต์ ท. โจนุลบุตร หน้า 396

* ดูเพิ่มเติมในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ "บันทึกตำแหน่งราชการกระทรวงมหาดไทย" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชพินิจัย) 7 ตุลาคม 2487 หน้า 1

ดูแลตรวจสอบเจ้าเมือง ตำแหน่งหลวงวังผู้ดูแลกิจการส่วนตัวในบ้านของเจ้าเมือง กรมวังจะเป็นผู้แต่งตั้งไปประจำในแต่ละเมือง¹ กรมวังอยู่ในความควบคุมของสมุหนายก จึงเท่ากับว่าสมุหนายกมีส่วนในการแต่งตั้งตำแหน่งยกกระบัตรและหลวงวังด้วย เพราะการจะแต่งตั้งผู้ใดไปดำรงตำแหน่ง กรมวังน่าจะเสนอให้สมุหนายกทราบก่อน ส่วนหัวเมืองชั้นเอกสมุหนายกไม่มีอำนาจควบคุมถึง เพราะตำแหน่งเจ้าเมือง ปลัดหรือผู้ช่วยในหัวเมืองเอกจะขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์หรือพระราชวังหน้าในเมืองหลวง แม้แต่ตำแหน่งยกกระบัตรพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ทรงแต่งตั้งด้วยพระองค์เอง²

สำหรับประเทศราชเจ้าเมืองมีอำนาจสิทธิขาดในการปกครองดินแดนของตนอย่างเต็มที่ สมุหนายกไม่มีอำนาจเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครองภายใน นอกจากในกรณีประเทศราชเหล่านั้นเกิดลาจลภายในหรือเกิดการรุกรานจากศัตรูภายนอก แต่การเข้าไปจัดการในค่านนี้พระมหากษัตริย์จะต้องทรงเห็นว่าผู้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกขณะนั้นมีความสามารถพอ ส่วนในค่านนโยบายต่างประเทศ สมุหนายกจะควบคุมดูแลไม่ให้ประเทศราชเหล่านั้นค่านนโยบายต่างประเทศขัดกันกับนโยบายของไทย โดยเฉพาะจะไม่ยอมให้ติดต่อกับต่างชาติ ทั้งนี้เพื่อป้องกันการรุกราน

4.3 ขอบข่ายอำนาจการบริหารของสมุหนายกในแต่ละสมัย เมื่อพิจารณาจากอำนาจของสมุหนายกตั้งแต่เริ่มมีตำแหน่งนี้ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงสมัยเจ้าพระยาบดินทร์เดชา เท่าที่มีหลักฐานจะเห็นว่าในแต่ละสมัยสมุหนายกจะมีอำนาจไม่เท่ากัน ไม่ว่าจะเป็นในด้านการดูแลบริหารงานภายในประเทศ หรือแม้แต่ประเทศราช

4.3.1 อำนาจการบริหารของสมุหนายกในด้านการทหาร สำหรับอำนาจของสมุหนายกในการดูแลกิจการด้านการทหาร สมัยอยุธยาสมุหนายกจะมีส่วนร่วมในการศึกสงครามที่เกิดขึ้นทุกครั้ง แต่ไม่ปรากฏว่าสมุหนายกได้รับมอบหมายอำนาจเด็ดขาดให้เป็นแม่ทัพในการ

¹ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ หน้า 174 - 175

²ก. หน้า 179 - 180

ทำสงคราม ทั้งนี้จะเป็นเพราะมีบุคคลอื่นที่มีความสามารถในการสงครามและเหมาะสม
จะดำรงตำแหน่งแม่ทัพมากกว่า ดังเช่นสมเด็จพระนเรศวรซึ่งเป็นที่ทราบกันว่าพระองค์มี
ความสามารถในการสงครามมาก ฉะนั้นตลอดเวลาที่ทำสงครามในสมัยพระมหาธรรมราชา
และสมัยของพระองค์ พระองค์จะทรงรับศึกชอบในฐานะเป็นแม่ทัพตลอด สมุหนายกในสมัยนี้
จึงเป็นแค่เพียงผู้มีส่วนร่วมในการสงครามเท่านั้น จะเห็นได้จากเมื่อสมเด็จพระนเรศวรจะ
ยกทัพไปตีเมืองหงสาวดี ก็โปรดให้เจ้าพระยาจักรีเกณฑ์พวกมอญท้าวาเพื่อเตรียมเสบียงอาหาร
ไว้สำหรับกองทัพ¹ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์เมื่อพระองค์โปรดให้ยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่
ก็ทรงมณฑปหมายให้เจ้าพระยาโกษาปานเป็นแม่ทัพใหญ่ สมุหนายกจะรับศึกชอบเป็นแม่ทัพนายกอง
ย่อย ๆ ในกองทัพเท่านั้น² .

สมัยธนบุรีปรากฏว่าอำนาจของสมุหนายกในด้านการทหารมีมากขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะ
สมัยธนบุรีเป็นระยะที่ไทยมีภาระในด้านการสงครามมาก นับแต่ทำสงครามกู้เอกราชและ
รวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น ประกอบกับผู้รับตำแหน่งสมุหนายก* มีความสามารถในการ
สงคราม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงไว้วางพระทัยมอบอำนาจให้เป็นแม่ทัพในการทำสงคราม
เช่นในสงครามกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2317 เจ้าพระยาจักรีก็แสดงความสามารถ
เข้าตีเมืองเชียงใหม่ได้ และพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงไว้วางพระทัยให้คุมกองทัพอยู่จัดการเมือง
เชียงใหม่ให้เรียบร้อย³ เมื่อคราวอะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพมาตีเมืองเหนือใน พ.ศ. 2318
เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพในการรักษาเมืองพิษณุโลกก็แสดงความสามารถในการรบป้องกันเมือง

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (ฉบับบริติชมิวเซียม) หน้า 270

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ เล่ม 2 หน้า 77

* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงดำรงตำแหน่งนี้ครั้งแรกใน พ.ศ. 2313

ในขณะดำรงตำแหน่งพระยายมราช

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เล่ม 40
หน้า 68

จนกระทั่งอะแซหฺนุกก็ไม่สามารถตีเมืองไค* ดังนั้นจะเห็นว่าความสามารถเฉพาะตัวของ
สมุหนายกเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมอำนาจของสมุหนายกให้มากขึ้น และในสมัยธนบุรีสมุหนายก
ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นถึงสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก!

สมัยรัตนโกสินทร์อำนาจของสมุหนายกในฐานะเป็นแม่ทัพแทบจะไม่มีเลย ในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ในด้านสงครามพระองค์ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 487 - 527
พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นแม่ทัพบังคับบัญชา หรือถ้าพระองค์เสด็จไปในสงครามด้วย
ก็จะทรงดำรงตำแหน่งแม่ทัพด้วยพระองค์เอง สมุหนายกในสมัยนี้จึงเป็นแต่เพียงผู้มีส่วนช่วย
ในการสงคราม ไม่มีอำนาจบังคับบัญชาการทัพศึกแต่อย่างใด เช่น สงครามในปี พ.ศ. 2328
พระยารัตนาพิพิธสมุหนายกจะเป็นผู้คุมกองทัพฝ่ายพระราชวังหลวงและกองทัพหัว เมืองโค

* ภายหลังเจ้าพระยาจักรีไค้ทิ้งเมืองเพราะขาดเสบียงอาหาร คุรยละเอียดใน
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 487 - 527
ศาสตราจารย์จร สุพานิช ใน ขอมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก หน้า 37 - 61 มีความ
เห็นว่า การรบที่เมืองพิษณุโลกเป็นการรบครั้งสำคัญที่สุดในสมัยธนบุรี แต่ในพงศาวดารไค้ไค้
ให้ความกระจ่างในเรื่องนี้ นับตั้งแต่การเสียเมืองพิษณุโลกเมื่อไค้ อะแซหฺนุกก็ไค้เมืองนาน
เท่าไค้ และเมื่อถอยทัพกลับถอยโดยสะดวกหรือถูกโจมตี มีในจดหมายเหตุความทรงจำฉบับเดียว
ที่กล่าวว่าเมื่อเสียเมืองพิษณุโลกแล้ว กลับชุดอุโมงค์เข้าไปตีค่ายพม่าแตก จับได้แม่ทัพพม่า
และพม่าแตกหนีไป ซึ่งก็สอดคล้องกับพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้วที่ว่า เมื่ออะแซหฺนุกก็กลับ
เมืองพม่าก็ถูกถอยออกจากตำแหน่งทั้งหมด เพราะทำสงครามกับไทยล้มเหลว

ส่วนในพงศาวดารพม่าฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์กล่าวแต่
เพียงว่า อะแซหฺนุกก็ไค้เมืองพิษณุโลก แต่ไม่สามารถตีมาถึงทางไค้ไค้เพราะเหตุสามประการ
คือ ฝีมือนายทหารไทยรุ่นหนุ่มเข้มแข็งขึ้น นายทัพนายกองพม่าเก่งแรงแม่ปลงใจในสงคราม
และพระเจ้าแผ่นดินพม่าสิ้นพระชนม์จึงต้องถอยทัพกลับ

กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เล่ม 40
หน้า 118

เสด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทไปประทับพม่าทางกาญจนบุรี¹ แม้แต่ในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ในการปราบกบฏ เมืองเวียงจันทน์ ก็ทรงโปรดให้สมเด็จพระราชวังบวร-ศักดิ์พลเสพเป็นแม่ทัพ ส่วนเจ้าพระยาอภัยภูธรสมุหนายกจะเป็นแต่เพียงแม่ทัพน้อย แต่เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้รับตำแหน่งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมอบหมายให้เป็นแม่ทัพมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการจัดการดูแลความสงบเรียบร้อยในเขมรตลอดจนการป้องกันกรรุกรานของญวนในเขมรด้วย

4.3.2 อำนาจบริหารของสมุหนายกในตำแหน่งพลเรือน การบริหารของสมุหนายกในตำแหน่งพลเรือนสมัยอยุธยา ไม่ปรากฏว่าสมุหนายกมีอำนาจจัดการอะไรมากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ในการสั่งราชการในหัวเมืองที่ตนรับผิดชอบ หรือเป็นผู้รับมอบหมายจากพระมหากษัตริย์ให้เป็นผู้จัดการพิธีบางอย่าง เช่น ในสมัยพระเอกาทศรถได้โปรดให้เจ้าพระยาจักรีจัดการแต่งการพิธีโล้เรือและรับพระพุทธรูปมากร² ในรัชกาลพระเจ้าเสือโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเกณฑ์เลกเมืองนนทบุรี ชนบุรี นครชัยศรี สาครบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี ราชบุรี สมุทรปราการ ชุคลองโคกขาม³ สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดให้สมุหนายกไปเกลี้ยกล่อมเลกเมืองวิเศษไชยชาญ สุพรรณบุรี นครชัยศรี จันทบุรี พรหมบุรี สรรคบุรี ชัยนาท มโนรมย์ อุทัยธานี นครสวรรค์⁴ สมัยธนบุรีพอจะสันนิษฐานได้ว่าการบริหารตำแหน่งพลเรือนของสมุหนายกน่าจะมีอำนาจมาก เช่นเกี่ยวกับการบริหารงานด้านทหาร แต่ไม่มีใครปรากฏหลักฐาน ซึ่งอาจจะเป็นเพราะสมุหนายก

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 หน้า 112

²กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ เล่ม 1 หน้า 340

³กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ เล่ม 2 หน้า 205

⁴กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เล่ม 39 หน้า 260

มีการกิจในด้านการสงคราม จึงไม่มีโอกาสปฏิบัติงานในตำแหน่งเรือนได้เต็มที่ อย่างไรก็ตามเท่าที่ปรากฏหลักฐานการบริหารงานในตำแหน่งเรือนของสมุหนายกสมัยนี้ได้แก่ พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้สมุหนายกจัดการชำระชนบทธรรมเนียมราชการที่ขึ้นเพื่อน เช่น ชนบทธรรมเนียมที่จะเสด็จทางชลมารค¹ จากหมายรับสั่งนี้เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรงไว้วางพระทัยในสมุหนายกมาก จึงทรงให้ชำระชนบทธรรมเนียมประเพณีเพื่อจะใช้เป็นแบบแผนในราชการสืบไป ด้วยความไว้วางพระทัยในสมุหนายก พระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงให้เป็นผู้จัดการเชิญพระศพสมเด็จพระพันปีหลวงกรมหลวงพิทักษ์เทพามาด้วย * ออกมาว่าเพ็ญพระราชกุศล² นอกจากนี้สมุหนายกยังมีส่วนช่วยทำนุบำรุงบ้านเมือง เช่น การเกณฑ์คนชุกชุมเลขนรอบพระนคร³ เป็นการป้องกันศัตรูและใช้เป็นเส้นทางคมนาคมได้อีก ช่วยดูแลการทำมาหากินของราษฎรด้วยการช่วยคุมไพร่พลให้ทันนา⁴ เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าสมุหนายกมิได้ละเลยงานในตำแหน่งเรือนแม้ว่าจะมีภาระในด้านการสงครามมากก็ตาม

สมัยรัตนโกสินทร์ อำนาจบริหารงานของสมุหนายกในตำแหน่งเรือนมีว้นน้อยมาก และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแต่งตั้งเจ้านายออกไปกำกับราชการในหน่วยงานต่าง ๆ⁵ สำหรับทางตำแหน่งเรือนทรงโปรดให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราช (เจ้าฟ้าเกตุ) ออกไปกำกับ ทำให้สมุหนายกแทบจะไม่มีอำนาจเหลืออยู่เลย เพราะการออกไปกำกับราชการก็เสมือนหนึ่งออกไปควบคุมการทำงานของสมุหนายก สมุหนายกจะไม่มีอิสระในการปฏิบัติงาน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 หมายรับสั่งสมัยธนบุรี จ.ศ. 1142

* พระราชทานนี้ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 หมายรับสั่งสมัยธนบุรี จ.ศ. 1138

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุสมัยธนบุรี จ.ศ. 1135

⁴ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เล่ม 40

หน้า 110

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือตรีหลวงอาจณรงค์ (อึ้ง ชวงสูวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 93

จะต้องได้รับความเห็นชอบจากเจ้านายที่ออกไปกำกับก่อน เหตุผลที่สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแต่งตั้งเจ้านายออกไปกำกับราชการนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรง-ราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า อาจจะเป็นเพราะข้าราชการซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงหย่อนความสามารถลง จำเป็นต้องมีผู้ช่วยเหลือราชการในกระทรวงนั้น¹ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากข้อสันนิษฐานนี้แล้วอาจจะเป็นไปได้ เพราะตำแหน่ง "สมุหนายก" ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชปรากฏว่ามีความสามารถที่เด่นชัดอะไร ดังนั้นการปฏิบัติงานจึงอาจหย่อนสมรรถภาพไปได้ ถ้ามีผู้ช่วยเหลือให้คำปรึกษาจะทำให้การปฏิบัติงานดีขึ้น แต่อย่างไรก็ตามที่เห็นเด่นชัดคือการลดอำนาจของสมุหนายกลง ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ปรากฏว่ามีตำแหน่งผู้กำกับราชการ สมุหนายกก็ไม่ได้มีอำนาจมากขึ้น จนกระทั่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (ฉัตร) มาดำรงตำแหน่งนี้ใน พ.ศ. 2372 ด้วยความสามารถของท่านทำให้สมุหนายกมีอำนาจมากขึ้น

4.3.3 อำนาจการบริหารงานของสมุหนายกในประเทศราช สมัยอยุธยา การบริหารงานของสมุหนายกส่วนมากจะเป็นแต่เพียงควมามีรายงานจากประเทศราชเข้ามาใน เมืองหลวงก็จะนำความขึ้นกราบบังคมทูล เช่น ในสมัยพระเพทราชาเจ้าเมืองศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) พระราชธิดาและชอกองทัพไปทำสงครามกับเมืองหลวงพระบาง เจ้าพระยาจักรีได้นำความกราบบังคมทูล² หรือใน พ.ศ. 2234 ทางเมืองเขมรบอกเรื่องช้างเข้ามา สมุหนายกก็นำความขึ้นกราบบังคมทูลเช่นกัน³ แต่เมื่อมีศึกสงครามเกิดขึ้นในหัวเมืองประเทศราชที่อยู่ในความรับผิดชอบ สมุหนายกต้องออกไปดูแล เช่น ใน พ.ศ. 2255 เกิดกบฏในเมืองเขมร เจ้าเมืองเขมรหนีเข้ามาพึ่งไทย พระเจ้าท้ายสระโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกไปช่วยตีเมืองเขมรคืน⁴

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือตรีหลวงอาจนรงก์ (อิง ทางสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 93

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (ฉบับปริทัศน์แก้ไข) หน้า 530

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เล่ม 39 หน้า 222 - 223

⁴ กรมศิลปากร ด.ค. หน้า 574

ในสมัยธนบุรีอำนาจของสมุหนายกที่จะเข้าไปดูแลประเทศราชเท่าที่ปรากฏจะเป็นทาง
 คำนทวาร เช่น ใน พ.ศ. 2320 ทางเมืองเวียงจันทน์เกิดจลาจล สมเด็จพระเจ้าพระยา
 มหากษัตริย์ศึกโดยทัพไปปราบ ไทยตีได้เมืองเวียงจันทน์และเชิญพระแก้วมรกตเข้ามากรุงธนบุรี¹
 ในปี พ.ศ. 2323 เมื่อเกิดจลาจลในเมืองเขมร พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้สมเด็จพระเจ้าพระยา
 มหากษัตริย์ศึกไปช่วยปราบปรามเช่นกัน ในการเข้าไปดูแลประเทศเหล่านั้นจะเข้าไปช่วยระยะหนึ่ง
 เมื่อจัดการเรียบร้อยแล้วก็จะกลับออกมา โดยมากไม่มีใครไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายใน

สำหรับสมัยรัตนโกสินทร์อำนาจของสมุหนายกที่เข้าไปดูแลจัดการป้องกันประเทศราช
 เห็นได้ชัดเจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้รับมอบหมาย
 ให้เข้าไปดูแลกิจการในเมืองเขมร แต่ก่อนหน้านั้นเมื่อเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ผู้ที่เป็น
 แม่ทัพมีอำนาจเด็ดขาดในการบังคับบัญชาออกไปปราบปรามคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยา
 อดิศัยภูธรสมุหนายกเป็นแต่เพียงแม่ทัพผู้น้อยเท่านั้น เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะเข้าไป
 ช่วยป้องกันการรุกรานของญวน เข้าไปช่วยจัดการเขมรให้เป็นปกติสุข โดยการจัดตั้งเจ้าเมือง
 ปกครองตามเมืองต่าง ๆ จัดตั้งข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ให้เหมาะสม แต่อย่างไรก็ตาม
 การแต่งตั้งเจ้าเมืองและข้าราชการก็ยังคงขอพระราชทานความคิดเห็นจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
 เช่น เมื่อพระองค์ทรงบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะแต่งตั้งข้าราชการตำแหน่ง
 พ้าทะละหะแทนคนเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ประทานความเห็น ว่า ควรให้ตำแหน่ง
 ที่เหมาะสมแก่พ้าทะละหะคนเดิม มิฉะนั้นจะเกิดความเสียใจและจะเป็นอริกันไ้²

ดังนั้นจะเห็นว่าอำนาจของสมุหนายกในการเข้าควบคุมดูแลประเทศราชจะมีมากขึ้น
 เพียงใด ขึ้นกับนโยบายของพระมหากษัตริย์แต่ละสมัย ซึ่งจะเกี่ยวกับผลประโยชน์ที่จะได้จาก
 การเข้าไปเกี่ยวข้อง ประกอบกับความสามารถของสมุหนายกที่จะเข้าไปดูแลให้สำเร็จได้

¹ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เล่ม 40

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

4.4. วิธีการปฏิบัติงานของสมุหนายก เพื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ไททรงแต่งตั้งคณะกรรมการผู้ใหญ่ "ลูกขุน ณ ศาลา" มีสมุหนายกเป็นหัวหน้าลูกขุนฝ่ายพลเรือน สมุทกลาโหมเป็นหัวหน้าคณะลูกขุนฝ่ายทหาร เมื่อมีข้อราชการจะคดีวินิจัย คณะลูกขุนจะประชุมปรึกษากันก่อน แล้วจึงจะนำความกราบบังคมทูล หลักฐานที่เห็นได้คือ จะมีศาลาลูกขุนฝ่ายขวาสำหรับทหาร และศาลาลูกขุนฝ่ายซ้ายสำหรับพลเรือนที่ในพระราชวังทั้งในอยุธยาและกรุงเทพฯ¹ ดังนั้นศาลาลูกขุนจึงเป็นเสมือนที่ทำงานของสมุหนายก เมื่อมีหนังสือบอกข้อราชการจากหัวเมืองเข้ามาในกรุงจะขึ้นต้นหนังสือว่า "... ขอบอกมายังท่านออกทันนายเวน ขอให้ความขึ้นกราบเรียนแด่ พลหัวเจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ..." ส่วนหนังสือของสมุหนายกที่มีไปจากเมืองหลวงไปยังหัวเมืองจะขึ้นต้นหนังสือว่า "หนังสือเจ้าพระยาจักรี มาถึง ..." รูปแบบของหนังสือหรือ "ใบบอก" นี้จะไม่เปลี่ยนแปลงแม้ว่าผู้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกจะไม่ได้เป็นผู้ออกหนังสือ จะเห็นจากหนังสือที่กรุงเทพฯ มีไปถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชาขณะที่ท่านปฏิบัติราชการในเขมร จะขึ้นต้นหนังสือว่า "หนังสือเจ้าพระยาจักรี ถึง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาสมุหนายก ..." ² จากรูปแบบหนังสือสั่งราชการเช่นนี้จึงไม่สามารถทราบว่าผู้ใดปฏิบัติราชการแทนสมุหนายก เมื่อสมุหนายกไปราชการที่อื่น ส่วนในกรณีที่มีสมุหนายกมีหนังสือบอกข้อราชการจากหัวเมืองมาในกรุงเทพฯ ก็จะใช้ชื่อของสมุหนายกและบอกตำแหน่งเป็นคำขึ้นต้นหนังสือ เช่น "หนังสือเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่สมุหนายก มาถึง ..." ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าหนังสือของสมุหนายกที่มีไปจากเมืองหลวงจะขึ้นต้นหนังสือด้วยราชทินนามของสมุหนายก ส่วนหนังสือของสมุหนายกที่มีไปจากที่อื่นจะใช้ชื่อของสมุหนายกและตำแหน่ง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ "บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปการ หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชวินิจัย) 7 ตุลาคม 2487 หน้า 13 และ สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 หน้า 10

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1209

สำหรับคำที่ใช้เรียกผู้ดำรงตำแหน่ง "สมุหนายก" จะใช้คำว่า "ใต้เท้าพระกรุณา" และอีกคำหนึ่งคือ "เจ้าคุณผู้ใหญ่" เจ้าคุณผู้ใหญ่เป็นคำที่ใช้เรียกผู้ดำรงตำแหน่งทั้งสมุหนายก และสมุหกลาโหม ในแต่ละสมัยจะใช้เรียกเพียงคนเดียวโดยจะเรียกผู้ที่มีอำนาจมากกว่า ถ้าสมุหกลาโหมมีอำนาจมากกว่าจะเรียกผู้ดำรงตำแหน่งนี้ว่า "เจ้าคุณผู้ใหญ่" ถ้าสมุหนายกมีอำนาจมากกว่าจะถูกเรียกว่า "เจ้าคุณผู้ใหญ่" เช่นกัน¹ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาบดินทร์เดชา มีอำนาจมากกว่าฝ่ายกลาโหม ดังนั้นคำว่า "เจ้าคุณผู้ใหญ่" จึงหมายถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชา และคำว่า "เจ้าคุณผู้ใหญ่" นี้จะใช้กราบทูลในราชการได้

5. หน้าที่ของสมุหนายก

ได้กล่าวแล้วว่าขอบเขตอำนาจของสมุหนายกเป็นผู้ดูแลกิจการด้านพลเรือนและทหารในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฉะนั้นหน้าที่ของสมุหนายกก็ควรจะสอดคล้องกับอำนาจที่มีคือ สมุหนายกควรจะทำหน้าที่เป็นนักปกครอง นักบริหารที่ต้องดูแลความสงบเรียบร้อยของประชาชนในด้านการปราบปรามโจรผู้ร้าย การกระทำตนเป็นเสี้ยนหนามต่อแผ่นดิน การชำระคดี ตลอดจนการจัดเก็บภาษีอากร ทำหน้าที่เป็นแม่ทัพทำศึกสงครามเพื่อป้องกันดินแดนในราชอาณาจักรและประเทศราช นอกจากนี้ก็มีการทำนุบำรุงประชาชนในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านเศรษฐกิจ ดูแลการทำมาหากิน จัดสวัสดิการบางประการให้ ให้การทำนุบำรุงในด้านศาสนา หน้าที่ดังกล่าวนี้พอจะมีหลักฐานปรากฏในพงศาวดารและจดหมายเหตุ จึงจะได้พิจารณาต่อไป

5.1 สมุหนายกในฐานะนักปกครอง ในฐานะนักปกครองสมุหนายกมีหน้าที่แต่งตั้งบุคคลที่เหมาะสมให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในเขตความรับผิดชอบของตน โดยเฉพาะตำแหน่งเจ้าเมืองสมุหนายกจะต้องพิจารณาเลือกบุคคลที่มีความสามารถและมีคุณธรรม เพราะถ้าให้บุคคลที่ปราศจากคุณธรรมไปปกครองบ้านเมือง จะก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชน ในการแต่งตั้งเจ้าเมืองจะกระทำโดยพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ สมุหนายกจะเป็นผู้กราบบังคมทูลบุคคลที่สมควรจะได้รับการแต่งตั้ง ก็จะได้เห็นได้จากการที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา

¹หลวงอุดมสมบัติ จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ หน้า 53

กราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขอตั้งอุปราชเมืองกาฬสินธุ์เป็นเจ้าเมืองกาฬสินธุ์แทนเจ้าเมืองที่ถึงแก่กรรม ซึ่งก็ทรงอนุญาตและพระราชทานเครื่องยศให้¹ ในขณะเดียวกันถ้าเจ้าเมืองใดประพฤติตนอธรรมทรยศหลงทำให้ราษฎรเดือดร้อน สมุหนายกก็มีอำนาจถอดถอนได้เช่น ในกรณีเจ้าเมืองสุโขทัยเบียดบังข่มเหงเอาเงินจากราษฎร เมื่อสอบสวนเป็นความจริงก็ให้ออกออก² หรือเจ้าเมืองที่แต่งตั้งไปแล้วไม่ปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าเมือง ไม่ควบคุมไพร่พลเมืองปล่อยให้ไปอยู่ต่างเมือง ไม่ส่งส่วยที่รับทำไว้ อันจะก่อให้เกิดความระส่ำระสายในการปกครอง สมุหนายกก็มีสิทธิ์ที่จะพิจารณาถอดถอนได้เช่นกัน³ ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าในฐานะนักปกครองสมุหนายกจะต้องเลือกสรรบุคคลให้เหมาะสมกับตำแหน่งซึ่งจะเป็นเครื่องช่วยให้ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งสามารถทำงานได้ตามที่สมุหนายกต้องการ สำหรับกรณีนี้เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาเป็นสมุหนายกที่นับว่าเป็นนักปกครองชั้นเยี่ยม เพราะท่านมีความสามารถในการจับหาบุคคลให้ดำรงตำแหน่งได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์คือ เมื่อมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองฉะเชิงเทราหลังจากการปราบ "ตัวเหี้ย" แล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชา เลือกขุนเพี้ยภักดี เพราะเห็นว่ามีความซื่อสัตย์ จะทำให้เข้ากับพวกจีนที่มีอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราเป็นส่วนใหญ่ได้⁴ ปัญหาการขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองและราษฎรที่จะทำให้เกิดความไม่สงบระงมไป

5.2 สมุหนายกในฐานะนักบริหาร หน้าที่ของสมุหนายกในฐานะนักบริหาร คือการดูแลความสงบเรียบร้อยภายในอันเป็นงานประจำ ซึ่งได้แก่ การสอดส่องดูแลปราบปรามโจรผู้ร้าย หลักฐานจากใบบอกตามหัว เมืองที่ส่งเข้ามาในเมืองหลวงจะเห็นว่าปัญหาโจรผู้ร้ายในด้านการลักโคกระบือ การตัดชิงของเบาทรัพย์สิน การปล้นฆ่า ชิงทรัพย์ สิ่งเหล่านี้สมุหนายกจะต้องมีหน้าที่รับผิดชอบดูแลปราบปรามให้หมดไป ถึงแม้จะไม่สามารถปราบปราม

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

โคหมกก็ต้องพยายามให้น้อยที่สุด อย่างไรก็ตามกฎหมายที่ตราขึ้นเพื่อช่วยให้โจรผู้ร้ายเบาบางลง ในพระราชกำหนดเกล้าฯว่า ถ้ามีโจรผู้ร้ายปล้นในกรุงหรือนอกกรุง ให้ชาวบ้านที่อยู่ในเขตสามเส้นสืบหาช่วยกันออกติดตามจับผู้ร้ายให้ได้ ถ้าปล่อยให้ผู้ร้ายเอาทรัพย์สินไปได้ จะต้องช่วยกันสืบเสาะ เอาตัวคนร้ายให้ได้ในสามวัน เมื่อได้ทรัพย์สินให้แบ่งเป็นสามส่วน เงินให้เจ้าทรัพย์สองส่วน ส่วนหนึ่งยกให้เป็นบำเหน็จคนช่วยติดตาม ถ้าจับผู้ร้ายไม่ได้ ผู้ที่อยู่ในเขตสามเส้นสืบหาจะต้องร่วมกันชดเชยให้¹ สิ่งเหล่านี้เป็นการให้ผู้ที่อยู่ในละแวกเดียวกันช่วยกันดูแลสอดส่องจับผู้ร้าย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขยายเขตออกไปเป็นห้าเส้น² ในกรณีผู้ก่อความไม่สงบส่งสมุญคนทำตัวเป็น "ตัวเหี้ย" สมุญนายก็มีหน้าที่รับผิดชอบออกไปปราบปราม เช่น กรณีจับ "ตัวเหี้ย" ที่เมืองฉะเชิงเทราเมืองโหม³ นอกจากนี้สมุญนายยังมีหน้าที่สอดส่องดูแลปัญหาอื่นอันจะก่อให้เกิดปัญหาความไม่สงบสุขในบ้านเมือง เช่น กรณีการปลอมเงินตราขึ้นใช้ ทำให้เกิดความปั่นป่วนในหมู่ประชาชน ก็จะประกาศลงโทษผู้ทำเงินปลอมและผู้ที่มีเงินปลอม⁴ ปัญหาเรื่องเงินอื่นอันจะก่อให้เกิดปัญหาอื่นตามมาหลายด้าน ตั้งแต่การชิงทรัพย์จนกระทั่งปัญหาการส่งสมุญคน สมุญนายมีหน้าที่ดูแลให้ตามหัว เมืองจับคนซื้อขายเงินส่งไปให้ชำระ⁵ ปัญหาเชลยที่จับมาได้หลบหนี ซึ่งจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนถ้าเชลยเหล่านั้นเข้ามาสืบราชการ สมุญนายจะบอกไปตามหัว เมืองให้ช่วยสะกดจับ เห็นได้จากสมุญนายก็มีหนังสือบอกกรมการเมืองกำแพงเพชร เมืองตาก เรื่องเชลยหนีให้ตามจับตัวให้ได้⁶ หรือในบางคราวราษฎรร้องทุกข์ว่าไม่ได้รับความเป็นธรรมจากเจ้าเมือง สมุญนายจะต้องสอบสวนข้อเท็จจริง

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 612 - 613

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 37 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

⁵หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 191 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

⁶หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 85 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

ทั้งเห็นการร้องเรียนของราษฎร เมืองนครนายกว่า เจ้าเมืองซื้อข้าวตกลงให้ใช้ถึงชนิดหนึ่งต่าง แต่เวลาตรวจข้าวกลับใช้ถึงที่มีขนาดใหญ่กว่าตกลงทำให้ราษฎรเดือดร้อน¹

ในด้านการพิจารณาตัดสินคดี สมุหนายกมีหน้าที่ให้ความเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย เช่นกรณี นายทองเอาเงินปลอมมาใช้ แต่เจ้าหน้าที่ยกจับกุมนายทองซึ่งไปขายกัน ครั้นจะขอเปลี่ยนตัว นายทอง เจ้าหน้าที่ไม่ยอมจะขอเรียกเงิน ฝ่ายเจ้าทุกข์ไม่ยอมจ่าย ได้ร้องเรียนไปกรุงเทพฯ ทางกรุงเทพฯ จึงว่าถ้าไม่สามารถชำระเอาความจริงได้ก็ให้ส่งตัวผู้ความลงไปกรุงเทพฯ จะได้ พิจารณาใหม่² ในด้านการเก็บส่วยภามีอากร สมุหนายกมีหน้าที่ให้เจ้าเมืองส่งส่วยที่รับทำ และจำนวนภามีอากรให้ครบ จะเห็นจากหนังสือสมุหนายกไปถึงบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ตอบรับว่า ได้รับส่วยที่ส่งไปกรุงเทพฯ แล้ว เช่น หนังสือเจ้าพระยาจักรีมีไปถึงพระยาเอกราชเจ้าเมืองสาละวัน ตอบรับส่วยทองคำส่วย เงินส่วย³ เงินส่วยต่าง ๆ ที่สมุหนายกเรียกเก็บนี้ สมุหนายก อาจจะไปซื้อสิ่งของที่จำเป็นจะใช้ในราชการได้⁴

หน้าที่ของสมุหนายกในฐานะนักบริหารอีกประการหนึ่งคือ การรวบรวมคนในเขตความรับผิดชอบของตน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงวินิจฉัยว่า มีอยู่จนกระทั่งก่อนปฏิรูปการปกครองในสมัยพระองค์⁵ การรวบรวมจำนวนคนนับว่าเป็นสิ่งจำเป็น เพราะจะทำให้ทราบว่ากำลังคนสำหรับจะใช้สอยในกิจการต่าง ๆ สักเท่าไร โดยเฉพาะในการทำสงคราม ดังจะเห็นจากในระยะที่ไทยต้องทำสงครามกับญวนในเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา พระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพ ออกไปชำระจำนวนเลกตาม

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 29 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 15 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 93 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

⁵พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานภิเษกพหุสมณีสถิต กฤดากร 6 มีนาคม 2510 หน้า 62

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและเขมรป่าดงรวม 31 เมือง เพื่อจะได้ทราบจำนวนชายฉกรรจ์ที่สามารถจะเกณฑ์ไปสงครามได้¹ อีกประการหนึ่งการทราบจำนวนพลเมือง จะได้เรียกเก็บส่วยหรือเงินการราชการจากหัวเมืองต่าง ๆ อันเป็นรายได้ส่วนหนึ่งของบ้านเมืองได้สะดวก ความสำคัญของจำนวนพลเมืองในแต่ละหัวเมืองมีมากเนื่องจากเกี่ยวกับผลประโยชน์ ฉะนั้นเมื่อเลกหนีหายไปจะต้องติดตามเอาตัวกลับ เช่น กรณีกรมการเมืองลับแลมาติดตามเลขที่หลบหนีมาอยู่เมืองแพร่²

5.3 สมุหนายกในฐานะแม่ทัพ เคยกล่าวแล้วว่าสมุหนายกจะต้องทำหน้าที่เกี่ยวกับกิจการทหารในเขตหัวเมืองที่ตนรับผิดชอบคือ เมื่อมีศึกสงครามเกิดขึ้นสมุหนายกมีหน้าที่จะต้องออกไปป้องกันอาณาเขต ส่วนจะออกไปในฐานะแม่ทัพมีอำนาจบังคับบัญชาเด็กชายหรือในฐานะแม่ทัพนายกองคนหนึ่งนั้น ย่อมแล้วแต่ความสามารถของสมุหนายกแต่ละคนดังที่กล่าวมาแล้ว ในบางครั้งในการทำสงครามก็ต้องมีการเจรจากัน ฉะนั้นสมุหนายกจึงต้องทำหน้าที่ในด้านการทูต ซึ่งถ้าสมุหนายกมีความสามารถในการเจรจาก็จะเกิดผลดีแก่ประเทศชาติ ดังเช่นเจ้าพระยาบดินทรเดชาเจรจาสงบศึกกับญวน

5.4 การทำนุบำรุงประชาชนในก้นต่าง ๆ

ด้านเศรษฐกิจ เศรษฐกิจของประชาชนส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับเกษตร โดยเฉพาะการทำนา ฉะนั้นจึงเป็นหน้าที่ของสมุหนายกที่จะต้องเอาใจใส่ในก้นนี้ สมุหนายกจะให้หัวเมืองรายงานสภาพการทำนาในแต่ละปี ตั้งแต่เริ่มต้นการทำนา เพื่อจะได้ประเมินผลว่าในปีนั้น ๆ จะเก็บเกี่ยวผลได้สักเท่าไร ถ้าได้ผลน้อยจะได้หาทางแก้ไขไม่ให้เกิดปัญหาขาดแคลนข้าว ดังปรากฏในหนังสือบอกของจมนัสพรเพชรภักดีเรื่องน้ำฝนต้นข้าวที่เมืองมณฑลบุรี ทัพมศึก อริยประเทศว่า เมืองมณฑลบุรีเดือนหกฝนตกประปราย เจ้าเมืองกรมการให้ราษฎรคราดได้ไต้ประมาณ 1 ส่วน ยังเหลือประมาณ 10 ส่วน หวานข้าวกล้าได้ 2 ส่วน เหลือ 9 ส่วน

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 177

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 29 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

เมืองพนมทกเคื่อนหกข้างขึ้นณตกรุกชุม ข้างแรมณตกประปรายมาจนเคื่อนเจ็ดข้างขึ้น กรมการให้ราษฎรไถหว่านได้คนละ 2 - 5 ไร่ ได้ประมาณ 1 ส่วน เหลือ 9 ส่วน แขวงเมืองอรัญประเทศเคื่อนหกข้างขึ้นณตกไม่ทั่วกัน ข้างแรมณตกทั่ว กรมการให้ราษฎรไถหว่านข้าวกล้าได้คนละ 3 - 10 ไร่ หว่านข้าวเบาได้คนละ 3 - 8 ไร่ ต้นข้าวกล้านาหวานสูง คืบบ้างตอกบ้าง¹ เมื่อมีปัญหาน้ำมากหรือน้อยก็จะสั่งกรมการเปิดปิดท่อนที่ทำไว้เพื่อช่วยในการทำนา ดังกรณีสั่งให้พระยาพลเทพ พระยาสุรเสนา พระยาไชยวิชิต ทำท่อนเปิดคลองกุมคลองสาน คลองโพ ฯลฯ รวม 8 คลอง² เมื่อมีปัญหาน้ำขาดแล้งข้าวไม่สามารถทำนาได้ตามฤดูกาล ก็จะสั่งให้ราษฎรทำนาปรังตามท้องที่เค็ม หรือตามที่ว่างพอที่จะปักดำได้ เช่นตามท้องร่องสวนน้อย สวนกล้วย³ สมุหนายกมีหน้าที่เอาใจใส่ดูแลการทำนาของราษฎร เมื่อเห็นว่าราษฎรไม่สามารถทำนาได้ ก็จะให้ความช่วยเหลือโดยไม่เก็บค่านาที่ทำนาไม่ได้⁴ นอกจากการทำนาแล้วยังสนับสนุนให้ราษฎรประกอบอาชีพกานอื่น เช่น การทำไร่ไถน้อย เห็นชัดในกรณีเจ้าเมืองฉะเชิงเทราให้ตรวจว่ามีที่ไร ในเมืองฉะเชิงเทราที่คนจับจองไว้ไม่ทำ ก็ให้ผู้อื่นทำให้ชักชวนพวกลูกค้ำต่าง เมืองและที่อยู่ใกล้เคียงให้มาทำสวนทำไร่ไถน้อยแทนพวกตัวเหี้ยที่ถูกจับกุม กานีอากรของหลวงจะได้ไม่เสีย⁵

การจัดสวัสดิการให้แก่ประชาชน ในค่านนี้เท่าที่ปรากฏเห็นจะได้แก่การชุกคลอง เพื่อช่วยการคมนาคมและเพื่อประโยชน์ในการเกษตร เช่น ในสมัยพระเจ้าเสือโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเกณฑ์คนชุกคลองโคกขาม⁶ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้ชุกคลองบางปลาเพื่อให้

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 37 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 8 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 208 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

⁶ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 190

พวกลาวคัตฟันได้สะดวก¹ จักรที่ท่ามาหาหินที่เหมาะสมให้แก่ราษฎร เห็นได้จากการที่ครัวเมืองคำเกิด คำมวน ที่อยู่บ้านแขวงกระคนแขวงเมืองกาฬสินธุ์ บ้านที่อยู่ไม่มีไร่นาพอทำ สมุหนายก รับพระบรมราชโองการให้ครัวเมืองคำเกิดไปตั้งบ้านทำขอนยางแขวงเมืองกาฬสินธุ์² นอกจากนี้ยังมีการให้เครื่องมือและเครื่องใช้ที่เกี่ยวกับการครองชีพแก่ราษฎร เช่น สมุหนายกสั่งเจ้าเมืองนครชัยศรีหามัก เสียม เสื่อ จานข้าว ถูมน้ำ ให้แก่ราษฎรที่ส่งมาจากเมืองพระตะบอง³

5.5 การทำนุบำรุงพุทธศาสนา การทำนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งของสมุหนายก อย่างน้อยศาสนาจะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจประชาชนให้ยึดมั่นในศีลธรรม เป็นการช่วยการปกครองทางอ้อม หน้าที่ของสมุหนายกในตำแหน่งพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาลจะมีส่วนร่วมอย่างมาก เพราะถ้าพระองค์ใดอยู่ในศาสนา ก็จะรับสั่งให้สมุหนายกปฏิบัติงานในตำแหน่งมากกว่ารัชกาลอื่น เช่น การที่สมุหนายกเกณฑ์หัวเมืองในความรับผิดชอบตัดไม้ขนสักเพื่อนำมาปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ⁴ เกณฑ์ให้หัวเมืองเก็บดอกไม้มาบูชาพระในพระบรมมหาราชวัง⁵ เกณฑ์คนให้ช่วยกันซ่อมแซมวัดโดยการคัดเวรกันมาทำ หรือขอร้องไม่ให้ประชาชนจับสัตว์ในภูน้ำหลากสัตว์พินาศขึ้นมาอยู่ในที่ดอน

ที่กล่าวมานี้เป็นหน้าที่ของสมุหนายกที่จะจัดการดูแลภายในราชอาณาจักร สำหรับประเทศไทยให้อำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองตนเอง เพียงแต่ส่งบรรณาการ ฉะนั้นสมุหนายกไม่มีหน้าที่ไปจัดการกิจการภายในแต่อย่างใด สมุหนายกจะมีหน้าที่เกี่ยวข้องเฉพาะในเรื่องการป้องกันกรรณจากรุกจากศัตรูภายนอก หรือเมื่อเกิดจลาจลภายใน สมุหนายกจะมีหน้าที่ช่วยปราบปรามดูแลให้สงบราบคาบเท่านั้น แต่ในบางสมัยนโยบายของประเทศชาติทำให้สมุหนายกจำเป็นต้องเข้าไปดูแลประเทศราชอย่างใกล้ชิด เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 237 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

ไทยมีนโยบายจะใช้เขมรเป็นเสมือนดินแดนกันกระหน่ำระหว่างไทยกับญวน จึงจำเป็นต้องเข้าไปจัดการดูแลเขมรให้พ้นจากการรุกรานของญวน ช่วยฟื้นฟูเขมรให้อยู่ในสภาพปกติ ฉะนั้น สมุหนายกในฐานะผู้รับผิดชอบจึงต้องทำหน้าที่เป็นเสมือนหัวหน้าคณะรัฐบาลย่อย ๆ ในดินแดนประเทศราช สำหรับกรณีเขมรนั้นนับเป็นกรณีพิเศษ เพราะขณะนั้นเขมรอยู่ในภาวะสงคราม จึงต้องการความช่วยเหลืออย่างมาก

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาขอบเขตอำนาจและหน้าที่ของตำแหน่ง "สมุหนายก" จะเห็นว่า สมุหนายกที่มีความสามารถจะต้องเป็นทั้งนักปกครอง นักบริหาร เพื่อจะได้ดูแลการปกครองและการบริหารในเขตพื้นที่รับผิดชอบทั้งภายในราชอาณาจักรและประเทศราช นอกจากนี้ยังจะต้องเป็นแม่ทัพในเวลาเกิดศึกสงครามจะได้ทำหน้าที่ป้องกันบ้านเมือง ในบางครั้ง สมุหนายกจะต้องทำหน้าที่เป็นนักการทูตเจรจาติดต่อกำหนดนโยบายต่างประเทศ คุณสมบัติของสมุหนายกเหล่านี้จะมีปรากฏในตัวและผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชา ดังที่จะกล่าวถึงในบทต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างไทย ญวน เขมร ก่อนเจ้าพระยาบดินทร์เดชา
 คำร่างตำแหน่งสมุหนายก

ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายกที่สำคัญยิ่งคือ การที่ทำให้ไทยสามารถกลับเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรอีกสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ หลังจากที่ต้องเสียอิทธิพลให้แก่ญวนไปในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ฉะนั้นจึงควรศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทย ญวน และเขมร ตลอดจนการแทรกแซงของญวนในเขมรและลาว เพื่อที่จะได้เข้าใจว่าเหตุใดไทยจึงต้องทำสงครามกับญวน ซึ่งจะทำให้เข้าใจความสามารถและผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาดียิ่งขึ้น

1. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวน

1.1 อาณาจักรญวนสมัยเริ่มแรก สันนิษฐานว่าเดิมญวนเคยตั้งอาณาจักรอยู่ทางตอนใต้ของจีน เมื่อราชวงศ์จีนเสื่อมอำนาจ มีนายทหารจีนซึ่งเป็นข้าหลวงอยู่ในมณฑลหนึ่งทางตะวันออกเฉียงใต้ของจีน ที่มีประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวเวียตนามมาตั้งอาณาจักรของญวนได้ และตั้งเป็นอาณาจักรใหม่อยู่ในมณฑลทางตุงและทางสืปัจจุบัน เรียกชื่อว่า นาม - เวียค (Nam - Viet) อาณาจักรนี้มีอำนาจปกครองมาถึงแถบปากแม่น้ำแดงและไคกันแดนชายฝั่งทะเลกว่า ใน พ.ศ. 432 ราชวงศ์จีนมีอำนาจมากขึ้น จึงได้ผนวกดินแดนเหล่านี้ไว้ในอาณาจักรของจีน ดินแดนเหล่านี้ตกอยู่ใต้การปกครองของจีนนานถึงพันปี จีนปกครองญวนโดยนำวัฒนธรรมจีนเข้ามา ได้แก่ การใช้ระบบราชการแบบจีน การศึกษาตามลัทธิขงจื้อ การนำเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัย เช่น คันไถมาให้ จึงเป็นเหตุให้ญวนรับอารยธรรมจากจีนมากกว่าชาติใด ๆ ในคาบสมุทรอินโดจีน ในปี พ.ศ. 1482 เมื่อราชวงศ์ถึงเสื่อมอำนาจ ญวนได้แยกตัวเป็นอิสระมีศูนย์กลางอยู่บริเวณสันดอนปากแม่น้ำแดง หลังจากนั้นญวนก็เป็นอิสระจากจีนมาตลอด แต่ยังถูกรบกวนจากจีนบ้างในบางเวลา คือ ในสมัยราชวงศ์หยวน กองทัพมองโกล -

จีนโจมตีฮานอยถึงสามครั้ง และในสมัยราชวงศ์หมิงจีนได้ปกครองฮานอยอีกครั้งในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ระหว่าง พ.ศ. 1950 - 1971¹

หลังจากเป็นอิสระจากจีนแล้ว ฮานอยก็มีจักรพรรดิปกครองสืบราชวงศ์ต่อมา ในระหว่างนั้นฮานอยก็พยายามเข้าแทรกแซงและขยายดินแดนลงมาทางใต้เข้าไปในอาณาจักรจามปา จนกระทั่งราชวงศ์เลตตอนปลาย ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่สร้างขึ้นเมื่อสามารถกำจัดอิทธิพลของราชวงศ์หมิงได้แล้ว มีเมืองหลวงอยู่ที่ฮานอย และเมื่อราชวงศ์เลตตอนปลายเสื่อมอำนาจ มีตระกูลขุนนางสองตระกูลแข่งอำนาจกันคือ ตระกูลตวันหึ่งซึ่งเคยช่วยเหลือราชวงศ์เลตตอนปลายปราบปรามพวกราชวงศ์แมค (Mac) ที่แย่งอำนาจราชวงศ์เลตตอนปลายไปชั่วระยะหนึ่ง ตระกูลตวันหึ่งตั้งตัวเป็นผู้สำเร็จราชการเมื่ออำนาจควบคุมรัฐบาลเสื่อมเสียลงเรื่อย ๆ กันมา แต่ยังไม่ให้ราชวงศ์เลตตอนปลายเป็นกษัตริย์อยู่ กับตระกูลเหงวียนซึ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงปกครองภาคใต้มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเว้ ก็ปกครองเมืองเว้ต่อไปเรื่อย ๆ กันมา ตระกูลตวันหึ่งพยายามจะกำจัดตระกูลเหงวียนแต่ไม่สำเร็จ ทำให้ตระกูลเหงวียนเล็กส่งภานี้ให้รัฐบาลที่ฮานอย²

การแข่งขันอำนาจของสองตระกูลเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2163 จนกระทั่ง พ.ศ. 2215 ก็ไม่สามารถเอาชนะกันได้จึงยุติสงคราม จากนั้นตระกูลตวันหึ่งก็พัฒนาปรับปรุงอำนาจการบริหารของตนทางตวันเกีย ตระกูลเหงวียนก็สนใจแต่แย่งอำนาจลงมาทางใต้เข้าไปในดินแดนของพวกจามและเขมร³ ตระกูลเหงวียนสามารถยึดครองดินแดนของพวกจามทางตอนใต้เมื่อกษัตริย์จามองค์สุดท้ายหนีไปเมื่อ พ.ศ. 2263^{4*} ดังนั้นในช่วงระยะนี้ฮานอยจึงครอบครองบริเวณอินโคจีน

¹โยเซฟ บัตคินเจอร์ ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร หน้า 15 - 33

²ก. หน้า 35

³ค. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณวรุณญา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่น ๆ หน้า 510

⁴ก. หน้า 247

*อาณาจักรจามถูกทำลายไปก่อนแล้วใน พ.ศ. 2014 แต่ทางใต้รัฐจามเล็ก ๆ ยังเป็นอิสระอยู่ จนกระทั่งกษัตริย์จามองค์สุดท้ายหนีไป

ตอนใต้ ซึ่งเป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์ของพวกจาม นับว่านโยบายของญวนที่ต้องการหาที่อยู่อาศัย และแหล่งทำมาหากินที่อุดมสมบูรณ์ให้แก่ประชาชนของตน และเพื่อหนีให้พ้นจากอิทธิพลของจีน ประสบผลสำเร็จ ต่อมาญวนก็วางนโยบายขยายอำนาจมาทางทิศตะวันตกเข้าไปในดินแดนเขมร เป็นเหตุให้ต้องปะทะกับไทยซึ่งมีนโยบายจะใช้เขมรเป็นเสมือนคั่นแค้นกับกระหนทางด้านตะวันออก แต่ระยะนั้นญวนไม่สามารถเข้าไปมีอำนาจในเขมรได้ เพราะเกิดกบฏไโกเจิน ตระกูลเหงวียน ถูกขับออกนอกประเทศ

1.2 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนสมัยอยุธยาและธนบุรี ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนในระยะนี้ส่วนใหญ่ไม่มีใครมีความสัมพันธ์กันโดยตรง เนื่องจากมีอาณาจักรล้านช้างและเขมรขวางอยู่ แต่ญวนสนใจในเขมรมากกว่าลาว เพราะภูมิประเทศของเขมรโดยเฉพาะปากแม่น้ำโขงที่เป็นบริเวณญวนใต้หรือที่เรียก Cochín - China ทุกวันนี้ เป็นที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเกษตรกรรมมากกว่าลาว ทั้งยังเป็นดินแดนที่ไทยและญวนจะส่งกองทัพเข้าไปถึงโดยง่าย เขมรจึงเป็นสาเหตุให้ไทยและญวนแข่งอำนาจกัน นับตั้งแต่การส่งกำลังเข้าไปสู้รบต่างผลักดันแพ้กันชนะและมีอิทธิพลเหนือเขมรเรื่อยมา แต่ไม่มีฝ่ายใดตีเขมรได้ทั้งหมดอย่างแท้จริง การยึดครองทางทหารและแต่งตั้งกษัตริย์ขึ้นปกครองจึงเป็นวิธีการยืนยันการปกครองทางการเมืองเหนือเขมรของทั้งสองฝ่าย เช่น ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อไทยยึดได้เมืองตะแวกเมืองหลวงของเขมรใน พ.ศ. 2137 ก็เป็นผู้สถาปนากษัตริย์เขมรเป็นครั้งแรก¹ ส่วนญวนก็พยายามเข้าครอบครองเขมรโดยตรง เช่น การอภิเษกสมรสระหว่างกษัตริย์เขมรกับเจ้าหญิงญวนใน พ.ศ. 2162² และเมื่อโอรสของกษัตริย์เขมรซึ่งประสูติจากเจ้าหญิงญวนขึ้นครองราชย์ ญวนก็ถือโอกาสส่งกองทัพมาประจำในเขมรเพื่อสนับสนุนพระองค์

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ เล่ม 1 หน้า 272

² กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรือง เกษอนันต์
หน้า 100

ในสมัยธนบุรีกษัตริย์เขมรเกิดวิวาทกัน ทั้งไทยและญวนต่างเข้าไปเกี่ยวข้องคือ ไทย ให้ความสนับสนุนพระรามาธิบดี (นักร้องคน) เป็นกษัตริย์เขมรได้สำเร็จ ส่วนญวนตระกูลเหงวียน ให้ความช่วยเหลือพระนารายณ์ราชา (นักร้องคน) แต่เมื่อเกิดกบฏโกเถินในญวนตอนใต้ พ.ศ. 2316 ญวนตระกูลเหงวียนจึงไม่สามารถให้ความช่วยเหลือเขมรได้อีกต่อไป ในขณะที่เดียวกันกองทัพ ตั้งเกียของพวกตระกูลตริห์เข้ายึดเมืองเว้ได้ใน พ.ศ. 2318 ส่วนพวกโกเถินก็ยึดเมืองโขงอัน ได้สำเร็จ¹ กบฏครั้งนี้มีว่าเป็นกบฏครั้งใหญ่เพราะตัวหน้ากบฏถึงกับประกาศตนเป็นจักรพรรดิ ปกครองญวน ดังนั้นเชื้อวงศ์ตระกูลเหงวียนที่เหลือจึงไม่สามารถทำอะไรได้ต้องหนีออกมาตั้งตัว ใหม่ ปรากฏว่าเพี้ยนฮานท์* ได้รับความช่วยเหลือจากบาทหลวงฝรั่งเศสก่อนที่จะเข้ามาพึ่ง พระบรมโพธิสมภารในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ส่วนองเชียงสุน้องชายอุปราชเมืองเว้ หนีมาอาศัยพระยาราชเสนาที่เมืองพุทไธมาศ ต่อมาพวกกบฏโกเถินตีเมืองพุทไธมาศแตก พระยาราชเสนาที่เมืองเชียงสุนพาครอบครัวหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่ง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบ้านเรือนให้อาศัยในพระนครด้านตะวันออก² นับเป็นครั้งแรก ที่ไทยกับญวนมีความสัมพันธ์กันโดยตรง ต่อมาในตอนที่ปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้ ประหารชีวิตองเชียงสุนเพราะเป็นกบฏเมื่อ พ.ศ. 2323³ ในพงศาวดารญวนว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี

1 คี. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณวรุณญา สนิทวงศ์ และคนอื่น ๆ หน้า 520 และใน นายหยอง (แปล) พงศาวดารญวน หน้า 339

*ไทยเรียกองเชียงสุน เป็นบุตรอุปราชเมืองเว้

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 423

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับ พันจันทมาศ (เจิม) เล่ม 40 หน้า 123 และใน พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 423 จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 12

กล่าวหาว่าองเชียงสือเป็นกบฏเพราะเชื่อคำยุยงของเขมรจึงให้ประหารชีวิตเมื่อ พ.ศ. 2324¹
หลังจากนั้นฝ่ายไทยก็เกิดจลาจลฉกเปลี่ยนแผ่นดิน

1.3 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในระยะแรกนั้นมีความสัมพันธ์โดยตรงและใกล้ชิดมากกว่าสมัยใด ๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไทยให้ความอุปการะเชื้อวงศ์ของญวนให้ความช่วยเหลือในด้านกำลังรบ เสบียงอาหาร จนเป็นส่วนสำคัญให้องเชียงสือสามารถกู้บ้านเมืองได้ ส่วนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนเป็นไปในลักษณะที่ห่างเหินต่างเข้าไปเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในเมืองเขมร

สาเหตุที่ญวนเข้ามามีความสัมพันธ์กับไทยคือ ฮ่องเชียงสือพามารดาบุตรภรรยาหนีภัยไปขอความช่วยเหลือที่เกาะกระบือ พระยาชลบุรีและพระยาระยองไปพบและชวนมาอยู่กรุงเทพฯ ฮ่องเชียงสือว่าองเชียงสือเป็นผู้เป็นอาทิมหาพิงพระบรมโพธิ์สนมการคนหนึ่งแล้วท่านให้หาเสีย พระยาชลบุรีว่าเปลี่ยนแผ่นดินใหม่แล้ว พระยาชลบุรีมีใบบอกมายังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้พาสองเชียงสือเข้าไปเฝ้า ฮ่องเชียงสือเข้าไปกรุงเทพฯ พ.ศ. 2325* อายุได้ 33 ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้องเชียงสือตั้งบ้านเรือนที่ไต้บ้านสำโรง พระราชทานเบี้ยหวัดให้ปลีห้ำช้าง พระราชทานเครื่องยศให้ ส่วนมารดาและพวกญวนที่มาด้วย ฮ่องเชียงสือก็ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดพอควร และทรงมีพระราชมารัสสั่งเจ้าเมืองสมุทรปราการว่า ญวนพรรคพวกของเชียงสือจะเข้าออกไปหากินตามท้องทะเลอย่าให้พวกค่านห้ามปราม² ข้อนี้จะเป็นประโยชน์ต่อองเชียงสือเมื่อคิดจะหนี ทำให้ไม่ได้รับการขัดขวาง

¹นายหยอง (แปล) พงศาวดารญวน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายท้าว เทวียนระวี 5 กรกฎาคม 2503 หน้า 377 - 378

*ในพงศาวดารญวนว่าองเชียงสือเข้ามากรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2327

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ พุศศิจายัน 2478 หน้า 40 - 41

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงให้ความช่วยเหลือแก่องเชียงสือทั้งในด้านการค้า และเสบียงอาหาร คือในระยะแรกได้ส่งกองทัพไปช่วยรบกับพวกโกเอินสองครั้ง ครั้งแรก ใน พ.ศ. 2326 ให้พระยานครสวรรค์ออกไปที่เขมร ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้ารบรบยกไป ตีโขงอน พระยานครสวรรค์ยกทัพเรือไปตีญวนโกเอินแตกหลายครั้ง ได้ไพร่พลเรือรบและ เครื่องศาสตราวุธเป็นจำนวนมาก แล้วส่งคืนให้ญวน จึงถูกกล่าวโทษว่ากรุงเทพฯ พระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงพิโรธเรียกกองทัพกลับ ครั้นได้ส่วนได้ความจริงตามข้อกล่าวหา จึงให้นำตัวไปประหารชีวิต ครั้งที่สองใน พ.ศ. 2327 โปรดให้พระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า กรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นแม่ทัพเรือยกไปตีโขงอน ในครั้งนี้อ่องเชียงสือไปในกองทัพด้วย นอกจากนี้ยังให้พระยาวิเศษมงคลเป็นแม่ทัพยกไปทาง เขมรเกณฑ์เขมรไปสมทบ ผลปรากฏว่าทำการ ไม่สำเร็จ¹ ใน พ.ศ. 2328 พระเจ้าปะดุงยกทัพใหญ่มาตีกรุงเทพฯ ไทยจำเป็นต้องวางเฉย เรื่องญวนกลับมาจัดการความสงบเรียบร้อยในราชอาณาจักร

ฝ่ายอ่องเชียงสือเมื่อเห็นว่าไทยไม่สามารถช่วยเหลือได้ก็หนีกลับไปเมืองญวนใน พ.ศ. 2328^{2*} ซึ่งเป็นเพียงเหตุผลส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งว่าน่าจะเป็นเพราะอ่องเชียงสือ ทราบข่าวการช่วยเหลือของฝรั่งเศสจากลังการาซปิญญู เกอ เบแวน (Figneau de Behaine) ก่อนที่อ่องเชียงสือจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารไทย อ่องเชียงสือเคยขอร้องให้ลังการาซปิญญู ไปขอความช่วยเหลือจากฝรั่งเศสให้มาช่วยปราบกบฏโกเอิน โดยมอบบุตรชายอายุ 4 ขวบ ให้ไปด้วย เมื่อลังการาซปิญญูไปถึงฝรั่งเศสได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 16 และได้เสนอ โครงการต่อคณะเสนาบดี ขอกองทัพไปกู้เอกราชให้ญวน คณะเสนาบดีฝรั่งเศสไม่เห็นด้วย เพราะฝรั่งเศสกำลังประสบปัญหาเรื่องการเงิน แต่ก็มีบุคคลสำคัญบางคนเห็นชอบกับแผนการ

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถาวรวงศ์ราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตร- จาตุรนต์ พุทธศักราช 2478 หน้า 62 - 68

²ก. หน้า 128

*ในพงศาวดารญวนว่าหนีกลับไปใน พ.ศ. 2329 และขอลี้ภัยลี้ภัยหนีไป พ.ศ. 2330

ของสังฆราชปิอุส ซึ่งก็ไม่ได้อะไรมากนักนอกจากการทำสัญญาไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับ
อินโดจีนตอนใต้ในนามขององเชียงสือใน พ.ศ. 2330 ว่า ฝรั่งเศสจะให้เรือ ทหาร และ
อาวุธ และญวนก็จะให้เกาะปูลูกองคอร์และดินแดนรอบอ่าวตูรานเป็นการตอบแทน¹ แต่
ปรากฏว่าฝรั่งเศสยังไม่ทันให้ความช่วยเหลือแก่ญวนเท่าใดก็เกิดการปฏิวัติใน พ.ศ. 2332
พระเจ้าหลุยส์ที่ 16 ถูกปลงพระชนม์ อย่างไรก็ตามในพงศาวดารญวนได้กล่าวถึงความ
ช่วยเหลือของฝรั่งเศสว่า

... ปลายปีมะเมียจุลศักราช 1148 พระเจ้ากรุงปารีสให้ฮันตอนรอยฝรั่งเศส
ปอร์ตุเกส นำราชสาส์นกับเป็นคาบศิลากับกระสุนดินดำและผ้าขาวเทกหลายร้อยหีบ
มาถวายพระเจ้ากาว่างเหงวียงจู้ ครั้นไปถึงไซ่ง่อนฮันตอนรอยสืบทราบว่า พระเจ้า

¹ คี. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย
คุณวรุณญา สนิทวงศ์ และคนอื่น ๆ หน้า 526 - 527

* พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพกล่าวว่า ในหนังสือของ จอห์น ครอว์เฟิต ว่าองเชียงสือให้
พวกพ้องที่อยู่เมืองญวนคิดอ่านกับสังฆราชแห่งอาคัง มอบบุตรคนหนึ่งขององเชียงสือให้สังฆราช
พาไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 16 ทำหนังสือสัญญาตกลงกับฝรั่งเศสว่า ฝรั่งเศสจะให้เรือรบออก
มาช่วยองเชียงสือ 25 ลำ มีพลทหารฝรั่งเศส 5 กรม ทหารชาวเอเชียตอนจากอินเดีย
2 กรม จะให้ทุนช่วยเหลือราคาล้านเหรียญ คิดเป็นตัวเงินครึ่งหนึ่ง อาวุธยุทโธปกรณ์ครึ่งหนึ่ง
ฝ่ายองเชียงสือยอมสัญญาว่าถ้าไต่บ้านเมืองขึ้นหมดแล้ว จะยอมยกดินแดนส่วนหนึ่งตรงแหลมตัน
และอ่าวตูรานกับเกาะทั้งหลายที่อยู่ในหมู่ นั้น กับทั้งแผ่นดินชายฝั่งยาว 1,500 เส้น กว้าง
300 เส้น ให้แก่ฝรั่งเศส และยอมให้สัญญาว่าถ้าชาติอื่นมารบกับฝรั่งเศสถึงดินแดนที่องเชียงสือ
ให้ องเชียงสือจะยกกำลัง 60,000 คน มาช่วย ถ้าฝรั่งเศสต้องทำศึกทางอินเดียในที่อื่น
องเชียงสือจะยอมให้ฝรั่งเศสเกณฑ์ญวนไปช่วยรบ 40,000 คน นอกจากนี้ยังยอมให้ผลประโยชน์
ทางการค้าแก่ฝรั่งเศสอีกหลายอย่าง

การวางแหงวียงจัวหนีข้าศึกมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพมหานคร
อันคนรอบข้างเข้ามาในกรุงเทพมหานคร ได้พบพระเจ้ากาวิละวางแหงวียงจัว
ได้ถวายพระราชสาส์น ... ใจความพระราชสาส์นมีว่าพระเจ้ากรุงปารีสได้เตรียม
เรือไว้ที่เมืองโควา 50 ลำ จะยกมาช่วยพระเจ้ากาวิละวางแหงวียงจัว ...¹

พระราชสาส์นนี้มีส่วนทำให้อง เชียงสือศักดิ์สนใจหนีออกจากไทยมาทำสงครามกำจัด
พวกโกเฮิน ส่วนสังฆราชปิโยเมื่อไม่ได้รับความช่วยเหลือจากฝรั่งเศสเท่าที่ควร จึงขอ
ความร่วมมือกับเอกชนฝรั่งเศสหลายทางด้วยกัน รวมทั้งได้ความช่วยเหลือจากคนในเมือง
ปณณิเชอรี จึงสามารถส่งเรือ 4 ลำ บรรทุกอาวุธและทหารอาสาสมัครหลายร้อยคนเข้า
มาช่วยของเชียงสือใน พ.ศ. 2331 ซึ่งเป็นเวลาพอเหมาะเพราะองเชียงสือยึดได้เมือง
ไซ่ง่อนแล้วและต้องการกำลังมาเสริมเพื่อให้ฐานะมั่นคง² การช่วยเหลือของสังฆราชครั้งนี้
จึงเป็นประโยชน์แก่องเชียงสืออย่างยิ่ง

สำหรับไทย เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงทราบหนังสือทูตลาขององเชียงสือ
จึงทรงห้ามสมเด็จพระอนุชากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทที่คิดจะติดตามว่า "อย่ายกทัพไป
ติดตามจับเขาเลย เขาเห็นเราช่วยทุระเขาไม่ได้ควรมีศึกติดพันกันอยู่ เขาจึงคิดหนีไปที่เา
บ้านเมืองคืน เรามีคุณแก่เขา เขียนด้วยมือแล้วจะลบด้วยเท้ามิบังควร"³ สมเด็จพระ
พระราชวังบวรฯ ทรงว่า

¹นายหยอง (แปล) พงศาวดารญวน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายทวี เหวียนระวี 5 กรกฎาคม 2509 หน้า 452 - 453

²ดี. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย
คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ และคนอื่นๆ หน้า 528 และใน โยเซฟ บัตตินเจอร์
ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร หน้า 53

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่น
อนุวัณจาตุรนต์ พุศิจิกายน 2478 หน้า 131 - 132

... องค์เชียงสือคนนี้แหละไว้ให้ติดตามตัวให้ได้ นานไปภายหน้าเมื่อล่วงแผ่นดินนี้แล้ว มันจะทำความลำบากเดือดร้อนแก่ลูกหลานของเราแน่แท้อย่าสงสัยเลย เพราะองค์เชียงสือมาอยู่กรุงเทพฯ ก็หลายปี รู้ต้นลึกหมักเมาในการบ้านเมืองเราทุกสิ่ง ที่เมืองสมุทรปราการยังไม่มีสิ่งใดจะรับรองข้าศึกทางทะเล ถ้าองค์เชียงสือกลับใจเป็นศัตรูแล้วจะรบยาก ถ้าไม่ทรงโปรดฯ ให้ติดตามองค์เชียงสือแล้ว จะขอรับพระราชทานทำเมืองขึ้นที่ปากลัด ...¹

เรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพมีความเห็นว่า น่าแปลกที่กระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ และดำริของสมเด็จพระราชวังบวรฯ ถูกด้วยกันทั้งสองฝ่าย ท่านมีความสงสัยว่าความที่จดในพระราชพงศาวดารจะไม่สิ้นกระแสพระราชดำริ ถ้าคิดดูเท่าที่เห็นคือในสมัยนั้นกรุงเทพฯ เพิ่งตั้งยังไม่มั่นคง ต้องระวังเหตุร้ายทั้งภายในและภายนอก พมกกำลังพากเพียรจะมารบพุ่ง ถ้าญวนไถ่เขมรรวมญวนไว้ในอำนาจทั้งหมด คงตั้งราชวงศ์ใหม่มีกำลังมากขึ้นฝ่ายใดอีกประเทศหนึ่ง ซึ่งอาจจะเป็นศัตรูแก่ไทยโดยเข้ากับฝ่ายพม่าหรืออ่าพญานเองก็จะเกิดศึกสองด้าน การที่องค์เชียงสือออกไปรบพุ่งญวนกบฏ ฝ่ายใดจะแพ้ชนะก็ตาม สงครามในเมืองญวนคงกินเวลาหลายปี มีเวลาที่ไทยจะตั้งตัวและทำศึกกันพม่าด้านเดียว เมืองเชียงสือจะตีอาณาเขตคืนได้ก็ต้องอาศัยกำลังไทยช่วยเหลือ ซึ่งก็เป็นจริงในเวลาต่อมา ฉะนั้นการปล่อยองค์เชียงสือก็เป็นการตัดห่วงทางใต้เป็นประโยชน์ในการปกครองราชอาณาจักร² สำหรับพระราชดำริของกรมพระราชวังบวรฯ ก็เป็นจริง เพราะหลังจากสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ญวนก่อความเดือดร้อนให้แก่ไทยด้วยการสนับสนุนและแทรกแซงเหตุการณ์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ พุทธศักราช 2478 หน้า 132

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอาจรงศ์ (อึ้ง ชางสูนนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 79 - 80

ในเขมรและลาว ไทยต้องเสียอิทธิพลในเขมร และเป็นเหตุให้ต้องทำสงครามกับญวนในสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เพื่อจะได้เข้าไปมีอำนาจในเขมรอีก

เมืองเชียงสือจะไม่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลฝรั่งเศสตามที่คำคมยไว้
องเชียงสือก็ยังได้รับความช่วยเหลือจากไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงให้ความ
ช่วยเหลือมาตลอดระยะเวลาที่องเชียงสือออกไปทำศึก คือใน พ.ศ. 2330 เมื่อทรงรู้ว่า
องเชียงสืออยู่ที่เกาะภูเก็ตพระราชนานเป็นและกระสุนดินดำไปให้ พ.ศ. 2331 พระราชนาน
องโห่เตื่องก๊ก องหุงยงยาน ไปช่วยทำศึกพร้อมกับเรือรบและกระสุนดินดำตามที่องเชียงสือ
ขอมา พ.ศ. 2333 องเชียงสือขอให้เรือที่ออกไปค้าขาย เมืองไฉงอนบรรทุกข้าวไปขาย
เพราะที่ไฉงอนห่านาได้แล่นน้อย พ.ศ. 2334 ไทยขายปืนลำกล้องเปล่าให้ 200 กระบอก
เหล็กทำหุง 200 หาบ พ.ศ. 2342 องเชียงสือขอซื้อเหล็กหล่อไปหล่อกระสุนปืนก็โปรดให้
ส่วนในพระราชพงศาวดาร ญวนกล่าวถึงการช่วยเหลือของไทยแต่เพียงว่า พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้พระยาพิพัฒน์ราชปลัดทูลฉลองกรมท่าจัดข้าวเปลือก 10 เกวียน
พร้อมกับเสบียงอาหารอื่น ๆ บรรทุกไปเมืองไฉงอน¹ และอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2343 โปรด
ให้พระยาพิพัฒน์คุมช้างพลาย 12 ช้างไปให้องเชียงสือทำศึก²

นอกจากความช่วยเหลือในด้านกำลังและเสบียงอาหารแล้ว ไทยยังช่วยเหลือใน
ด้านอื่นอีกคือ ไม่ยอมร่วมมือกับตั้งเกียเมื่อตั้งเกียมีพระราชสาส์นมาขอให้กรุงเทพฯ ยกทัพไป
อยู่ชายแดน เมืองเชียงสือแตกทัพมาขอให้ช่วยจับตัวแล้วทางตั้งเกียจะสมนาคุณไทย ทาง
กรุงเทพฯ ตอบว่า

... ฝ่ายพระมหานครศรีอยุธยาเป็นมิ่งที่เจ้าจะเจรจา กวญเหตุที่ว่าเป็นคุณแล้วจะ
กลับเป็นโทษทั้งนี้ ฝักราชประเพณีธรรม ประการหนึ่งกิดคิศัพท์จะลือไปนานา
ประเทศเมืองใหญ่ย่อมทั้งปวงว่า กรุงพระมหานครศรีอยุธยาเห็นแก่ลาภสักการ

¹นายหยอง (แปล) พงศาวดารญวน พิมพ์ในงานพระราชนานเพลิงศพ
นายท้าว เทวียนระวี 5 กรกฎาคม 2509 หน้า 503

²ก. หน้า 540

เมืองตั้งเกี่ยเท่านั้น ช่วยจับกุมองเชียงสือส่งไปให้ ไม่มีความกรุณาเลย ครหา
ติเตียนข้อนี้จะปรากฏอยู่ชาวฟ้าดินมิบังควร ...¹

การปฏิเสธของไทยที่อ้างว่า เคยมีบุญคุณแก่องเชียงสือแล้วจะกลับเป็นโทษผิดประเพณี
แท้จริงแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ อาจทรงคิดว่า ถ้าช่วยตั้งเกี่ยให้รวมญวนเป็นปึกแผ่น
ไทยจะมีเพื่อนบ้านที่แข็งแกร่งทางทิศตะวันออก ซึ่งจะไม่ปลอดภัยแก่ไทย อย่างไรก็ตามไทยยัง
ไม่ยากัดใจใคร่กับตั้งเกี่ย ดังจะเห็นจากไทยตอบพระราชสาส์นตั้งเกี่ยว่า ถ้าจะให้ไทยว่ากล่าว
ทั้งสองฝ่ายให้เจรจากันในฐานะที่ไทยเป็นกลางแล้วพอจะได้²

ด้วยความช่วยเหลือของไทยส่วนหนึ่งและความสามารถขององเชียงสือ ทำให้องเชียงสือ
ตีเมืองไซ่ง่อนได้ใน พ.ศ. 2333 และตั้งตัวเป็น "เจ้าอนัมก๊ก"³ ต่อมางองเชียงสือตีเมืองเว้
ตั้งเกี่ย ยึดฮานอย รวมญวนเป็นปึกแผ่นแล้วตั้งตัวเป็นจักรพรรดิใช้ชื่อว่า "พระเจ้ากรุงเวียตนาม-
ยาลอง" * ใน พ.ศ. 2345⁴ รวมระยะเวลาที่องเชียงสือหนีออกจากกรุงเทพฯ จนกระทั่ง
ตั้งตัวเป็นจักรพรรดิญวนใช้เวลาถึง 16 ปี ตลอดระยะเวลานั้นองเชียงสือส่งต้นไม้เงินทองมา
ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ รวมหกครั้ง และในการจัดส่งต้นไม้เงินทองมามักจะขอ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.พ. 1156

² ก.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่น
อนุวัตรจาตุรนต์ พุทธศักราช 2478 หน้า 177

* ในพงศาวดารญวนใช้ชื่อว่า "พระเจ้ายาลองการว้างเด"

⁴ ก. หน้า 251 และใน คี. จี. อี. ยอลด์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้
เล่ม 1 แปลโดย คุณหญิงพนา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่น ๆ หน้า 530

ความช่วยเหลือจากไทย หรือรายงานเหตุการณ์ทาง เมืองญวนให้ทราบ* และเป็นที่น่าสังเกตว่าองค์ เชียงสีส่งต้นไม้เงินทองให้แก่ไทยเฉพาะขณะที่ยังเป็นเจ้านมก๊ก แต่เมื่อองค์ เชียงสีรวบรวมญวนได้หมดและตั้งตัวเป็นจักรพรรดิญวนแล้ว องค์ เชียงสีจะไม่ส่งต้นไม้เงินทองอีกเลย¹ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะองค์ เชียงสีเห็นว่าตนเป็นกษัตริย์มีฐานะเท่าเทียมกับไทยจึงไม่ถวายต้นไม้เงินทอง หลังจากนั้นฝ่ายญวนก็แสดงท่าทีให้เห็นว่าญวนเป็นชาติที่เสมอกับไทย แต่ยังไม่ปรากฏเกณฑ์นัก เพราะอาจจะยังเกรงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ สวรรคตแล้ว ญวนก็มีความเกรงใจไทยอีกจึงเข้าแทรกแซงในลาวและเขมรที่ไทยถือว่าเป็นประเทศราชของไทย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเห็นว่าพระองค์เคยให้ความช่วยเหลือและอุปการะแก่องค์ เชียงสี ครั้นองค์ เชียงสีออกไปกู้บ้านเมืองได้สำเร็จก็ทรงยินดี จึงโปรดให้ส่งทูตเชิญพระราชสาส์นและคุณเครื่องสำหรับกษัตริย์ไปถวายพระเจ้าเวียงคานมายาลองใน พ.ศ. 2346 มีพระมาลาเบี่ยง พระภูษาเข้มขาบคลุมบรรทมปักมัดชายเชิง พระภูษาเข้มขาบคลุมบรรทมปักมีสังเวียน พระภูษาคคลุมบรรทมปักลายดอกไม้ รวม 3 ผืน เข้มขาบทำเสื้อริ้วแย่ง เกร็ดพิมเสน ริ้วมะลิเลื้อย คดกริช รวม 4 ผืน ทรายทองทำเสื้อริ้วปักตรา 1 ม้วน คาคักแทน 1 ม้วน สุกหนึ่นพื้นทองปักไหม 1 ผืน ลานหน้าดอกไม้มัสแดง 1 ผืน สีแสด 1 ผืน แพร่มังกรลายทอง

* องค์ เชียงสีส่งต้นไม้เงินทองครั้งแรก พ.ศ. 2331 และขอพระราชทานยืมเรือรบ 30 ลำ กับปืนหน้าเรือท้ายเรือกระสุนดินดำ กองทัพเขมรของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร 3,000 คน ครั้งที่สอง พ.ศ. 2333 และขอให้ลูกค้าที่จะไปค้าขายเมืองโขงอนบรรทุกข้าวสารไปขาย ครั้งที่สาม พ.ศ. 2336 ขอตราสำหรับทัพออกไปเมืองลาวเพื่อว่าเมื่อขัดสนเสบียงอาหารจะได้ซื้อสะดวก กับให้ขุนเจ๊กคนไปทางเมืองลาวให้ลาวจัดส่งเสบียงอาหารไปดั่งเกี้ยเพราะ องค์ เชียงสีจะยกทัพไปตีตั้งเกี้ย ครั้งที่สี่ พ.ศ. 2338 ครั้งที่ห้า พ.ศ. 2340 และครั้งที่หก พ.ศ. 2344

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 หน้า 284

4 บัณ พระยานุมาศ 1 พระกลดกัน 1 เครื่องสูง 10 บังสุริย์คัน 1 บังแทรก 6¹
 พระเจ้าเวียงคานมาลองมีพระราชสาส์นมาขอพระอนุชาของไว้ทุกอย่าง ยกเว้นพระมาลา
 ว่าเป็นของสูงไม่เคยใส่ขอถวายคืน² การที่พระเจ้าเวียงคานมาลองไม่ยอมรับพระมาลาจาก
 ไทย อาจจะเป็นเพราะว่าถ้ารับพระมาลาแล้วจะเท่ากับว่าไทยเป็นผู้สถาปนาภักดิ์รับญวน
 ทำให้ญวนเสียศักดิ์ศรี ธรรมเนียมแบบนี้ญวนเคยใช้ในเขมรมาแล้ว เมื่อมีการอภิเษก
 พระเจ้าแผ่นดินเขมร ญวนจะให้พระมาลาซึ่งเท่ากับว่าญวนเป็นผู้สถาปนาภักดิ์รับเขมร³
 ในขณะนั้นญวนถือว่าตนมีฐานะเท่าเทียมกับไทย จึงไม่ยอมรับพระมาลาจากไทย

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าฯ ส่วนใหญ่เป็นไปด้วยความราบรื่น ทางญวนยังนับถือพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าฯ ว่าทรงมีบุญคุณให้ความช่วยเหลือแก่อนุญาติของตน ถึงแม้จะได้จากพระเจ้า
 เวียงคานมาลองศรีสัชนาลัยกรุงเทพฯ ที่ไปเผ่าว่า

... พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามพระองค์ท่านได้มีพระเดชพระคุณทรงแก้แค้น
 แก่เราเป็นอันมาก เราหาได้มีพระเดชพระคุณของพระองค์ไม่ แม้ว่าบุญเราหา
 ไม่ได้ก็จะสั่งบุตรและนาคาคอ ๆ ไปมีให้คิดทรมานต่อพระเจ้ากรุงสยาม เพราะว่า
 เราได้เห็นข้าศึกเข้าไปฟังพระบรมโพนธิ์สนมการณ์แผ่นดินกัน หาไม่ได้เวลานั้นไหนเลย
 จะพ้อมมือพวกไตเชิง ...⁴

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่น
 อнуวัชรจาตุรงค์ พุทธิกิจจานุ 2478 หน้า 263 - 264

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166

³ กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเกษมสันต์
 หน้า 219

⁴ นายหยอง (แปล) พงศาวดารญวน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
 นายทวี เหวียนระวี 5 กรกฎาคม 2509 หน้า 732

นอกจากนี้พระเจ้าเวียงคานมายาลองยังได้แสดงความกตัญญูรู้คุณไทย โดยการให้หล่อ
 ป้ายทองคำจารึกพระนามพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไว้มูลา และมีหนังสือฉบับหนึ่งเป็น
 หนังสือช้างที่รับสั่งแก่พระราชโอรสและนัคคา เล่าถึงความช่วยเหลือที่พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าฯ ประทานให้และสั่งว่า "... บุตรและนัคคาแห่งเราต่อไปข้างหน้าแล้วอย่า
 ให้คิดทรยศต่อพระเจ้ากรุงสยามเลยเป็นอันขาด ..."^{1*}

สำหรับไทยเมื่อคิดจะทำสงครามกับพม่า ไทยไม่สันตติเรื่องทัพเรือ ได้ขอกองทัพเรือ
 ของพระเจ้าเวียงคานมายาลองไปช่วย 200 - 300 ลำ พร้อมด้วยเครื่องศาสตราวุธ² เมื่อ
 ทางญวนมีข่าวอะไรที่จะกระทบกระเทือนถึงไทยก็จะบอกมา เช่นใน พ.ศ. 2352 ทางญวน
 ได้จัดการปราบปรามพวกโจร และเกรงว่าพวกโจรจะหนีการปราบปรามเข้ามาในเขตไทย
 จึงเตือนให้ไทยรักษาปากน้ำทางทะเลไว้ให้มั่นคง³ แม้แต่การส่งทูตของไทยไปไซ่งอน ถ้าไป
 ทางบกจะได้รับความลำบาก ญวนจึงขอให้ไทยส่งทูตไปทางเรือ แล้วทางไซ่งอนจะจัดการส่ง
 ไปเมืองเว้⁴ เมื่อสำเภาของสมเด็จพระราชวังบวรฯ ที่ส่งไปค้าเมืองจีนไปไม่ได้ ต้อง
 คึกคักอยู่ในญวน ทางญวนก็ให้การเลี้ยงดูมิให้ลำบาก⁵ ซึ่งพิจารณาแล้วจะเห็นว่า เป็นเจตนาดี
 ของญวนที่มีต่อกรุงเทพฯ

¹ นายหยอง (แปล) พงศาวดารญวน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายกวี เพ็ญนระวี 5 กรกฎาคม 2509 หน้า 755 - 756

* เป็นที่น่าสังเกตว่า ท้องเชียงล้อส่งลูกหลานไม่ให้คิดทรยศต่อไทยนั้น ต่อมาภายหลัง
 ญวนได้รุกรานเขมรซึ่งเป็นประเทศราชของไทย ซึ่งทำให้ไทยเดือดร้อนเช่นกัน แต่ญวนอาจจะ
 คิดว่าเขมรไม่ใช่ดินแดนของไทยจึงเข้ามารุกราน

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1171

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1168

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166

แม้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนจะดูราบรื่น แต่เมื่อพิจารณาโดยต้องแท้แล้ว จะเห็นว่า ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ญวนแสดงท่าทีแข่งขันกับไทย ในการเข้าไปมีอิทธิพลในดินแดนเขมร จะเห็นได้จากการที่พระเจ้าเวียตนามยาลองมีพระราชสาส์นถึงฟ้าทะละหะบอกว่า ญวนที่อ้างเขตกลับคืนได้แล้วและตั้งประเทศญวนเป็นอิสระ เป็นท่านองบอกให้เขมรรู้ว่าญวนเมื่ออำนาจดั้งเดิมก่อน เพียงแต่ยังไม่แทรกแซงเต็มที่¹ ใน พ.ศ. 2347 เมื่อสมเด็จพระราชวังบวรทิวศศ พระเจ้าเวียตนามยาลองมีพระราชสาส์น มาทูลเตือนให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ว่า พระองค์ทรงชราแล้ว พระเจ้าลูกเธอ หลานเธอส่วนมากเจริญขึ้นตาม ๆ กัน ควรจะทรงตั้งพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งเป็นโอรสองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาเขต² เหตุการณ์นี้อาจจะพิจารณาได้ สองประการคือ ประการแรกพระเจ้าเวียตนามยาลองมีเจตนาที่เกรงว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีการอภิเษกจะทรงสืบเรื่องนี้ จะเป็นปัญหาในการสืบราชสมบัติของไทย อีกประการหนึ่งอาจจะเป็นการแสดงความก้าวร้าวในเรื่องส่วนตัวของไทยอันไม่ใช่เรื่องของญวน

อย่างไรก็ดีไทยไม่ยอมมีเรื่องบาดหมางกับญวน จะเห็นได้จากใน พ.ศ. 2349 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้พระยาเซียงเงินขึ้นไปรับครอบครัวนายคำทิพ แต่ พระยาเซียงเงินทำเกินรับสั่งไปมีเรื่องวิวาทกับญวน คุ้มเรื่องทหารไทยรุกล้ำชายแดนจนถึง มีการรบพุ่งกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงทราบเกรงว่าญวนจะเข้าใจดี จึงทรงมีพระราชสาส์นออกไปชี้แจง³ ญวนก็มีพระราชสาส์นตอบมาว่าญวนมีความเข้าใจไทย ไม่คิดสงสัยว่าไทยมีส่วนรู้เห็น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถาวรวงศ์ราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอาจณรงค์ (อิง ขวงสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 84

² ค.

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1168

ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าท่าทีของญวนในคอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เริ่มมีท่าทีที่แสดงว่าญวนเป็นชาติใหญ่ทัดเทียมกับไทย ส่วนไทยพยายามหลีกเลี่ยงความเข้าใจผิดกับญวน ซึ่งอาจทำให้ดูเหมือนว่าเป็นการโอนอ่อนเกินไป

สำหรับความสัมพันธ์กับญวนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเขมรและลาว จะได้กล่าวในเรื่องการขยายอิทธิพลของญวนเข้าไปในเขมรและลาว

2. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร

2.1 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรสมัยอยุธยาและธนบุรี ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรเป็นไปในลักษณะการขยายดินแดนและกวาดต้อนครอบครัวของแต่ละฝ่ายมาไว้ในอำนาจ ซึ่งจะมีการผลักดันเปลี่ยนกัน เมื่อไทยตีเขมรได้จะปกครองในฐานะประเทศราช แต่เมื่อญวนมีอำนาจขยายดินแดนเข้าไปในบริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงอันเคยเป็นดินแดนของพวกเขา เขมรจึงมีสภาพเป็นเสมือนกันชนระหว่างไทยกับญวน เขมรจึงมีความสำคัญแตกต่างไปจากเดิมที่ไทยพิจารณาประเทศราชคือ เขมรจะมีความสำคัญในฐานะเป็นเสมือนกำแพงป้องกันราชอาณาจักร เป็นเสมือนเครื่องเช็กหน้าซุกตาให้แก่ประเทศ และท้ายสุดมีความสำคัญในฐานะเป็นประโยชน์แก่ไทยด้วย¹ ประกอบกับที่ตั้งของเขมรเอื้ออำนวยให้ทั้งไทยและญวนจะยกเข้าไป เขมรจึงกลายเป็นสนามประลองอิทธิพลระหว่างไทยกับญวน ซึ่งจะเห็นเด่นชัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรสมัยอยุธยาตอนต้น ปรากฏว่าไทยมีความเข้มแข็งมากกว่าเขมรจึงสามารถตีนครธมของเขมรได้ถึงสามครั้งคือ สมัยพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สมัยสมเด็จพระรามาธิบดี และสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา)^{2*}

¹ธิดา จาตุประยูร บทบาทของไทยที่เกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 หน้า 43

²กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 หน้า 112

หน้า 117 หน้า 120

*อ่านรายละเอียดปัญหาการตีนครธมของไทยใน ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์ สมัยอยุธยา หน้า 33 - 36

ในแต่ละครั้งไทยจะกวาดต้อนนครเขมรมา ส่วนในครั้งที่สามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ทรงแต่งตั้งให้พระนครอินทร์ไอรสเป็นกษัตริย์ปกครองเขมร ในกรณีนี้จะเห็นว่าไทยเริ่มมีนโยบายจะปกครองเขมรโดยตรงเพื่อผลประโยชน์ของไทยคือเขมรจะได้ไม่ก่อการกำเริบอีก นโยบายนี้ไม่เป็นผล เขมรไม่ยอมรับกษัตริย์ชาติอื่น พระนครอินทร์ถูกปลงพระชนม์เมื่อกองทัพไทยถอนตัวออกไป หลังจากนั้นเขมรก็ย้ายเมืองหลวงจากนครธมไปอยู่พนมเปญเพื่อหนีจากการรุกรานของไทย แต่ถึงกระนั้นเขมรก็ยังลอบฉวยโอกาสโจมตีชายแดนของไทยในเวลาที่ไทยทำสงครามกับพม่า แย่งอำนาจกัน หรือมีการเปลี่ยนรัชกาล ไทยก็ตอบแทนเขมรบ้างเมื่อมีโอกาส คือใน พ.ศ. 2075 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยกกองทัพไปตีเมืองละแวก พระยาละแวกเห็นสู้ไม่ได้ จึงออกมาขออนุญาต สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงชวนพระสุโธ นักรบสุทนต์ไอรสของพระยาละแวกมาเลี้ยงไว้ในกรุงศรีอยุธยา และให้นักรบสุทนต์ไปครองเมืองสวรรคโลก¹ เหตุการณ์นี้ทำให้เห็นนโยบายของไทยที่มุ่งจะให้เขมรไว้ในอำนาจ การนำไอรสกษัตริย์เขมรมาเลี้ยงไว้ก็หวังว่าจะเป็นหลักประกันไม่ให้พระยาละแวกคิดกบฏต่อไทย และเมื่อสิ้นรัชกาลพระยาละแวกแล้วไทยก็จะให้นักรบสุทนต์กลับไปปกครองเขมร ซึ่งจะทำให้เขมรมีความภักดีต่อไทยมากขึ้น แต่ปรากฏว่านักรบสุทนต์ชกกองทัพญวนมาตีเมืองละแวก พระยาละแวกถูกฆ่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้นักรบสุทนต์ยกกองทัพไปปราบ นักรบสุทนต์เสียชีวิต² ดังนั้นนโยบายของไทยที่จะอุปการะกษัตริย์เขมรแล้วจึงจะให้กลับไปปกครองเขมรจึงไม่เป็นผลสำเร็จอีก

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียให้แก่พม่าใน พ.ศ. 2112 เป็นระยะที่ไทยอ่อนแอมาก เขมรจึงมารุกรานไทยบ่อยที่สุด ปรากฏว่าในสมัยพระมหาธรรมราชา พระยาละแวกยกทัพมารุกรานไทยถึงห้าครั้ง³ ครั้นในสมัยสมเด็จพระนเรศวร เมื่อเสร็จสงครามทางด่านพม่าแล้ว จึงโปรดให้ยกทัพไปตีเขมรใน พ.ศ. 2136 ในครั้งนี้ไทยใช้นโยบายเข้าไปมีอำนาจเด็ดขาดในเขมร โดยเป็นผู้สถาปนากษัตริย์เขมร และปกครองเขมรในฐานะเป็นประเทศราชของไทย หลังจาก

¹ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพิงศ์ (ขาด)
เล่ม 1 หน้า 42 - 44

² กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 หน้า 142 - 143

³ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (ฉบับปริทัศน์วิเชียร) หน้า 136 - 146

สมัยสมเด็จพระนเรศวร เขมรไม่ยอมอ่อนน้อมไทยต้องส่งกำลังไปปราบปราม ซึ่งไม่
ประสบผลสำเร็จ ประกอบกับขุนสามารถรวมกันเป็นปึกแผ่นจึงถือโอกาสเข้ามาแทรกแซง
เพราะเจ้านายเขมรมักวิวาทกันเองแบ่งออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งพึ่งไทย อีกฝ่ายหนึ่งพึ่งญวน
ฉะนั้นไทยกับญวนจึงผลักดันมีอำนาจในเขมร จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310
เขมรจึงเป็นอิสระจากไทย

ในสมัยกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีพยายามฟื้นฟูอำนาจของไทยในเขมร ขณะนั้น
พระนารายณ์ราชา (นักองค์ตน) เป็นกษัตริย์ปกครองเขมร ส่วนพระรามราชา (นักองค์น) ¹
มีเรื่องวิวาทกับพระนารายณ์ราชาที่เข้ามาอยู่ในไทยตั้งแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ดังนั้นใน พ.ศ. 2312 พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีทูตอักษรไปถึงพระนารายณ์ราชาว่า กรุงศรีอยุธยา
ได้ตั้งขึ้นใหม่ ปราบปรามบ้านเมืองได้เรียบร้อยเหมือนแต่ก่อนแล้ว ให้พระนารายณ์ราชาจัด
ต้นไม้เงินทองเครื่องบรรณาการมาถวาย พระนารายณ์ราชาเห็นว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นแต่
เพียงบุตรจีนตระกูลราษฎรสามัญ จึงไม่ยอมอ่อนน้อมรับอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรี²
พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิโรธยกกองทัพไปตีเขมร โดยโปรดให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ (พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ) กับพระยาอนุชิตราชา (สมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท)
เป็นแม่ทัพ ให้พานักองค์นไปถวาย กองทัพไทยตีได้เมืองเสียมราฐ พระตะบอง และจะ
ตามตีเขมรต่อไปอีก พอได้ข่าวลือว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีสวรรคตที่เมืองนครศรีธรรมราช
พระยาอภัยรณฤทธิ์และพระยาอนุชิตราชาจึงให้เลิกทัพกลับ

¹กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเชรอนันต์
หน้า 135

²ในพงศาวดารไทยว่าพระรามราชาเข้ามาในสมัยกรุงธนบุรี จึงเป็นเหตุให้พระเจ้า
กรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเขมร

²ก. หน้า 139 - 140

สมเด็จพระโสรทเจ้าเมืองเปี้ยมซึ่งพระนารายณ์ราชานับถือเป็นบิดาเลี้ยงยกทัพมาตีเมืองจันทร์ เมืองตราก เมื่อ พ.ศ. 2313 กวาดต้อนครอบครัวไปเป็นจำนวนมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิโรธโปรดให้ยกกองทัพไปตีเขมรอีกใน พ.ศ. 2314 ในครั้งนี้จัดกองทัพเป็นสองทัพ ทัพหนึ่งให้เจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ) ยกไปทางเมืองปราจีนบุรี และนำกองกันไปในกองทัพด้วย ทัพเรือพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นแม่ทัพ ทัพหลวงตีได้เมืองพุทธโฆมาศแล้วยกไปถึงเกาะพนมเปญ ทัพของเจ้าพระยาจักรีตีได้เมืองพระตะบอง โพธิ์สัตว์ บริบูรณ์ แล้วตีไปถึงเมืองพุทธไทเพชร บาพนม พระนารายณ์ราชารู้สึกไม่ได้พักครอบครัวหนีไปพึ่งญวน ในช่วงนี้เขมรแบ่งออกเป็นสองฝ่ายคือ ฝ่ายพระรามราชา (นักองคั่น) ไทยให้ความสนับสนุนอยู่ที่เมืองกำปอด ไทยยังไม่กล้าให้ไปอยู่เมืองพุทธไทเพชรเพราะใกล้ญวน อีกฝ่ายหนึ่งพระนารายณ์ราชา (นักองคั่น) มาตั้งอยู่ที่เขมรปักษ์ใต้ ญวนให้ความสนับสนุนส่งข้าหลวงมาคุ้มครองในตำแหน่งเบอาบ (Boah) ครั้นเกิดกบฏโกเชนพระนารายณ์ราชาเห็นว่าอาจหัยความคุ้มครองจากญวนไม่ได้เต็มที่ จึงขอเป็นมิตรกับไทยโดยถวายราชสมบัติให้พระรามราชา ส่วนตนมาดำรงตำแหน่งสมเด็จพระมหาอุปราช¹ ฉะนั้นระยะนี้เขมรจึงตกเป็นประเทศราชของไทยโดยเด็ดขาด

ต่อมาเกิดจลาจลในเมืองเขมรเมื่อ พ.ศ. 2323 เนื่องจากมีผู้ยุยงพระรามราชาว่าพระมหาอุปราชจะเป็นกบฏ พระรามราชาจึงจัดการฆ่าเสีย ฝ่ายพระมหาอุปราช (นักองคั่น) ทราบเรื่องก็เสียใจโรคที่ป่วยอยู่กำเริบถึงแก่พิราลัย เหลือแต่ภริยาสามคนและบุตรหนึ่งคน เป็นเหตุให้พรรคพวกของพระมหาอุปราชไม่พอใจ อีกประการหนึ่งใน พ.ศ. 2321 ทางกรุงธนบุรีได้ขอกองทัพและเสบียงอาหารจากเขมรเพื่อขึ้นไปตีเมืองลาว พระรามราชาให้เกณฑ์คนไปทัพส่วนหนึ่ง และเกณฑ์ให้มาตั้งกองสี่ขาวส่งให้กองทัพ ทำให้ราษฎรได้รับความยากลำบาก เขมรที่ไปทัพทราบความลำบากของครอบครัวก็หนีมา พระรามราชาให้จับตัวมาลงโทษ ในจำนวนผู้ที่ถูกลงโทษมีพระยาเดโช (แทน) พระยาแสนทองฟ้านองพระยาเดโช (แทน) รวมอยู่ด้วย ใน พ.ศ. 2322 พระยาเดโช (แทน) พระยาแสนทองฟ้าพาครอบครัวอพยพไปอยู่เมืองญวน

¹ กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเดชอนันต์

พระรามราชาให้ฟ้าทะละหะ (ญ) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์คุมทหารไปตามจับ แต่ฟ้าทะละหะ (ญ) กลับไปคบคิดกับพระยาเกโ (แทน) พระยาแสนทองฟ้าเป็นกบฏต่อพระรามราชา โดยได้รับความร่วมมือจากพระยาวิบูลย์ราช (ญ) ซึ่งรักษาเมืองพุทธไทเพชร พวกกบฏได้จับบุตรและพรรคพวกของพระรามราชา พระรามราชาไม่ได้จึงคิดหนี แต่ถูกจับได้และนำไปประหารชีวิต ใน พ.ศ. 2322¹ การกบฏครั้งนี้เขมรได้รับความช่วยเหลือจากญวน องค์เชียงสือส่งโททันนมาช่วย² หลังจากนั้นเขมรก็สถาปนาปกครองตนเองบุตรของพระนารายณ์ราชาเป็นกษัตริย์ มีฟ้าทะละหะ (ญ) เป็นผู้สำเร็จราชการ พระยาวิบูลย์ราช (ญ) ได้เป็นที่พระยาฉะลาโหม พระยาแสนทองฟ้า (เปรียง) ได้เป็นที่พระยาจักรี

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบข่าวการจลาจลในเขมรและเขมรหันไปฝากใฝ่ญวน จึงทรงเห็นว่านโยบายที่ไทยใช้ปกครองเขมรโดยให้กษัตริย์เขมรปกครองกันเองนั้นไม่เป็นผลดีแก่ไทย เขมรมักจะก่อการจลาจลทำให้ไทยต้องเป็นภาระในการปราบปราม จึงทรงเปลี่ยนนโยบายจะส่งเชื้อพระวงศ์ไทยไปปกครองเขมรเหมือนเช่นครั้งสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้จัดกองทัพไปปราบการจลาจลในปี พ.ศ. 2324 มีสมเด็จพระเจ้าพระยาบวรภักดีศรีศักดิ์เป็นแม่ทัพยกออกไปสามทาง สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกไปทางนครวัด พระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์ยกไปทางเมืองพุทธไทเพชร เจ้าพระยาสุรสีห์ยกไปทางเมืองกะพงสวาย พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งว่า เมื่อปราบปรามบ้านเมืองจนราบคาบแล้วให้สถาปนาพระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นกษัตริย์ปกครองเขมร³ แต่ไม่ปฏิบัติตามพระราชประสงค์ เพราะทางกรุงธนบุรีเกิดการจลาจลกบฏพระยาสุรศักดิ์ สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกต้องยกทัพกลับ

¹กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4) พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายโสมนิต เวชชาชีวะ 27 เมษายน 2507 หน้า 5 - 8

²ค. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่นๆ หน้า 525

³กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 439

ที่กล่าวมาแล้วนี้จะเห็นว่าไทยเป็นนโยบายมุ่งมั่นในการเข้าไปควบคุมเขมรไว้ในอำนาจให้มากที่สุด โดยพิจารณาวิธีการที่เหมาะสมนับตั้งแต่เมื่อได้เขมรได้แล้วจะให้กษัตริย์เขมรปกครองตนเองในฐานะเป็นประเทศราช หรือแม้แต่การให้เชื้อพระวงศ์ของไทยไปเป็นกษัตริย์เขมรปรากฏว่าไม่เป็นผลสำเร็จ เขมรยังคงคิดปลุกตัวออกจากไทยโดยการก่อจลาจลเมื่อมีโอกาสอย่างใดก็ตามนโยบายของไทยที่จะเข้าควบคุมเขมรก็ยังไม่เปลี่ยนแปลง เพียงแต่คิดว่าจะใช้วิธีการไหนจึงจะผูกน้ำใจกษัตริย์เขมรให้นิยมไทยได้

2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยพระบาท

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไทยได้เข้าไปมีอิทธิพลในเขมรอีก เพราะเขมรชาติที่พึ่ง ชวนที่โดยให้ความช่วยเหลือเขมรเกิดกบฏโกสินธุกับเชื้อวงศ์ขุนต้องหลบหนีออกนอกประเทศ สาเหตุที่ทำให้ไทยต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับเขมรคือ ใน พ.ศ. 2325 สมเด็จพระเจ้าพระยา (ธู) ซึ่งเห็นเพื่อนร่วมน้ำสาบานกับพระยายมราช (แบน) ได้มีหนังสือเข้ามาถึงพระยายมราช (แบน) ให้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขอออกไปช่วยราชการ แล้วจะคิดเอาเมืองเขมรมาขึ้นกับกรุงเทพฯ ดังเก่า¹ สมเด็จพระเจ้าพระยา (ธู) และพระยายมราช (แบน) ร่วมมือกันกำจัดฟ้าทะละหะ (มู) และพรรคพวกได้สำเร็จ ภายหลังพระยายมราช (แบน) ได้ขอมา สมเด็จพระเจ้าพระยา (ธู) ตลอดจนขุนนางที่ทำร้ายพระยามราช พระยายมราช (แบน) ได้ตั้งตัวเป็นฟ้าทะละหะปกครองเขมร พระยายมราช (แบน) ปกครองเขมรอยู่ไม่นาน พระยามหาเทพเจ้าเมืองตะบองกระมูมร่วมมือกับพวกแขกจามเมืองตะบองกระมูมคิดเป็นกบฏยกทัพเรือมาตีเมืองพนมเปญ จะจับพระยายมราช (แบน) พระยาตากาโหม (ปก) มา ทั้งสองเห็นจะสู้ไม่ได้ จึงพานักง้องเอง สมเด็จพระท้าวสองนางและสมเด็จพระพี่นางทั้งสามเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในกรุงเทพฯ² พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดชุบเลี้ยงนักง้องเองเป็น

¹กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับจวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4) พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายโมนิท เวชชาชีวะ 27 เมษายน 2507
หน้า 10

²กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเดชอนันต์
หน้า 167 - 168

บุตรบุญธรรม ไปรคให้ตั้งบ้านเรือนอยู่กับพระขนิษฐาของพระนารายณ์ราชาและพระยากลาโหม (ปก) พี่เลี้ยงที่ตำบลคอกกระบือ ส่วนพระธิดานั้นสมเด็จพระราชวังบวรฯ ทูลขอไปเป็นสนมเอก และทรงแต่งตั้งพระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร¹

ทางเมืองเขมรพระยาเคโซ (แทน) ตั้งตัวเป็นฟ้าทะละหะ แล้วมาเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรเก่า ๆ ยกออกไปกำจัดพวกแขกจามได้ ฟ้าทะละหะ (แทน) กับพระยาพระเขมรมีโมบอกลงมากรุงเทพฯ ขอนักองค์เองไปเป็นกษัตริย์ปกครองเขมร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ประทานให้ เพราะทรงเห็นว่านักองค์เองอายุน้อยจะรักษาตนเองไม่ได้ แต่เหตุผลที่สำคัญกว่านั้นจะเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงคิดจะอุปการะเลี้ยงดูบรมกษัตริย์เขมรให้ใกล้ชิดกับไทย จะได้มีความจงรักภักดีอย่างแน่นแฟ้น เมื่อให้กลับไปปกครองเขมรจะได้ไม่เอาใจออกห่าง อิทธิพลของไทยในเขมรจะได้มั่นคงกว่าที่ผ่านมา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไปรักษาราชการในเขมรแทน เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกมาว่าราชการอยู่เมืองพระตะบอง ให้ออกญาจักรี (แกบ) มารักษาเมืองโพธิ์สัตว์ ออกญายมราช (กัน) ไปรักษาเมืองเสียมราฐ² ใน พ.ศ. 2337 เมื่อนักองค์เองมีอายุมากพอสมควร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงสถาปนาให้เป็นกษัตริย์ไปปกครองเขมรทรงพระนามว่าพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชรามธิบดีศรีสุริยพรรณ³ ให้ออกญากลาโหม (ปก) ว่าที่ฟ้าทะละหะ ส่วนเจ้าพระยาอภัยภูเบศรทรงเห็นว่าออกมารักษาราชการเมืองเขมรนานถึง 12 ปี ทรงเกรงว่าจะไม่สนิทกับพระนารายณ์รามธิบดีและฟ้าทะละหะ เพราะเป็นพวกนักองค์กันซึ่งเคยเป็นอริกับบิดาของพระนารายณ์รามธิบดีมาก่อน จึงทรงขอเมืองพระตะบองและเมืองขึ้น เมืองเสียมราฐ

¹ กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับฉวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4) พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายโสมิต เวชชาชีวะ 27 เมษายน 2507
หน้า 11

² กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเดชอนันต์
หน้า 168 - 169

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153

ซึ่งอยู่ใกล้กับไทยให้ปกครองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ¹ แต่ถึงกระนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็ยังไม่ทรงไว้วางพระทัย เนื่องจากพระยาพระเชมรแตกแยกเป็นหลายฝ่าย พอดีกับองเชียงสือปราบกบฏที่เมืองโขงอันได้สำเร็จและรวมญวนเป็นปึกแผ่น จึงทรงให้บรรดาพระยาพระเชมรสาบานตนว่าจะรับราชการกับพระนารายณ์รามาริบัติด้วยความซื่อสัตย์²

ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่านโยบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ที่จะเข้าควบคุมเขมรโดยให้เขมรมีกษัตริย์ปกครองตนเอง แต่ไทยได้เล็งดูอบรมให้มีความจงรักภักดีต่อไทยอย่างแน่นแฟ้นประสบผลสำเร็จ จึงเท่ากับว่าในระยะนี้ไทยมีอิทธิพลในเขมรมากที่สุด อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าเสียใจว่า พระนารายณ์รามาริบัติปกครองเขมรเพียงไม่กี่ปีก็ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2339. นักองคจันทรบุตรที่จะเป็นกษัตริย์ปกครองเขมรต่อมาได้รับการอบรมเลี้ยงดูในเขมรใกล้ชิดกับขุนนางเขมรบางกลุ่มที่ไม่นิยมไทยแต่รักใฝ่ในญวน ไทยไม่มีโอกาสอบรมเลี้ยงดูใกล้ชิดเหมือนเช่นครั้งพระนารายณ์รามาริบัติ ดังนั้นความจงรักภักดีต่อไทยย่อมจะลดน้อยลง นโยบายของไทยที่จะควบคุมเขมรให้ได้เต็มที่จึงลดน้อยไปด้วย แต่ไทยก็ยังเป็นผู้สถาปนา นักองคจันทรให้เป็นกษัตริย์ปกครองเขมรทรงพระนามว่า "พระอุทัยราชา" ใน พ.ศ. 2349³ และเขมรก็ยังคงมีฐานะเป็นประเทศราชของไทยอยู่

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะได้อธิบายในเรื่องการขยายอิทธิพลของญวนเข้าไปในเขมรและลาว

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1

หน้า 242 - 243

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153

3. การขยายอิทธิพลของญวนเข้าไปในเขมรและลาวซึ่งมีผลกระทบต่อไทย

3.1 การขยายอิทธิพลของญวนในเขมร การขยายอิทธิพลของญวนเข้าไปในเขมรที่มีผลกระทบต่อไทยนั้น เกิดจากการวิวาทกันในบรรดาเชื้อพระวงศ์ของเขมรและต่างฝ่ายต่างก็หาผู้สนับสนุน อีกประการหนึ่งเป็นเพราะเขมรต้องการจะปลดปล่อยอิทธิพลของไทย เพราะตลอดเวลาที่ไทยมีอำนาจจะพยายามเข้าควบคุมเขมรอยู่เสมอ แต่ไทยมิได้ปกครองเขมรแบบกดขี่แต่อย่างใด เพียงแต่ให้ส่งบรรณาการ ให้ไทยมีสิทธิ์แต่งตั้งประมุขของเขมร และให้จัดกำลังมาช่วยรบเป็นครั้งคราว¹ ดังนั้นเขมรจึงต้องขอความช่วยเหลือจากญวน นอกจากนี้ยังเป็นนโยบายของญวนที่ต้องการขยายดินแดนเข้าไปในเขมร เพื่อหาที่อุดมสมบูรณ์ในการทำมาหากินให้แก่ราษฎรของตนและเพื่อหนีอิทธิพลของจีน การที่ญวนเข้าไปสร้างอิทธิพลในเขมรนับว่าเป็นผลกระทบต่อไทยที่ไทยจะยอมไม่ได้ จึงทำให้ไทยกับญวนเป็นคู่แข่งกันมาตลอด

ในสมัยอยุธยาญวนเริ่มแทรกแซงเขมรอย่างจริงจัง เมื่อการสงครามระหว่างตระกูลศรีนทีและตระกูลเหงวียนยุติลงแต่ความขัดแย้งยังคงมีอยู่ ในเขมรเกิดการแย่งสมบัติกันโดยนักกองคั่น เป็นผู้เริ่มก่อการทั้งสองครั้งคือใน พ.ศ. 2222 และใน พ.ศ. 2225 ญวนให้การสนับสนุนและได้สิ่งตอบแทนคือ การที่ข้าหลวงญวนได้ปกครองโขงอัน เปิดโอกาสให้ญวนคุกคามเขมรอย่างจริงจัง โดยบังคับเขมรให้ยกดินแดนให้ที่ละจังหวัดสองจังหวัด อีก 50 ปีต่อมาญวนก็ได้ครอบครองอินโดจีนตอนใต้ทั้งหมด ขณะคุกคามเขมรญวนก็พยายามกำจัดอิทธิพลของไทย โดยใน พ.ศ. 2257 ผู้ปกครองเขมรและขุนนางที่จงรักภักดีต่อไทยถูกขับออกจากเมืองหลวงไทยส่งกองทัพไปฟื้นฟูอำนาจแต่พ่ายแพ้ใน พ.ศ. 2258 และ พ.ศ. 2259 ต่อมาไทยตีเขมรได้สำเร็จ พระแก้วฟ้ากษัตริย์เขมรยอมขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาเป็นทางการ ใน พ.ศ. 2295 - 2303 ไทยต้องทำสงครามกับพม่าไม่อาจจะจัดการเขมรได้เต็มที่ จนกระทั่งไทยต้องเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310²

¹วอลเตอร์ เอฟ เวลดา แผนที่พระนั่งเกล้า แปลโดย นิธิ ทองโสภิต หน้า 192

²บุสกี ลิ้มพะสุต ปัญหาเกี่ยวกับญวนในประเทศไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2453)

สมัยนั้นมีการขยายอิทธิพลของญวนในเขมรไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะเกิดกบฏใน
ดินแดนญวน แต่ญวนก็เข้าแทรกแซงให้ความช่วยเหลือเขมรเท่าที่โอกาสจะอำนวย เช่นใน
พ.ศ. 2315 ให้ความช่วยเหลือพระนารายณ์ราชากษัตริย์เขมร โดยส่งกำลังเข้าคุ้มครองใน
ระหว่างที่พระนารายณ์ราชาหนีการโจมตีของไทยมาอยู่ที่ไพร่กปรัก¹ ใน พ.ศ. 2322
เมื่อเกิดจลาจลในเขมร องค์เชียงสือได้ส่งโคตหันนเข้าไปช่วยฟ้าทะละหะ (ญ) จนกระทั่งได้
รับชัยชนะเด็ดขาด พระรามาชากษัตริย์เขมรที่ไทยสนับสนุนถูกประหารชีวิต² เพื่อพิจารณา
ดูแล้วจะเห็นว่า ทั้งญวนและไทยต่างมีนโยบายมุ่งมั่นในการแผ่ขยายอิทธิพลเข้าไปในเขมร
ซึ่งทำความลำบากใจให้แก่ผู้ปกครองเขมรเช่นเดียวกัน มีบางครั้งที่ถูกปกครองเขมรผิดใจญวน
ให้ความช่วยเหลือญวนในด้านการคลัง เช่นใน พ.ศ. 2325 ฟ้าทะละหะ (ญ) ส่งกำลังเขมร
5,000 คน ไปช่วยองค์เชียงสือปราบกบฏ³

ในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทั้งญวนและเขมรต่าง
เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารไทย ถึงกระนั้นในช่วงที่ไทยให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไปรักษา
ราชการในเมืองเขมร พวกโกเอ็นได้ส่งขุนนางเข้ารักษาเมืองเขมรใน พ.ศ. 2328 บรรดา
ขุนนางและราษฎรเขมรต้องจำยอม ปรากฏว่ามีเพียงสามเมืองเท่านั้นที่ไม่ขึ้นกับญวน คือ
เมืองโพธิสัตว กำปงสวาย และเมืองบาราย⁴ ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากใน พ.ศ. 2327 ไทย
ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรเกณฑ์ทัพเขมรไปช่วยองค์เชียงสือปราบกบฏแต่พ่ายแพ้กลับมา เมื่อ
องค์เชียงสือหนีออกจากกรุงเพทฯ รวมสมัครพรรคพวกปราบปรามพวกโกเอ็นจนราบคาบและ
ประกาศตนเป็นจักรพรรดิของญวน ญวนก็เริ่มเข้าแสวงหาอิทธิพลในเขมรแข่งกับไทย แต่ยังไม่

¹ กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเดชมนต์
หน้า 144

² ศี. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย
คุณารุณญา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่น ๆ หน้า 525

³ กรมศิลปากร ล.ก. หน้า 164 - 165

⁴ ล. หน้า 171

ไม่กล้าแทรกแซงมากนักอาจจะเป็นเพราะเกรงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ที่ทรงมีบุญคุณ
แก่อานเป็นอันมาก

อย่างไรก็ตามเมื่อนานจะยังไม่เข้าไปแสวงหาอำนาจในเขมร เข็มที่เหมือนสมัยพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ให้เหตุการณ์ที่ทำให้เขมรกลับไปยอมรับอิทธิพลของญวนคือ
พระนารายณ์รามาธิบดีกษัตริย์เขมรที่นิยมไทยถึงแก่พิราลัย นักองค์จันทร์ท้าวทายาทที่ยังเยาว์ตกอยู่
ในความดูแลของกลุ่มเขมรที่นิยมญวน ฉะนั้นในระยะนี้เขมรจึงมีแนวโน้มที่จะขอความช่วยเหลือ
จากญวนเพื่อให้ออกจากอิทธิพลของไทย เมื่อญวนสามารถรวบรวมอาณาจักรเป็นปึกแผ่น อดเชียงสือ
ประกาศตนเป็นจักรพรรดิใน พ.ศ. 2345 ญวนได้ส่งทูตไปเขมรเพื่อขอบคุณเขมรที่ส่งกำลังไปช่วย
พร้อมกันกับเป็นรูปมังกะกูซึ่งญวนนำไปจากเขมรให้¹ เขมรจึงยังมั่นใจว่าญวนสามารถจะให้ความ
ช่วยเหลือได้ แต่เขมรก็ไม่ต้องการให้ประเทศของตนเป็นสนามรบระหว่างไทยกับญวน จึงส่ง
บรรณาการให้ทั้งสองประเทศ ใน พ.ศ. 2346 เขมรส่งคณะทูตไปเฝ้าพระเจ้าเวียงคานมาลาลอง
คณะทูตได้รับการต้อนรับอย่างดี ใน พ.ศ. 2348 นักองค์จันทร์ขอถวายบรรณาการแก่อนานทุกปี²
การกระทำของเขมรเหล่านี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงแต่งตั้งนักองค์จันทร์ เป็น
กษัตริย์เขมรทรงพระนามว่าพระอุทัยราชา เรื่องนี้สอดคล้องสันนิษฐานว่า เพื่อเป็นการตัดหน้าญวน
ที่จะเข้าแทรกแซงในเขมร³ ส่วนหลักฐานทางไทยว่า ฟ้าทะละหะ (ปก) พานักองค์จันทร์เข้า
มาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทูลขอให้ทรงแต่งตั้งนักองค์จันทร์เป็นกษัตริย์เพราะตนชรา
มากแล้ว⁴ การได้รับแต่งตั้งให้เป็นกษัตริย์จากไทยไม่ได้เป็นอุปสรรคในการส่งทูตไปหานานของเขมร

¹ David P. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a
Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p.82.

² ศ. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย
คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่น ๆ หน้า 533

³ ก.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1

ใน พ.ศ. 2350 พระอุทัยราชส่งทูตนำบรรณาการไปถวายพระเจ้าเวียตนามयाลอง ขอให้
รับเขมรไว้เป็นประเทศราช พระเจ้าเวียตนามयाลองยอมรับส่งพระราชสาส์นและตราตั้ง
ทำด้วยเงินเป็นรูปสิ่งใดมาให้ หลังจากนั้นเขมรก็ส่งบรรณาการให้ญวนทุกปี^{1*}

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าพฤติกรรมของเขมรเน้นกับความต้องการของญวนที่จะขยาย
ดินแดน ชักนำให้ญวนเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาฯ เพียงแต่ให้เขมรส่งบรรณาการยังไม่เข้าไปจัดการปกครองถึงเช่นสมัยต่อมา ซึ่งอาจจะเป็น
เพราะญวนยังเกรงบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แต่ถึงกระนั้นญวนก็ยังแสดงท่าที
ให้ไทยเห็นว่าญวนเป็นชาติที่มิอาจเสมอกับไทย ซึ่งเขมรต้องส่งบรรณาการให้เช่นเดียวกัน
และท่าทีนี้จะเห็นเด่นชัดยิ่งขึ้นเมื่อพระเจ้าเวียตนามयाลองมีพระราชสาส์นมาถึงไทยใน พ.ศ. 2354
ว่าเขมรเป็นประเทศอิสระที่ขึ้นอยู่กับทั้งสองพระนคร²

การเข้ามาสร้างอิทธิพลของญวนในเขมรสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เห็น
ชัดเจนเมื่อญวนส่งทูตมาขอเมืองพุทโธ ไทมาศในคอนตันรัชกาล³ ไทยต้องยอมยกให้เพราะญวน
ส่งกองทหารมาไว้ในเมืองนี้แล้ว** เมืองพุทโธ ไทมาศตั้งอยู่ในอ่าวไทย ตรงปากคลองลัดที่

¹ คี. จี. อี. ฮอลส์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย
คุณวรมญูพา สนิทวงศ์ฯ และคนอื่น ๆ หน้า 533

* ในพงศาวดารไทยว่าเขมรส่งบรรณาการให้ญวนสามปีครั้งหนึ่ง

² David P. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a
Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p.85.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอาจรงก์
(อิง ขางสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 หน้า 89 - 91

** เรื่องขอเมืองพุทโธ ไทมาศนี้ไม่ปรากฏในพงศาวดารญวน ศาสตราจารย์จร สุธพานิช
มีความเห็นว่า เมืองนี้อยู่ในความปกครองของญวนมากกว่า 20 ปี เพราะองเชียงสือรบกับพวก
ไทเก็นที่เมืองนี้หลายหน และชนะศึกที่เมืองนี้ก่อนจะไปตีโขงจน แต่ตามีการขอจริงตาม
พระราชพงศาวดารไทยก็เป็นการขอเพื่อมรยาต

เข้าไปเมืองโจกโนเขมร และอยู่ติดกับบริเวณที่เรียกว่า "ญวนไค" ของญวน เห็นจากเมืองพุทไธมาศขึ้นไปทางตะวันตกประมาณ 40 กิโลเมตรก็จะเป็นเมืองกำปอด (กำโพช) และกำปงโสม ซึ่งเป็นเมืองที่สะดวกจะลำเลียงสัมภาระจากเขมรและจากไทย ฉะนั้นเมื่อเมืองพุทไธมาศตกอยู่กับฝ่ายใด ก็จะกลายเป็นฐานกำลังของฝ่ายนั้นที่จะเข้าไปมีอำนาจในเขมร¹

การที่ญวนต้องการเมืองนี้ก็เพื่อจะเข้าไปมีอำนาจเหนือเขมร เพราะอาจจะขึ้นไปเขมรได้ง่าย โดยเข้าไปตามลำแม่น้ำจากเมืองโฮงหนทางหนึ่งและเข้าทางเมืองพุทไธมาศอีกทางหนึ่ง ภายหลังญวนสร้างป้อมที่เมืองโจกสำหรับรบทัพไทย ได้ผูกคลองเพื่อเชื่อมระหว่างเมืองโจกและเมืองพุทไธมาศเรียกคลองวินท์เท (Vinh - te) ไทยเรียกคลองพุทไธมา² คลองนี้นอกจากจะใช้ประโยชน์ทางคมนาคมแล้ว ญวนยังใช้เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ³ ฉะนั้นการขอเมืองพุทไธมาศจึงเป็นบันไดขั้นแรกในการสร้างอิทธิพลของญวน ซึ่งไทยก็รู้เท่าทันญวนและเห็นความสำคัญของเมืองพุทไธมาศ แต่เวลานั้นไทยเกรงพม่าจะยกทัพเข้ามาจะเป็นการรับศึกสองด้าน ประกอบกับเมืองพุทไธมาศอยู่ติดกับแดนญวนยากที่จะรักษา ญวนคงจะยึดครองกันได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงยกให้แก่ญวนไป

สาเหตุที่ทำให้ญวนเข้าไปในเขมรเกิดจากการวิวาทขัดแย้งระหว่างเจ้านายเขมรด้วยกัน คือใน พ.ศ. 2352 เมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองถลาง ไทยตี

¹ นันทวรรณ ภูสว่าง "บันทึหายบาท : หรือการแข่งอำนาจในอินโดจีนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18" ใน รวมบทความประวัติศาสตร์ หน้า 88

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1183

³ David F. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p.102.

* คลองนี้ญวนขุดเมื่อปี พ.ศ. 2361 โดยใช้แรงงานทั้งเขมรและญวน ปรากฏหลักฐานจากพงศาวดารวัดเปรกุกุย (Frek - Kuy) ว่า ญวนใช้ให้เขมรทำงานหนักทั้งกลางวันกลางคืน เขมรล้มตายมาก จึงพากันหนีงาน การเกณฑ์แรงงานจากเขมรครั้งนี้จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เขมรคิดกลับมาพึ่งไทยอีก

ทัพพมาแตกไปแต่ยังไม่ไวใจพม่า จึงโปรดให้เกณฑ์ทัพเขมรมาช่วยรักษากรุงเพา พระอุทัยราชานิ่งเฉยไม่เกณฑ์ทัพพม่า เพราะไม่พอใจพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ทรงแต่งตั้งพระอนุชานักองค์สงวนเป็นพระไชยเชษฐาตามหาอุปราช (ฝ่ายวังหน้า)* และนักองค์อ้อมเป็นพระศรีไชยเชษฐาตามหาอุปราช (ฝ่ายวังหลัง)^{1**} การที่ไทยตั้งพระมหาอุปราชและพระมหาอุปราชโดยไม่ขอความเห็นของพระอุทัยราชานั้น อาจจะเป็นเพราะท่าทีของพระอุทัยราชามีไม่มีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเพา อย่างแท้จริง แม้แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ สวรรคตก็ไม่มาคำนับพระบรมศพ ให้แก่นักองค์สงวนและนักองค์อ้อมเข้ามา ไทยจึงใช้สิทธิในการปกครองเขมรตั้งรัชทายาทของเขมร อย่างน้อยก็เป็นการแสดงให้พระอุทัยราชารู้ว่าไทยสนับสนุนนักองค์สงวนจะให้เป็นกษัตริย์ปกครองเขมรต่อมา หรืออีกประการหนึ่งพระอุทัยราชาคงต้องการจะหยั่งดูท่าทีของไทยว่าจะจัดการอย่างไร ถ้าเขมรจะไม่เกณฑ์ทัพพมาช่วย ซึ่งพระอุทัยราชาน่าจะเห็นว่าไทยคงจะส่งกำลังเข้าไปในเขมร และพระอุทัยราชาก็เตรียมการจะขอความช่วยเหลือจากญวน

ฝ่ายสมเด็จพระมหาอุปราช พระยาจักรี (แบน) พระยาขลาใหม่ (เมือง) พระยาสังคโลก เมื่อเห็นพระอุทัยราชานิ่งเฉยแล้วจะมีความฉิบจึงเกณฑ์คนมาช่วย พระอุทัยราชาโกรธจึงให้ขุนนางเขมรคุมกำลังไปจับพระยาจักรี (แบน) พระยาขลาใหม่ (เมือง) มา พระยาสังคโลกรู้ตัวหนีเข้ามาในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2353² พระอุทัยราชาเกรงว่ากรุงเทพฯ จะเอื้อถ้อยคำบอกเล่าของพระยาสังคโลกแล้วจะยกทัพออกไป จึงให้พระยาเขมรไปทูลพระเจ้าเวียตนามว่า พระยาจักรี (แบน) พระยาขลาใหม่ (เมือง) ยุให้ญวนยกกระด้างกระเดื่อง ทำให้เขมร

* เป็นตำแหน่งรัชทายาทของเขมร คล้ายกับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ของไทย

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153

** คล้ายกับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) ของไทย

² กรมศิลปากร รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4) พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายโสมิต เวชชาชีวะ 27 เมษายน 2507

แตกแยกออกเป็นสองแผ่นดิน ขอให้พระเจ้าเวียคนามส่งกองทัพไปรักษาเมืองเขมร¹
พระเจ้าเวียคนามได้ส่งกองทัพมาช่วยรักษาเมืองพุทไธเพชร 5,000 คน² ส่วนไทย
พระอุทัยราชาบอกเข้ามาว่า พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) เป็นกบฏ³
อย่างไรก็ตามพระอุทัยราชาคาดการณ์ผิด ไทยไม่ได้ส่งกองทัพออกไปแค่คอยฟังข่าวจากหลาย
ทาง จึงทราบเรื่องพระอุทัยราชาของกองทัพญวนมาช่วย ฝ่ายพระอุทัยราชาเห็นไทยไม่ยกทัพ
ไปจึงให้ญวนเลิกทัพกลับ ญวนยกทัพกลับไม่หมดยังมีทหารอยู่ในเมืองอีก 1,500 คน⁴

เหตุการณ์นี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นชัดแจ้งว่าญวนพยายามจะเข้าไปสร้างอิทธิพลในเขมร
จึงไม่ถอนกำลังออกง่าย ๆ ญวนคิดว่าการเข้าไปในเขมรของตนเป็นเพราะได้รับการเชื้อเชิญ
จากกษัตริย์เขมร แต่ญวนก็ยังมีความเกรงใจไทยอยู่บ้าง เพราะญวนบอกเข้ามาว่าที่ญวน
จัดการอะไรไปนั้นเพราะเห็นว่ากรุงเทพฯ อยู่ใกล้ และยังตั้งงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ สำหรับไทยคงจะไม่กล้าทำอะไรรุนแรง เห็นได้จากการที่ไทยรอฟังข่าวจาก
หลาย ๆ ทางและยังให้เจ้าพระยาสังคโลกไว้ เพื่อไม่ให้ถูกตำหนิว่าเข้ากับคนผิด นอกจากนี้
เจ้าพระยาพระคลังยังมีหนังสือถึงองเลโบเสนาก็ญวนเล่าเหตุการณ์ให้ฟัง พร้อมกันชี้แจงว่า
ไทยยังไม่ได้อำนาจตกเคื่อนเพราะเกรงว่าแม่ทัพญวนจะเข้าใจว่าพระอุทัยราชาไปพึ่ง
พระเจ้าเวียคนามแล้วจะเป็นเหตุให้ทั้งสองประเทศบาดหมางกัน⁵ เมื่อพิจารณาแล้วเหมือนกับไทย
ยอมรับในที่ว่าเขมรขอพึ่งบารมีทั้งญวนและไทย ในพระราชสาส์นที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน
ามีไปถึงพระเจ้าเวียคนามก็อาจเป็นเครื่องยืนยันความคิดเห็นได้ดังนี้ "... ถ้ากรุงเทพฯ จะใช้กำลัง
ไปปราบปรามให้ราบคาบ กองทัพเวียคนามก็เข้ามาตั้งอยู่ไม่ว่าจะช่วยข้างผู้ใด ..." ⁶ ท่าทีของ
ไทยเป็นเช่นนี้มีส่วนทำให้ญวนเข้าแทรกแซงในเขมรมากขึ้น

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1172

³ หอสมุดแห่งชาติ น.ค.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1172

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173

⁶ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 22 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173

ต่อจากนั้นมาเหตุการณ์ในเขมรเปิดโอกาสให้ญวนเข้าไปแทรกแซงมากขึ้นอีกคือ
 นักองคฺสวงและพระยาพระเขมรเจ็ดคนหนีไปอยู่เมืองโพธิสัตว์ พระอุทัยราชาให้ขุนนางมา
 เกลี้ยกล่อมถึงสองครั้งก็ไม่กลับ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทราบเห็นว่า ฟันอง
 วิวาทกันครั้งนี้จะมีพระราชสาส์นว่ากล่าวคงจะไม่เป็นผล จึงโปรดให้เจ้าพระยาบวรราช
 (น้อย) ขุนทัพไปสมทบกับทัพพระยาพิชัยรณฤทธิ พระยาราชรองเมือง ซึ่งตั้งอยู่เมืองพระตะบอง
 อัญเชิญพระราชสาส์นออกไปไกลเกลี้ย¹ เจ้าพระยาบวรราช (น้อย) เห็นว่าถ้ายกไปเมือง
 พุทฺธไทเพชร์ที่เกี่ยว พระอุทัยราชาไม่ทราบเหตุผลเกิดความกลัวจะหนีไปเสีย จึงมีหนังสือแจ้ง
 ให้พระอุทัยราชาทราบก่อนถึงสองครั้ง พระอุทัยราชาไม่ยอมรับหนังสือกลับให้ขับไล่ขุนนางที่
 ถือหนังสือ เจ้าพระยาบวรราช (น้อย) เห็นว่าเป็นการดูหมิ่นไม่เกรงทัพไทย จึงยกทัพตามลงไป
 ที่ค่ายวิจิตรมาก พระอุทัยราชาทราบจึงพาครอบครัวและนักองคฺสวงนักองคฺสวงที่มามีอายุพอสมควร
 คือนักองคฺสวงนักองคฺสวงที่มามีอายุพอสมควรกับกองทัพไทย และนักองคฺสวงที่พุทฺธไทเพชร์ ส่วน
 พระอุทัยราชาหนีต่อไปถึงเมืองอื่น เจ้าพระยาบวรราช (น้อย) จึงมีหนังสือไปถึงองค์ท่านและ
 พระอุทัยราชาชี้แจงว่า ที่ทัพกรุงเทพฯ ยกมาไม่ได้จะมาทำร้ายพระอุทัยราชา เพียงแต่โปรด
 ให้ออกมาว่ากล่าวพระอุทัยราชากับน้องให้ปรองดองกัน พระอุทัยราชากับองค์ท่านไม่ตอบ
 เจ้าพระยาบวรราช (น้อย) จึงบอกเข้ามาในกรุงเทพฯ พอที่กับไทยทราบว่าศึกไทยเข้า
 พระราชชนนีของพระเจ้าเวียงจันทน์พระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้
 เชิญพระราชสาส์นไปเคารพศพตามประเพณี และมีพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้าเวียงจันทน์
 เล่าเหตุการณ์ในเมืองเขมรให้ทราบ และกล่าวหาพระอุทัยราชาไม่กตัญญูแข็งข้อต่อไทย

คำตอบที่ญวนให้แก่ไทยนั้นแสดงให้เห็นว่าญวนเอาใจเขมร โดยญวนบอกว่า "เมืองเขมร
 ก็เป็นเมืองหนึ่ง แต่เป็นที่อยู่ของสองเมืองใหญ่ จะเข้าไปมิเข้าไปก็สุดแท้แต่ใจเจ้าเมืองเขมร
 ครั้นกรุงเวียงจันทน์จะว่ากล่าวให้เข้าไปเกลี้ยกล่อมเมืองเขมรเป็นประการใด เมืองขึ้นทั้งปวงจะ

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2

นินทาว่ากรุงเวียงจันทน์เห็นกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้เจ้าเมืองเขมรตกหลุมติดบ่วง¹
นอกจากนี้เขายังกล่าวตำหนิกองกำลังว่าประพฤตินอกประเพณี ทางกรุงเทพฯ ไม่ควร
สนับสนุนคนผิด จะเห็นจากพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียงจันทน์มีถึงกรุงเทพฯ ว่า "...ประเพณี
กษัตริย์ให้มีพระทัยเป็นสัจธรรม เหมือนองค์สงวนนั้นเป็นข้าก็ไม่ตรง เป็นบุตรก็หาไม่ความ
กตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่ค้อม โหของสงวนนั้นใหญ่หลวงนัก ก็อย่างหนึ่งเล่าองค์สงวนยัง
เป็นเด็กอยู่ ถ้ารู้ว่าตัวผิดรับขอโทษต่อพี่ก็พอจะหายโทษ ถ้าเป็นดังนี้เนื้อกระดูกจะได้ร่วมกัน..."²

นอกจากเขานจะแสดงให้เห็นว่าเขานพร้อมที่จะให้ความสนับสนุนเขมรแล้ว เขายัง
กล่าวหาว่าเป็นความผิดของไทยที่ยกกองทัพไปตั้งอยู่เมืองพนมเปญ เป็นเหตุให้พระอุทัยราชา
หวาดกลัวต้องหนีมาอยู่ไซ่ง่อน ฉะนั้นเขานจึงขอให้ไทยยกโทษและให้พระอุทัยราชากลับไปปกครอง
เขมรตามเดิม เขานให้เหตุผลในการกระทำครั้งนี้ว่า เขมรเคยพึ่งเขานและไทยมาก่อน แต่เขาน
ฉลาดที่จะกล่าวยกย่องไทยว่าเป็นเสมือนบิดา เขานเหมือนเป็นมารดา เมื่อพระอุทัยราชา
มีความผิดบิดาและขอให้มารดาช่วยขอโทษให้ก็ไม่สามารถทอดทิ้งได้³ เขานขอให้ไทยส่ง
ขุนนางผู้ใหญ่ออกไปรับพระอุทัยราชาที่เขานจะพาเข้ามาส่งให้กลับไปเขมร ไทยพิจารณา
สถานการณ์แล้วเห็นว่า ไทยอยู่ในฐานะเสียเปรียบ เพราะถ้าไม่ยอมยกโทษให้พระอุทัยราชา
จะตั้งกษัตริย์ปกครองเขมรใหม่ พระอุทัยราชากับเขานคงจะไม่ยอมและคงจะเกิดสงครามใน
เขมรแน่ ไทยยังห่วงศึกทางด่านพม่าจึงต้องรักษาไมตรีกับเขานไว้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา
ลังโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูตออกมาเพื่อรับพระอุทัยราชากลับเขมร⁴

¹กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173 พิมพ์ในงานพระบรม
ราชสมภพครบ 202 ปี ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 24 กุมภาพันธ์ 2513
หน้า 84

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 - 1177

³กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและเขาน
ในรัชกาลที่ 3 เล่ม 41 หน้า 235

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174

การพาพระอุทัยราชามาส่งชานก็แสดงให้เห็นว่าชานพร้อมจะปกป้องคุ้มครองเขมรเต็มที่ โดยการจัดให้องคาย อองโคย กับไพร่พลชานเขมร 3,000 คนเศษ ข้าง 100 ข้าง เป็น หอก คาน ศัสตราวุธ ออกมาเป็นขบวนทัพมาส่งพระอุทัยราชาดังเมืองพุทไธเพชร¹ ใน พงศาวดารเขมรกล่าวว่า พระเจ้าเวียกนามให้ขุนนางชานชื่อองคากุนเป็นแม่ทัพจากกรุงเว้ มาที่เมืองไซ่งอน ให้จัดการต่อเรือสำเภา เรือแจ่งสาย เรือแจ่งลาย และเกณฑ์ไพร่พลชาน ไว้สำหรับส่งเสด็จพระอุทัยราชาไปครองราชย์ยังเมืองเขมร² ชานยังแสดงกิริยาอำนาจจัดการ เขมรต่อไปอีกคือ ขอให้ไทยพานักงศ์สงวนไปขอขมาพระอุทัยราชา³ ไทยไม่สนใจ ชานจึง ผิดหวังที่ไม่สามารถควบคุมทั้งกษัตริย์เขมรและรัชทายาทได้ เรื่องนี้ฮอลล์กล่าวว่า นับเป็น ความฉลาดของไทยที่ถอยจากเขมรพร้อมกับเจ้าเขมรที่ไทยสนับสนุน และเจ้าเขมรองค์นั้นก็อยู่ใน กรุงเทพฯ ตลอดชีวิต⁴

ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าในระยะนี้ไทยเสียอิทธิพลในเขมรให้แก่ชาน การกลับเข้าไป ปกครองเขมรของพระอุทัยราชาแทนที่จะเข้าไปเพราะสวามิภักดิ์ต่อไทย กลับเป็นเพราะบารมี พระเจ้าเวียกนาม พระอุทัยราชาจึงไม่ยอมมาเข้าเฝ้าในกรุงเทพฯ อีกแม้ว่าจะส่งบรรณาการ มาถวายทุกปี กรุงเทพฯ จะบังคับบัญชาสิ่งใดก็ไม่เชื่อฟัง ทั้งยังย้ายเมืองหลวงจากพุทไธเพชร มาอยู่พนมเปญโดยอ้างว่า เมืองพุทไธเพชรเป็นที่ดอนเมืองพนมเปญอยู่ใกล้แม่น้ำ แต่แท้จริง แล้วพระอุทัยราชาต้องการอยู่ไกลชานมากกว่า

การเข้าแทรกแซงของชานในเขมรอีกประการหนึ่งคือ ใน พ.ศ. 2358 ข้าหลวงชาน ที่ส่งไปควบคุมเขมรแนะนำให้เขมรตีเอาเมืองพระตะบองคืน* ให้พระอุทัยราชาแต่งตั้งทัพ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 23 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173

² กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวง เรือง เกษณันต์ หน้า 213

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 - 1177

⁴ ศ. จี. อี. ฮอลล์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย คุณหญิงสุภา สนิทวงศ์ และคนอื่นๆ หน้า 571

* เดวิด พี. ชานด์เลอร์ (David P. Chandler) กล่าวว่า นักองค์เองเคยขอ เมืองพระตะบองและเสียมราฐคืนจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แต่ไม่มีหลักฐานฝ่ายไทย

ไปเก็บนํ้ามนคิลาและมูลค้างคาวในเมืองพระตะบอง ถ้าเห็นชาวเมืองกลัวอำนาจกองทัพก็ให้
 ตีเอาเมืองพระตะบอง ถ้าเห็นเมืองพระตะบองจะต่อสู้มั่นคงก็อย่าได้รบพุ่ง ปรากฏว่ามีการ
 ปะทะกันระหว่างกองทัพเมืองพระตะบองกับกองทัพเขมร กองทัพเขมรสู้ไม่ได้แพกลับไป¹ ครั้น
 ไทยแจ้งให้ญวนทราบ ว่า กองทัพเขมรยกถอยกลับไปในดินแดนพระตะบอง ทั้ง ๆ ที่พระอุทัยราชา
 ไม่มีสิทธิ์เกี่ยวข้องกับเมืองนี้ การกระทำนี้ไทยไม่แน่ใจว่าพระอุทัยราชาได้ปรึกษากับองหวาย
 ที่เข้ามาอยู่เมืองพุทธโศเภธรหรือไม่² ไทยตั้งข้อสงสัยว่า "... ทั้งสองพระนครตั้งใจจะ
 บำรุงเขมรให้เป็นสุข ทำคุณแล้วกลับเป็นโทษ ให้ยกทัพมาตีเมืองพระตะบองอีกเล่า ก็เหมือน
 ทำกับกรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน ขุนนางญวนที่อยู่ที่นี่ให้ความกลับดังนี้ไม่ควรนัก³ ไทยขอให้ญวน
 สืบสวนข้อเท็จจริง คำตอบของญวนแสดงความเป็นพวกเดียวกันกับเขมรว่า ญวนให้หินโปดักวาน
 ไปชำระแล้วปรากฏว่า เขมรเข้าไปเก็บนํ้ามนคิลาตามปกติ แต่กองทัพเมืองพระตะบองผิดที่ไม่
 ยอมให้เข้าไป จึงเกิดปะทะกัน ญวนยังกล่าวโทษไทยอีกว่ากองทัพเมืองพระตะบองได้ก่อกวน
 เอาครกขว้างเขมรไป⁴ แต่จากใบนอกของพระยารามคำแหงว่า กองทัพเขมรยกมาทั้งหมด
 3,000 คน ทางเมืองพระตะบองจึงไม่ให้เข้า จะให้เข้าไปเพียง 400 - 500 คน เขมร
 ไม่ยอมจึงเกิดปะทะกัน⁵ เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นถึงความฉวมปรนทที่ไทยมีแก่ญวน เพราะเรื่องนี้
 เกิดขึ้นในเขตรับผิดชอบของไทย ไทยควรจะจัดการเองโดยไม่จำเป็นต้องบอกให้ญวนทราบ
 แต่เมื่อไทยบอกไปญวนจึงเป็นฝ่ายจัดการ เหมือนกับเขมร เป็นสิทธิของญวนฝ่ายเดียว

ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาณุ ญวนจะเข้ามา
 ควบคุมเขมรโดยไปหัวนเกรงไทยเลย เพราะญวนอยู่ในฐานะได้เปรียบที่กษัตริย์เขมรนิยมญวน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 58 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ม.ป.ป.

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 57 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ม.ป.ป.

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 - 1179

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 57 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ม.ป.ป.

มากกว่าไทย ทั้งนโยบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่เกี่ยวกับเขมรค่อนข้างจะผ่อนปรน มีเหตุการณ์อะไรมักจะแจ้งให้ญวนทราบและปล่อยให้ญวนจัดการ ดังนั้นในสายตาของญวนและเขมรจึงดูเหมือนว่าไทยอ่อนแอ เขมรจึงยอมรับไทยแต่เพียงส่งบรรณาการมาให้ แต่ไทยจะบังคับบัญชาไม่ได้ ครั้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ไม่ทรงยอมให้ญวนแสวงหาอิทธิพลในเขมรแต่ผู้เดียว เมื่อมีโอกาสก็พร้อมจะเข้าไปแข่งขันกับญวน เพื่อให้ไทยจะได้ควบคุมเขมรได้เต็มที่อีก และก็ประสบผลสำเร็จเมื่อไทยสามารถแต่งตั้งผู้ไทยให้ความช่วยเหลือสนับสนุนขึ้นเป็นกษัตริย์เขมร ด้วยความสามารถของเจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงจะได้กล่าวต่อไป

3.2 การแทรกแซงและการขยายอิทธิพลของญวนในลาว แม้ว่าญวนจะมีนโยบายขยายดินแดนหาแหล่งอุดมสมบูรณ์สำหรับประชากรของตนก็ตาม แต่ญวนก็ไม่ละเว้นที่จะแสวงหาอิทธิพลในลาว เพราะอย่างน้อยก็ทำให้ญวนมีความมั่นคงและปลอดภัยจากอิทธิพลของจีนมากขึ้น ทั้งจะทำให้อิทธิพลของญวนแผ่ครอบคลุมอินโดจีนทั้งหมด ซึ่งเห็นในพงศาวดารญวน กล่าวเป็นเชิงอรรถอ้างว่า เมื่อพระเจ้าเวียงจันทน์มาลงปราบข้าศึกได้แล้ว เวียงจันทน์ก็มีพระราชสาส์นและนำบรรณาการมาถวาย¹ อย่างไรก็ตามการเข้ามามีอิทธิพลของญวนในลาวก็ย่อมจะกระทบกระเทือนต่อไทย สำหรับการแทรกแซงของญวนในลาวที่ทำให้ไทยไม่พอใจมากเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2369 เมื่อเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏมีการปราบปรามของไทยไปอยู่ในดินแดนญวน กองทัพไทยไม่ได้ติดตามเข้าไปเพราะเห็นแก่ไมตรีที่มีอยู่กับญวน² ส่วนพระเจ้าเวียงจันทน์เห็นว่าจะแผ่อิทธิพลของญวนเข้าไปในลาวได้ จึงให้ความช่วยเหลือแก่เจ้าอนุวงศ์ ญวนให้เหตุผลที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับว่า "... เมืองเวียงจันทน์เคยไปขึ้นกับสยามปีครั้งหนึ่ง ..." ³ พระเจ้าเวียงจันทน์ขอให้ไทยยกโทษให้เจ้าอนุวงศ์และรับว่าจะนำเจ้าอนุวงศ์

¹ นายทอง (แปล) พงศาวดารญวน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายทวี เทวียนระวี 5 กรกฎาคม 2509 หน้า 733

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189

มาส่งเวียงจันทน์ ญวนคิดว่าไทยคงจะผ่อนปรนให้ญวนเหมือนเช่นครั้งเขมร แล้วญวนก็จะได้ชื่อว่า เป็นผู้ช่วยให้เจ้าอนุวงศ์กลับไปปกครองเวียงจันทน์ เจ้าอนุวงศ์ก็จะให้ความไว้วางใจ เชื่อถือญวน แต่ผลปรากฏว่าไม่เป็นตามที่ญวนคาดคิด เจ้าอนุวงศ์กลับลงตำรายกกองทัพไทย โดยไม่ทันรู้ตัวไพร่พลไทยถูกฆ่าตายเป็นจำนวนมาก

เหตุการณ์สร้างความเป็นปอใจให้แก่ไทยอย่างยิ่ง ไทยคิดว่าญวนน่าจะมีส่วนรับผิดชอบ แม้ว่าญวนจะรู้เห็นกับการกระทำของเจ้าอนุวงศ์หรือไม่ก็ตาม เพราะถ้าญวนไม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับไทยก็ควรจะจัดการเรื่องของเวียงจันทน์ได้โดยไมยาก ดังนั้นไทยจึงได้ตอบการกระทำครั้งนี้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีวางแผนฆ่าญวน 50 คน¹ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงผ่อนปรนให้แก่ญวนอีก พระองค์ทรงสั่งให้จัดการกับเมืองเวียงจันทน์โดยเด็ดขาด ทรงโปรดให้เจ้าพระยาราชสุภาวดียกทัพไปทำลายเมืองเวียงจันทน์จนราบคาบวันไว้นี้แล้ว และปล่อยให้เมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองร้าง² ทำให้ญวนไม่พอใจอย่างมาก พระเจ้ามินมามีพระราชสาส์นมาทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเชิงตำหนินโยบายของไทย ข้อความในพระราชสาส์นว่า เวียงจันทน์ไม่สมควรเป็นเมืองร้างที่ปราศจากเจ้าผู้ปกครองนคร และขอร้องฝ่ายไทยให้ร่วมมือกับญวนในการสถาปนาเจ้าเมืองเวียงจันทน์ใหม่³ ในครั้งนี้ญวนได้รับความผิดหวังไม่สามารถทำให้ไทยร่วมมือสถาปนาภักขิยลาวได้ ญวนถึงกับตำเลิกลูกศรกับไทยว่า ญวนมีความซื่อตรงต่อไทยแม้ท้าวจะชวนมาตีไทย และแบ่งผลประโยชน์กันก็ไม่เอา สำเภาไทยที่ไปค้าขายถูกพายุพัดเข้ามาเมืองญวน ญวนก็จัดแจงเป็นขู่ให้เหมือนกับเป็นสำเภาของญวน⁴ ลาวในกรุงเทพฯ หลายพันคนพลัดเข้าไปในเมืองเขมรได้รับความอดอยาก เจ้าเวียงคานมก็มีความเมตตาให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนจ่าย

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 89

²หอสุมทแห่งชาติ เลขที่ 4/1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1183

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อ.บ. หน้า 103

⁴หอสุมทแห่งชาติ เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1179

ข่าวสารให้ 4,000 ถึง 5,000¹ หรือแม้แต่เขมรป่าดงก็เข้าไปในเขตแดน เวียดนามก็ให้เสบียงอาหารและจัดการให้กลับไปอยู่บ้านเดิม² ฉะนั้นความพยายามของญวนที่จะเข้าแทรกแซงกิจการลาวจึงไม่เป็นผล

เท่าที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นจะเห็นว่านโยบายของไทยส่วนใหญ่ที่มีต่อประเทศเขมร ลาว และญวนนั้น ต้องการแต่เพียงอิทธิพลทางการเมืองอันจำกัด ต้องการเพียงบรรณาการ ยอมให้ไทยรับรู้ในการแต่งตั้งผู้ปกครอง และให้กองทัพมาช่วยเหลือไทยบ้างเป็นครั้งคราว แต่สำหรับเขมรไทยถือว่าเป็นรัฐกันกระหน่ำระหว่างไทยกับญวน ไทยจึงต้องการควบคุมเขมรให้ได้เด็ดขาด ด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว เมื่อญวนคิดว่าตนมีอำนาจมากขึ้นเสมอกับไทย พยายามจะเข้าแทรกแซงและควบคุมเขมรแทนไทย ไทยไม่สามารถยอมได้ ญวนกับไทยจึงเป็นคู่แข่งกันในการสร้างอิทธิพลในเขมร ดังนั้นการสงครามระหว่างไทยกับญวนในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงเป็นสิ่งจำเป็นยิ่งสำหรับไทย การสงครามครั้งนี้นานถึง 14 ปี ฝ่ายไทยก็มีบุคคลสำคัญที่สามารถเป็นถึงนักปกครอง นักบริหาร และแม่ทัพได้ทั้งสามอย่างในตัวบุคคลเดียวกัน และได้ดำรงตำแหน่งสมุหนายก ดังจะได้อธิบายในตอนต่อไป

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานแม่ทัพ

คงได้กล่าวแล้วว่าผู้ดำรงตำแหน่ง "สมุหนายก" มิใช่จะดูแลเฉพาะกิจการในด้านพลเรือนเท่านั้น แต่ยังมีหน้าที่ดูแลในด้านการทหารอีกด้วย โดยเฉพาะในด้านการป้องกันการรุกรานจากศัตรูภายนอก ซึ่งจะครอบคลุมไปถึงดินแดนประเทศราชในเขตที่ตนรับผิดชอบ ในขณะที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาดำรงตำแหน่งสมุหนายก (พ.ศ. 2372 - 2392) ไม่ปรากฏว่ามีศัตรูภายนอกมารุกรานไทยโดยตรง ส่วนประเทศราชนั้นเกิดจลาจลในเขมรซึ่งไทยถือว่าเป็นประเทศราชของไทยมาตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้เนื่องจากขุนพลนายรุกรานเขมรและจะทำให้เขมรกลายเป็นญวน เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงจำเป็นต้องเข้าไปรับผิดชอบป้องกันและคุ้มครอง ในฐานแม่ทัพที่ถืออาญาสิทธิ์เด็ดขาด ทั้งนี้ผลงานของท่านในฐานแม่ทัพจึงเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับเขมรเป็นส่วนใหญ่ สำหรับการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ แม่ทัพท่านจะเป็นผู้ปราบปรามจนราบคาบจะไม่กล่าวถึง เพราะขณะนั้นท่านไม่ได้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกเป็นแต่เพียง "ว่าที่สมุหนายก" ด้วยความเฉลียวฉลาด ความเด็ดขาดเข้มแข็งกล้าตัดสินใจอันเป็นบุคลิกลักษณะของท่าน ทำให้ท่านสามารถวางแผนในด้านกลศึก นับตั้งแต่การรู้จักและเข้าใจลักษณะภูมิประเทศที่จะตั้งรับหรือถอยทัพ การเตรียมกำลังอาวุธและเสบียงอาหาร การวางแผนการรบ ตลอดจนการแก้ไขปัญหาด่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในระหว่างศึกสงคราม จนกระทั่งสามารถกำจัดอิทธิพลของญวนในเขมรได้ แม้ว่าจะต้องใช้เวลานานถึง 14 ปี เพื่อที่จะให้เข้าใจผลงานของท่าน จึงควรทราบเรื่องการทำสงครามระหว่างไทยกับญวน และเหตุการณ์ของเขมรในช่วงระยะเวลาสั้นก่อน

1. การสงครามระหว่างไทยกับญวน พ.ศ. 2376 - 2392

อาจกล่าวได้ว่าเป็นนโยบายทั้งของไทยและญวนที่จะเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร สำหรับไทย การได้ปกครองเขมรจะเป็นเสมือนดินแดนกันกระหนาบระหว่างไทยกับญวน เป็นการเสริมสร้าง

พระบรมเชษฐาภคินีของพระมหากษัตริย์ ส่วนญวนนั้นการขยายอิทธิพลลงมาทางใต้เพื่อหนีอิทธิพลของจีน และแสวงหาที่ดินที่มั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์สำหรับการทำมาหากินของประชาชนเป็นนโยบายของญวนมาตลอด จะเห็นจากการที่ญวนรุกรานอาณาจักรจามปาจนกระทั่งได้ครอบครองอินโดจีนตอนใต้ เมื่อญวนรวมตัวกันเป็นปึกแผ่นในสมัยพระเจ้าเวียตนามยาหลง ก็ให้ความสนใจในดินแดนเขมรอีก ฉะนั้นจึงไม่อาจหลีกเลี่ยงการกระทบกันระหว่างไทยกับญวนได้ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ความมุ่งมั่นในดินแดนเขมรของญวนปรากฏในข้อเขียนของพระเจ้ามิงมาง ใน พ.ศ. 2374 ว่า เขมรเป็นรัฐป้องกันของญวนที่จะปล่อยให้หลุดไปไม่ได้¹ ซึ่งพิจารณาแล้ว เขมรเป็นเสมือนเส้นทางที่จะเข้าไปโจมตีญวนตอนใต้หรือตอนกลาง ญวนจึงไม่อาจจะปล่อยให้เขมรพ้นจากอิทธิพลอย่างใดก็ตามปรากฏว่าตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนกระทั่งก่อนเกิดสงครามไทยกับญวนใน พ.ศ. 2376 ญวนเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรมากกว่าไทย

เขมรอยู่ใต้การปกครองที่กดขี่ของญวนไม่นานก็เอาใจออกห่าง พระอุทัยราชากษัตริย์เขมรมีหนังสือมากราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ใน พ.ศ. 2372 ว่า พระอุทัยราชามีความเสียใจที่หนีไปพึ่งญวนตั้งแต่ครั้งญวนส่งกองทัพมาข่มเหงเขมร บัดนี้พระอุทัยราชารัชมจะกลับมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารไทย ทั้งยังให้คำมั่นสัญญาต่อไทยว่าถ้าไทยส่งกองทัพไปเมืองพระตะบองเพื่อช่วยเหลือ พระอุทัยราชาก็จะยกกองทัพมาช่วย² ไทยไม่พอใจญวนด้วยสาเหตุหลายประการ นับตั้งแต่การแทรกแซงกิจการในเขมร เข้าไปช่วยเหลือเจ้าอนุวงศ์ในการก่อกบฏต่อไทย แสดงความยิ่งใหญ่ของญวนโดยการขอให้ไทยใช้ถ้อยคำในพระราชสาส์นออกนามพระเจ้าเวียตนามว่า "สมเด็จพระเจ้าเวียตนามก็กว้างได้"³ ประกอบกับในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไทยมี

¹ David P. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p.108.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

* เรื่องนี้พระอุทัยราชาก็ไม่สำเร็จ

** "กว้างได้" ตรงกับคำว่า "สองเต" ของจีน ญวนถือว่าตนเป็นจักรพรรดิไม่ใช่กษัตริย์

ความมั่นคงทางเศรษฐกิจสามารถส่งสินค้าไปขายต่างประเทศมากขึ้น ภาษีอากรก็เก็บได้
เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากกว่ารัชกาลก่อน¹ การคุกคามจากเพื่อนบ้านทางทิศตะวันตกก็หมดไป
เพราะมหาอำนาจฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2368 - 2369 ไทยจึงพร้อมจะเข้าไปแข่งขันกับ
ญวนในการสร้างอิทธิพลในเขมรอีก สิ่งที่ไทยใช้เป็นข้ออ้างเข้าไปในดินแดนเขมรคือ การที่ญวน
เบียดเบียนทำลายพุทธศาสนาในเขมร จะเห็นได้จากหนังสือพระยารามกำแหงที่มีไปถึงเจ้าพระยา
บดินทร์เดชาว่า ญวนให้ทำลายโบสถ์วิหาร ตัดต้นไม้หาไม้ให้สักพระเหล้าวักละองค์²
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเกรงว่าพระพุทธรูปในเขมรจะสูญสิ้น จึงต้องทำสงคราม
กับญวน ซึ่งปรากฏในพระบรมราโชวาทที่ประทานแก่พระองค์วงศ์วงค์คนหนึ่งว่า "... พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ต้องการพระราชประสงค์ประโยชน์สิ่งใดในเมืองเขมร จะเอาแต่
พระเกียรติยศสืบไปภายหน้าว่าทรงกู้เมืองเขมรขึ้นไว้ ไม่ให้พุทธศาสนาเสื่อมสูญ ..." ³ แต่
แท้จริงแล้วพระองค์คงจะเห็นผลประโยชน์ในด้านการขยายอำนาจและความปลอดภัยมั่นคงของไทย
มากกว่า

ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าสงครามระหว่างไทยกับญวนยากที่จะหลีกเลี่ยงได้ เพราะทั้งสอง
ฝ่ายต้องการเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรเพื่อผลประโยชน์ของตน เพียงแค่ฝ่ายที่เสียเปรียบรอโอกาส
เหมาะเท่านั้น ดังเช่นไทยสบโอกาสในการทำสงครามกับญวนใน พ.ศ. 2376 ในการสงครามนี้
แม้จะเสียเวลานานเป็นสิบปี แต่ก็ไม่ได้รบกันตลอดเวลา มีการรบใหญ่เพียงสี่ครั้ง และใน
ระหว่างสงครามต่างฝ่ายก็พยายามจะเข้าควบคุมเขมรให้ได้ตามลำพัง

1. การรบครั้งที่ 1 พ.ศ. 2376 การรบกับญวนครั้งแรกเนื่องจากจลาจลในวังฮวน
ในพงศาวดารญวนกล่าวว่า พระเจ้ามินมวงไม่พอใจจางำคุณ เพราะองตำกุนถือว่าคนเป็นผู้ช่วยเหลือ

¹ อนุช อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร และญวน สมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น หน้า 154

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1202

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 56 เหตุการณ์เมืองเขมรตอนเสร็จสงคราม
ไทยกับญวน เล่ม 31 หน้า 173

องเชียงสือรบกับพวกโกเชนจนกระทั่งได้เมืองฉวนกลับคืน และองเชียงสือรักใคร่ไว้วางใจมาก ถึงกับฝากฝังให้ดูแลพระเจ้านิมางซึ่งเป็นโอรส ฉะนั้นองค์ท่านจึงกระทำการใด ๆ โดยไม่เกรงใจพระเจ้านิมาง เช่น สั่งให้มาติดตามเสด็จของพระเจ้านิมางไม่ส่งตัวไปให้ตามรับสั่ง เสรี่ยมกำลังจะมาตีกรุงเทพฯ โดยไม่ปรึกษากับพระเจ้านิมาง เมื่อองค์ท่านถึงแก่กรรม พระเจ้านิมางจึงให้ชุดศพลองโทษ พ่อเทอโคย* และพรรคพวกที่มีความกตัญญูต่อองค์ท่านไม่พอใจจึงก่อการกบฏและขอกองทัพไทยไปช่วย¹ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นแม่ทัพยกพล 40,000 คน ไปตีเขมรแล้วให้ไปช่วยกบฏเมืองโขงจนให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ว่าที่สมุทลาโหมเป็นแม่ทัพเรือยกพล 10,000 คน ยกไปตีเมืองพุทไธมาศ ให้เข้าไปทางคลองซุติใหม่ไปบรรจบทัพเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่โขงจนให้พระมหาเทพ (ป้อม) พระราชวรินทร์ (ขำ) ยกไปตีเมืองลำนํ้า ให้เจ้าพระยาธรรมมา (สมบุญ) คุมพลเมืองแพร่และไทยทางเหนือขึ้นไปทางเมืองหลวงพระบางตีหัวพันทั้งห้าทั้งหก การรบไทยประสบผลสำเร็จในระยะแรก เพราะฉวนเขมรถูกจู่โจมโดยไม่รู้ตัว ทัพเรือยึดได้เมืองพุทไธมาศ ใจตก และเข้าไปตั้งค่ายในหัวเมือง กองทัพบกรุกเข้าไปอย่างรวดเร็วเขมรไม่สามารถต้านทานได้ พระอุทัยราชาทั้งเมืองพนมเปญหนีไปโขงจน ทัพไทยยึดได้เมืองพนมเปญ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้กองคืบและพระองค์วงศ์อยู่เกลี้ยกล่อมเขมรในพนมเปญให้เข้ากับไทย ส่วนเจ้าพระยาบดินทร์เดชายกทัพไปทางใต้พบกับเจ้าพระยาพระคลังที่เมืองใจตก เมื่อปรึกษากันแล้วเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังไม่คุ้นเคยภูมิประเทศ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงไปทางเรือกับเจ้าพระยาพระคลัง ส่วนทางบกนั้นให้เจ้าพระยานครราชสีมาและแม่ทัพอื่นยกไปเมืองโขง

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาและเจ้าพระยาพระคลังยกไปทางคลองวามะนาวตีค่ายฉวนฉวนถอยไปตั้งบริเวณเกาะแดงทางที่จะไปเมืองสะเตง ได้เกิดการสู้รบตบมือและทัพเรือทำงานไม่ประสานกันเพราะความล่าช้าของกองทัพเรือ จึงต้องถอยทัพกลับ ฝ่ายฉวนถือโอกาสโจมตี

*ในพงศาวดารไทยเรียกกองภอเบโคย

¹นายทอง (แปล) พงศาวดารฉวน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เมืองโจก ไทยไม่สามารถต้านทานได้จึงต้องถอยทัพกลับไปตั้งมั่นที่เมืองพระตะบอง กองทัพเรือ
ก็ต้องถอยจากเมืองพุทไธมาศเข้ามากรุงเทพฯ พวกเขมรเมื่อเห็นทัพไทยล่าถอยก็เข้าโจมตี¹
จนกระทั่งเจ้าพระยาบวรราชนิภาสเห็นฉันทะกิจจับตัวมาถามไถ่ความว่า กองทัพเรือล่าถอยไปแล้ว
เจ้าพระยาบวรราชนิภาสจึงถอยทัพกลับบ้างไปไม่ถึงไซ่ง่อน เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าไทยอยู่
ในฐานะเสียเปรียบ จึงสั่งให้กองคลื่นและพระองค์วงศ์ถอยทัพจากเมืองพนมเปญกลับมาตั้งอยู่
ที่เมืองพระตะบอง ฝ่ายองเตียนกุนเมื่อเห็นทัพไทยถอยกลับจึงให้ขุนนางผู้ใหญ่คุมทหาร 1,000 คน
พาพระอุทัยราชามาอยู่ที่พนมเปญ สงครามครั้งนี้ไทยไม่ประสบผลสำเร็จในการกำจัดอิทธิพลของ
ญวนยังได้ปกครองเขมรเพิ่มที่ฝ่ายเดียว แต่ไทยก็ได้กินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตลอดไปจนถึงหัวเขา
แคนญวน ได้หัวพันทั้งห้าทั้งหก สิบสองจุไทยบางส่วนคือบริเวณเมืองแกงมาอยู่ในราชอาณาจักร
โดยหัวเมืองเหล่านั้นเข้ามาสวามิภักดิ์²

1.2 การรบกับญวนครั้งที่ 2 พ.ศ. 2384 การรบกับญวนครั้งที่ 2 สืบเนื่องมาจาก
เหตุการณ์ทางเมืองเขมรคือ เมื่อญวนพาพระอุทัยราชากลับมาพนมเปญหลังจากกองทัพไทยถอย
กลับไปนั้น ญวนมีอำนาจครอบคลุมเขมรเต็มที่ ฐานะของพระอุทัยราชาก็เหมือนจะตกอับ
ยิ่งขึ้น สภาพความเป็นอยู่จะแร้นแค้นไม่สมศักดิ์ศรี ดังจะเห็นจากคำให้การของนายสุขเขมร
เสมียนของพระยาเดโช (ราม) เจ้าเมืองกะพงสวายที่ไปเฝ้าพระอุทัยราชาว่า พระอุทัยราชา
ต้องล่องเรืออยู่หน้าเมืองพนมเปญ มีแค่เพียงโรงเสาไม้จริง สำหรับว่าราชการขนาดห้าห้อง
อยู่ริมฝั่งน้ำ ไม่มีแม้แต่เลื่อที่จะให้ข้าราชการหมอบเข้าเฝ้า³ สภาพการณ์ในเขมรยิ่งเลวลงไป
อีกเมื่อพระอุทัยราชาลิ้นพระทมใน พ.ศ. 2377 พระอุทัยราชาไม่มีโอรสมีแค่ธิดา 4 คน ญวน
ยกธิดาคนที่สองคือองค์มีขึ้นเป็นกษัตริย์ใช้ชื่อตามภาษาญวนว่า "บาทงอกเบียน"⁴ ญวนพยายาม

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197

² วีรพันธ์ วารวิชนนท์ ความสำคัญของอันัมมสยามยทศคือไทย กับพม่า และญวน

หน้า 112

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 28 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

เกลี้ยกล่อมพระยาพระเชมรให้รับราชบุตรเจ้าเวียงนามมาอภิเษกกับเจ้าหญิงเชมร พระยาพระเชมรไม่ยอม ชวนก็ไม่กล้าหักท้าวเพราะเกรงเชมรจะกบฏ¹ อย่างไรก็ตามใครจะเป็นกษัตริย์เชมรไม่มีความสำคัญสำหรับชวน เพราะเป็นเพียงกษัตริย์ที่ไม่มีอำนาจจะไร่นอกจากทำตามที่ชวนบัญชา และการที่เชมรมีกษัตริย์เป็นผู้หญิงประชาชนจะได้เลื่อมใสความนับถือ เมื่อชวนคิดจะทำลายกษัตริย์เชมร คงจะไม่มีใครคัดค้าน จึงเป็นการสะดวกถ้าชวนคิดจะกลืนชาติเชมร

ดังนั้นชวนจึงจัดการปกครองเชมรใหม่ เอาวิธีการแบบชวนเข้ามาใช้ ยกเลิกการแบ่งดินแดนเชมรออกเป็นมณฑลต่าง ๆ และจัดการแบ่งแคว้นตามแบบชวน จัดตั้งข้าราชการชวนทั้งทหารและพลเรือนมาปกครองรวมทั้งสิ้น 107 คน จัดการเปลี่ยนชื่อแคว้นต่าง ๆ เป็นภาษาชวน พบปะใกล้ชิดกับชาวนามเวียง (Nam Viang) กองทัพชวนที่เข้ามาประจำเชมรจัดแบ่งเป็นห้ากองพล แต่ละกองประกอบด้วยทหารม จัดส่งไปประจำทั่วประเทศมีจำนวน 12,000 คน ชวนให้ยกเลิกกฎหมายเชมร นำกฎหมายชวนเข้ามาใช้² การพยายามเปลี่ยนการปกครองและควบคุมเชมรให้เป็นชวนนี้ ปรากฏในหนังสือของพระยาเอกราชบอกระดมวงศ์ไชยว่า

... ครั้นอยู่ ณ ปีชวดเห็นขุนนางชวนที่อยู่รักษาเมืองเชมร คิราขการฉันทแปรถอดเอาที่ล่อเตี้ยนออกเสียทุกเมือง ครั้งหลังอีกเก็บเอาเป็นพระราชทรัพย์กับเป็นบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยกับหัวเมืองทั้งปวง และราษฎรในแขวงเชมรทั้งสิ้น ครั้งหลังอีกไซฟ้าทะเลหะหลง สมเด็จเจ้าพระยาလာโหมตั้งลงมาเมืองเว้หายไป หาเห็นกลับคืนมาไม่ ครั้นปีชวคัมคิตตั้งชวนให้เป็นที่ศรีเวียงทุกหัวเมือง และเจ้าเมืองเชมรทุกเขตต์ให้ฟังบังคับบัญชาศรีเวียงใช้สอย แต่นั้นไปขุนนางชวนบังคับบรรดาขุนนางเชมรผู้ใหญ่ผู้น้อยให้ทางข้างส่ง จะทำเป็นตราชวนใช้ ให้เอาตราเดิมเชมรออกเสีย ... ภายหลังมันตั้งชวนเป็นเจ้าเมืองทุกหัวเมืองที่เป็นศรีภูและเจ้าเมืองเชมรให้เป็นที่อยู่เพี้ยนออย ให้ฟังบังคับบัญชาศรีภูตามเมืองใหญ่เมืองน้อย แล้วตั้งสนอง

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์: พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 159

²วอลเตอร์ เอฟ เวลลา: แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิธิ ทองโลกิต หน้า 204 - 205

กลางภายในกองกองกันตรี แล้วแจกเมืองและราษฎรในกองกองหนึ่งคน
สามร้อยคน ตั้งกำนันบ้านเป็นที่หนึ่งเครื่อง มีส่วนบังคับบัญชากองกองแล้วมี
หนังสือตรัสบอกเจ้าเมืองทุกหัวเมือง ถ้ามีราชการประการใดให้เจ้าเมืองตรา
บอกไปถึงศรีภูทรี เวียนถึงขุนนางขุนผู้ใหญ่ที่เครื่อง และบรรดาขุนนางเขมรข้าง
ไหนไม่ให้เจ้าเมืองทุกหัวเมืองมีหนังสือบอกขอราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดมา ไม่ให้รู้เลย
นิ่งอยู่ และกำนันบ้านให้ปรามปรามบรรดาลูกบ้านของตัว ผู้ใดมีวิชาที่ซ่อนอยู่ใน
เมืองใดตำบลใดมิให้ไปมาหากันได้เลย ...¹

นอกจากนี้เขมรยังพยายามเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมของเขมร โดยนำวัฒนธรรมเขมรเข้า
มาใช้ นับตั้งแต่การให้ครูเข้ามาสอนภาษาเวียดนามและวิถีทางลัทธิขงจื๊อใหม่ ให้ชาวเขมร
แต่งตัวแบบเขมร คัดผมแบบเขมร และให้เปลี่ยนชื่อเป็นเขมร² การกระทำของเขมรเหล่านี้
แสดงให้เห็นว่า เขมรต้องการจะกลืนชาติเขมร และการปกครองของเขมรได้สร้างความเดือดร้อน
ให้แก่เขมรเป็นอันมาก ดังจะเห็นจากคำให้การของนักฆวนเขมรที่ให้แก่หมื่นภักดีปลายแดน
เล่าถึงความเดือดร้อนนานาประการหลังจากสิ้นพระอุทัยราชว่า

... ที่เมืองพนมเปญเจ้านายหาญไม่แล้ว ขุนกระทำข่มเหงไ้รับความเดือดร้อน
นัก จะมีช้างมีม้าเขมรก็เก็บเอาเป็นของเขมรเสียสิ้น ทุกวันนี้ฟ้าทะเลหะ พระยา
ยมราช พระยาลาโหมพลัดเปลี่ยนกันถึงเพลาเข้าให้ไปฟังราชการในค่ายของคำดวง
ทุกวัน พระยาพระเขมรจะไปหาเขมรก็ค้องนุ่งกางเกงใส่เสื้อโปกกีระแบบเขมรทั้งสิ้น
ค้องแต่งจันตายแล้วเขมรชายหญิงพากันมาค้องบ้านเรือนมากกว่าเดกก่อน ประมาณคน
ชายหญิง 700 คน 800 คน ในตลาดพนมเปญช้ชขายอยู่เดียนมีเขมรมากกว่าเขมร...³

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก12 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² David P. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p.131 and p.137.

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและเขมร
ในรัชกาลที่ 3 เล่ม 42 หน้า 61 - 82

เขมรออกหนาคอการกระทำของญวนแทบทุกอย่าง และกีดกันความออกนอกการจลาจล
 ขาพันญวนคือ ญวนจัดการส่งเจ้านายและขุนนางเขมรออกนอกประเทศ นักองค์มีผู้นำตัวไป
 เมืองเว¹ ส่วนนักองค์แบญวนกล่าวหาว่าหนังสือไปถึงพระองค์แก้วผู้เป็นผู้นำพาหนีไป เมือง
 พระตะบอง ญวนจับได้จึงให้นำไปขังในค่ายเมืองพนมเปญ นักองค์มี นักองค์เกา นักองค์สงวน
 ญวนให้ส่งตัวไปโขง² ขุนนางเขมรตำแหน่งสูง ๆ 6 คน รวมทั้งฟ้าทะละหะถูกส่งไปญวน
 เพราะไม่สามารถเกณฑ์กำลังให้ญวนได้³ การกระทำของญวนในเรื่องนี้ทำให้เขมรมองเห็น
 เจตนาของญวนแน่ชัดว่าต้องการจะทำลายสถาบันกษัตริย์และระบบขุนนางในเขมร บรรดาพระยา
 พระเขมรจึงเกรงว่าตนจะตกอยู่ในสภาพเดียวกัน นอกจากนี้ญวนยังให้จัดการสำรวจจำนวน
 พลเมืองและลงบัญชีผู้ที่กินไว้ในครอบครอง ก่อให้เกิดความเกลียดชังขึ้นทั่วไป เขมรเข้าใจ
 ว่าการสำรวจคนเพราะต้องการเกณฑ์แรงงาน การลงบัญชีที่ดินเพราะต้องการเก็บภาษีอากร⁴
 อีกประการหนึ่งการจัดเก็บภาษีตามแบบญวน ทำให้อำนาจของพระยาพระเขมรอ่อนแอลง⁵ ดังนั้น
 บรรดาพระยาพระเขมรจึงก่อการจลาจลฆ่าฟันญวนทุกหัวเมืองใน พ.ศ. 2383 บรรดาเจ้าเมือง
 ต่าง ๆ และกองโจรเขมรออกโจมตีญวน* แต่พระยาพระเขมรเห็นว่าไม่สามารถทำการตาม
 ลำพังได้ จึงขอความช่วยเหลือจากไทย พระยาสังคโลกเจ้าเมืองโพธิสัตว์พากรอบครัวเข้ามา
 หาเจ้าพระยาบดินทร์เคชาที่เมืองพระตะบองขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารไทย และบอกว่ายังมี
 เจ้าเมืองอื่น ๆ ในเขมรอีกถึง 32 เมือง ตามเข้ามาภายหลัง⁶

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก15 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 และ

ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 839 - 840

³ David P. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p.151

⁴ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิธิ ทองโสภิต 3
 หน้า 206

⁵ David p. Chandler. Loc. cit.

* อานามรายละเอียดเขมรโจมตีญวน ใน ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2
 หน้า 854 - 863

⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2
 หน้า 16 - 19 และ ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 843 - 845

ไทยเห็นเป็นโอกาสจะเข้าไปป้อนาจอในเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นแม่ทัพยกไปเขมร ในการรบครั้งนี้ไทยมีแผนการรบตีพร้อมกันทั้งสองฟากทะเลสาบ คือฟากตะวันออกให้พระยาราชบุณย (เสือ) พระยาอภัยสงคราม หลวงเพ็ชรรักษาชุมพลลาว เขมรป่าดง ยกไปทางเมืองสะโง เมืองกะพงสวาย ไปช่วยเจ้าพระยาเดโชเจ้าเมืองกะพงสวาย และตั้งรักษาอยู่ที่เมืองชีแครง ฟากตะวันตกให้พระพิเรนทรเทพคุมทัพกรุงและหัวเมืองลาวยกไปเมืองโพธิสัตว์ อีกกองหนึ่งให้พระพรหมบริรักษ์คุมทัพกรุงและเจ้าพระยานครราชสีมาคุมทัพลาวยกไปเมืองโพธิสัตว์เช่นกัน ส่วนเจ้าพระยาบดินทร์เดชาคุมทัพหลวงออกไป

การรบด้านตะวันออก ทัพไทยตีค่ายฉนวนที่เมืองสะโง กะพงธม มาเรื่อย ๆ จนถึงเมืองชีแครง แม่ทัพฉนวนองเตียนกุนส่งกองทัพมาสู้รบ ปรากฏว่าทหารเขมรเห็นกองทัพฉนวนยกมามาก และได้ยินฉนวนตีกลองก็กลัวหนีเข้าป่า พวกทหารไทยไม่รู้จะทำอย่างไรก็ต้องถอยทัพ¹ ทางด้านตะวันตก เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไปตีค่ายฉนวนที่เมืองโพธิสัตว์ ล้มค่ายฉนวนไว้ทุกค่าย มีหวังจะตีค่ายฉนวนได้ แต่เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบว่าการทัพไทยทางตะวันออกถูกฉนวนตีแตก และกองทัพองเตียนกุนจะยกมาช่วยฉนวนทางเมืองโพธิสัตว์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าเสบียงอาหารของไทยมีพอเลี้ยงกองทัพได้ประมาณ 9 - 10 วัน ครั้นจะตีค่ายฉนวนที่เมืองโพธิสัตว์ให้แตกก่อนที่กองทัพองเตียนกุนจะยกมาก็ยังไม่สำเร็จ จึงใช้วิธีเจรจาให้ฉนวนในค่ายเมืองโพธิสัตว์ยอมจำนน โดยไทยจะรับรองความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินหากฉนวนจะถอนกองทัพออกไป กับให้ฉนวนมีหนังสือถึงแม่ทัพไทยยอมสารภาพความผิดที่คิดสู้ทหารไทย ทั้งให้สัญญาว่าจะคืนอาหารฉนวนที่รักษาเมืองต่าง ๆ ให้กองทัพกลับไปเมืองฉนวน ซึ่งฉนวนก็ตกลงตามเงื่อนไข²

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

ระหว่างที่เขมรก่อการจลาจลมาพัฒนามัน พระยาพระเชมรมีหนังสือมาขอพระองค์ทรงออกไปปกครองเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงประทานให้¹ จึงเป็นอันว่าในช่วงนี้ไทยสนับสนุนพระองค์ทรงได้สำเร็จ พระยาพระเชมรยอมรับพระองค์ทรงเป็นเจ้านายปกครอง แต่เขมรก็ยังแบ่งเป็นสองส่วน ทางเหนือตั้งแต่เมืองโพธิสัตว์อยู่ในอิทธิพลของไทย คือพระตะบอง เสียมราฐ เป็นส่วนที่ไทยปกครองโดยตรงมาก่อนแล้ว และตั้งแต่พระตะบองถึงเมืองโพธิสัตว์เป็นเขตที่ถกกันเขมรมีอำนาจก็จะปกครองมาถึง แต่หลังจากการรบกับญวนครั้งที่สอง บริเวณนี้ตกอยู่ในอิทธิพลของไทย ทางใต้ตั้งแต่เมืองโพธิสัตว์ถึงเมืองพนมเปญยังคงอยู่ในอำนาจของญวน และญวนวางแผนจะแข่งอำนาจกับไทยโดยส่งนักกองคืบมาปกครองพนมเปญ

1.3 การรบกับญวนครั้งที่ 3 พ.ศ. 2385 การรบครั้งนี้เกิดขึ้นเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงทราบจากใบบอกของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า ญวนทั้งเมืองพนมเปญถอยไปตั้งอยู่เมืองโจก เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงพาพระองค์ทรงมาตั้งมั่นอยู่เมืองพนมเปญ พระองค์ทรงเห็นว่าไทยจะได้เปรียบญวนอย่างมาก ถ้าได้เมืองโจกแล้วจัดการถมคลองขุดใหม่เพื่อเป็นการตัดเส้นทางคมนาคมที่ญวนจะเข้าไปในเขมรได้สะดวก ซึ่งจะช่วยไม่ให้ญวนเข้าไปรบกวนเขมรและสร้างอิทธิพลในเขมรได้² ในระยะนี้ไทยเห็นว่าจะทำการได้สำเร็จ เพราะทางญวนเกิดมีปัญหามากหลายประการคือ ประการที่หนึ่งพระเจ้ามินมั่งสิ้นพระชนม์ พระเจ้าเพียวศรีโอรสขึ้นครองราชย์ องค์เยาว์เป็นอาไม่พอใจหนีไปตั้งเกีย และกองทัพอันตั้งเกียจะมาตีเมืองเว³ ดังนั้นกองทัพอันตั้งเกียเมืองเขมรส่วนหนึ่งต้องถอยกลับไปจะให้อยู่รักษาค่ายแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เช่น ที่ค่ายเมืองโจกจะมีไพร่พลอยู่ 200 - 300 คน⁴ นอกจากนี้ยังเกิดอหิวาต์ระบาดในกองทัพอันไพร่พลตายเป็นจำนวนมาก ญวนที่เหลือก็ระส่ำระสายหนีออกจากค่าย ประการที่สองเกิดความขัดแย้งระหว่างองเกรินตาเคื่องกับแม่ทัพที่ทางเมืองเว

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามมยุห เล่ม 2 หน้า 966 - 967

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

ส่งมาแทนของเตียนกุนที่ถูกถอด¹ องค์เตียนกุนไม่ยอมอ้างว่าไม่ได้รับหนังสือเป็นทางการ ฉะนั้น ราชการใด ๆ ที่ต้องเกรินตาเคื่องกุนส่งองค์เตียนกุนไม่ยอมรับ ไพร่พลก็ไม่รู้จะฟังคำผู้ใด ประการที่สามปรากฏว่าเสบียงอาหารในค่ายฉวนเก็กขาดแคลน เห็นได้จากคำให้การของฉวนหลายคนที่ถูกส่งมาเมืองพนมเปญแล้วองค์เตียนกุนใช้ให้ท่าน² จึงอาจกล่าวได้ว่าในระยะนี้กองทัพฉวนที่อยู่รักษาเมืองเขมรน้อยกว่าเดิม ทั้งยังขาดเสบียงอาหารอีกด้วย กองทัพไทยจึงอาจจะตีค่ายฉวนตามคลองซุคใหม่ทั้งสองฟากที่มีอยู่ถึง 19 ค่ายได้สำเร็จ และในขณะที่ค่ายฉวนกองทัพไทยส่วนหนึ่งจะได้ถมคลองซุคใหม่ได้

การรบฉวนครั้งนี้ไทยจัดทัพสองทัพคือ ทัพเรือให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพใหญ่ จันทรโณทยาน (จัน บุณนาค) เป็นแม่ทัพ ให้พระยาอภัยพิพิศคุมทัพหัวเมืองตะวันออก 5 เมือง เข้ากับขบวนทัพหลวง รวมกำลังทั้งหมด 5,000 คน ยกไปตีเมืองพุทไธมาศให้ได้ และให้บรรจบทัพบกที่ค่ายฉวน ทัพบกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาป้วยรักษาตัวอยู่ที่พระตะบองไม่ได้มาบัญชาการศึกด้วยตนเอง จึงให้เจ้าพระยาอมราช (บุณนาค) เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยาอภัยสงคราม พระยาพิไชยสงครามเป็นทัพหน้า พระองค์ด้วงพระพรหมบริรักษ์เป็นทัพหนุน รวมไพร่พล 11,900 คน ยกไปที่เมืองพนมเปญตีค่ายฉวนที่ตั้งรักษาทางจะเข้าคลองซุคใหม่บริเวณเขาเชิงกระตุม ในการรบไทยให้กองทัพเรือตีเมืองพุทไธมาศพร้อมกับกองทัพบกที่เมืองโจก เพราะกำลังส่วนใหญ่ของฉวนและนักกองคี่มอยู่เมืองนี้ ในปี พ.ศ. 2385 กองทัพไทยและเขมรเข้าโจมตีฉวน กองทัพเรือได้รับการต่อต้าน ประกอบกับคลื่นลมจัดทัพเรือจึงเลิกล้มความพยายามถอนทัพจากเมืองพุทไธมาศ ฉวนจึงระดมกำลังทั้งหมดเข้าตีทัพไทยที่เมืองโจก ฉวนสามารถยับยั้งการโจมตีของทัพไทยได้ กองทัพไทยจึงต้องถอยกลับมาเมืองพนมเปญ ผลของการรบครั้งนี้ไทยไม่อาจถมคลองซุคใหม่ได้ การป้องกันเมืองเขมรจึงไม่สมบูรณ์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงให้พระองค์ด้วงมาอยู่เมืองอุดงฤาไชย

การล่าถอยทัพครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงกริ้วแม่ทัพนายกองมาก เพราะเห็นว่าปฏิบัติงานบกพร่องนับตั้งแต่การขนส่งเสบียงอาหารที่ไม่สามารถขนไปส่งถึงเมืองเขมรได้หมด

¹ ใ้หมศุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก23 จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1202

² ใ้หมศุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก10 จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

และกลับมาแก้ตัวว่าไม่มีเรื่องเล่าเสียง แม้แต่การรบของแม่ทัพนายกองกับพวกรบไม่คิดอ่านกระทำศึกให้สิ้นภคภูมิ ก็ยังเห็นได้จากหนังสือจากกรุงเทพฯ มีไปถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า

... ทรงคิดถึงไพร่พลกองทัพไปกรากกรำค้างป้อย และทรงคิดถึงเขมรที่กลับใจ
 สามัคคีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารจะได้ความซัดสนด้วยเสบียงอาหาร จึงโปรดเกล้า
 ให้จัดเข้าเกลื่อน ณ กรุงเทพออกไปส่งทางเรือ จำนวนเข้าสารบันทุกออกไป ๘๘๓
 เกวียน ๕๕ ถึง เกลื่อน ๑๖๐ เกวียน ๕๐ ถึง พระไทจะให้เลี้ยงไพร่พลกองทัพ
 เจือจางให้กับเขมรไม่ได้เหมือนพระราชดำริไว้ กองทัพเรือขนเข้าเกลื่อนไป เมือง
 กำปอตกหาได้ครึ่งไม่ ภาเอาเข้าเกลื่อนกลับคืนเข้าไป ณ กรุงเทพ แล้วแก้ตัวไม่มี
 เรือเล็กจะล่าวเสียงเข้าไป กองทัพเรือยกออกไปครั้งนี้จะจัดแจงเข้าเกลื่อนให้
 กองทัพบกไม่สิ้นจำนวนรียบกองไปไม่นำหมายให้พวกรบด้วยกัน ไปทำก็ไม่เป็นราชการใด
 ขึ้นชาวคราวเล็กถอยเสียกองกองทัพยกยวบประชิดคิพันอยู่ กองทัพเรือก็อยู่ใน
 ทัพไทย ฝ่ายทัพบกรู้ว่าทัพเรือเล็กถอยเสียแล้ว ทัพบกไพร่พลก็มากจะคิดอ่านรวบรัด
 กระทำกับอายญวรประการใดก็ไม่ทำไปตั้งเกื้ออยู่ไม่เป็นแถวเป็นการ เหมือนจะคอย
 แดกถอยวิ่งเล่นสนุก ๆ ไม่ระวังรักษาตัวพินประมาณกับการศึกสงคราม เจ้าพระยา
 ยมราชเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งอายุก็มากเป็นผู้ใหญ่ แล้วเขาก็อำตรึงสุริยวงศ์ก็เป็นผู้
 ขาดดวงเค็ม ไม่รู้เท่าทันกลอุบายความคิดอายญวร พนอายญวรยกออกมาไม่รู้ตัว
 จึงเสียทีกับอายญวรยับเยิน ถ้าไม่มีความประมาทรู้เท่าทันกัน เชิงอายญวรแล้ว
 เถิงอายญวรจะออกมาสักเท่าใด ๆ ก็ดี กองทัพอยู่ในค่ายก็ได้เปรียบอายญวร
 ป็นใหญ่เป็นน้อยก็มี เถิงอายญวรจะมีอิทธิฤทธิ์เหมือนรีพลซุนแผนก็เอาเถิด อายญวร
 ก็คงจะล้มตายด้วยเครื่องศาสตราวุธ นี่พากันเสียทีกับอายญวรยับเยิน โทษใน
 พระอัยการศึกอย่างไรก็ยอมรู้อยู่แต่ใจ แลกองทัพบกทัพเรือไปกระทำการศึก
 สงครามกับอายญวร ได้แต่ความอัปยศอดสูเสียพระเกียรติยศ สมเด็จพระพุทธเจ้า-
 อยู่หัวทรงขุนเคืองพระทัยนัก ...¹

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๑๑ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ และ
 ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม ๒ หน้า ๑๐๑๒ - ๑๐๑๘

เมื่อเสร็จการรบครั้งที่สามแล้ว เขมรอยู่ในความสงบระยะหนึ่ง แต่ทั้งเขมรและญวน ตกอยู่ในสภาพอ่อนแอผู้คนเคืองครอน เจ้าพระยาบดินทร์เดชา เคยมีใบบอกไปทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ว่า เขมรไม่ได้ทำนาติดต่อกันมาสองปีแล้ว ผู้คนพลเมืองออกอยากต้องเข้าป่าหาหน่อไม้และมันกลอยกินต่างชาว แม่น้ำในกองทัพก็ต้องออกอยากตายไปแล้ว 10,000 คนเศษ เสี่ยงอาหารที่ส่งไปจากกรุงเทพฯ และหัวเมืองลาวต่าง ๆ ก็ไม่เพียงพอ¹ ส่วนญวนก็ปรากฏว่าเกิดความขัดแย้งตั้งแต่ปี พ.ศ. 2385 จนกระทั่งปี พ.ศ. 2386 ก็ยังไม่สงบ ผู้คนล้มตายเป็นอันมาก ไร่นาก็ไม่ได้ทำ ชาวเขมรคิดเป็นถึงไทยถึงถึงละ 2 สลึง 1 เฟื้อง² ความออกอยากครั้งนี้ญวนถึงกับปล่อยให้ญวนที่ทำไร่นาทุกค่ายออกไปทำนาในภูมิลำเนาเดิม เมื่อสภาพการณ์เป็นเช่นนี้ญวนจึงเปลี่ยนนโยบายมาใช้นโยบายประนีประนอมเกลี้ยกล่อมเขมร เพราะญวนเห็นแล้วว่านโยบายรุนแรงที่ตนเคยใช้ไม่ได้ผล ญวนจึงส่งนักกองก้อมและเจ้าหญิงทั้งสามคนกลับมาเมืองพนมเปญ โดยหวังจะให้พระยาพระเขมรกลับใจหันไปนิยมญวนอีก ปรากฏว่าไม่ได้ผล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีกระแสพระราชดำริในเรื่องนี้ว่า "... ญวนส่งเจ้าหญิงมาเกลี้ยกล่อมเขมรนั้น เห็นว่าอายญวนจะสิ้นความคิดอยู่แล้ว ด้วยพระยาพระเขมรก็ได้รู้ราชนโยบายกับอายญวนชอกช้าแต่คราวกันถึงเพียงนี้ จะกลับไปหาเจ้านายหญิงเหมือนยื่นคอไปรอที่คมดาบอายญวนก็เหมือนกัน ..."³ จากกระแสพระราชดำรินี้แสดงให้เห็นว่าไทยเชื่อมั่นว่าเขมรจะไม่กลับใจไปหาญวนอีก เพราะชาวพื้นญวนไว้มาก ต่อมาญวนยิ่งคิดหวังหนักขึ้นไปอีก เมื่อนักกองก้อมที่ญวนให้ความสนับสนุนถึงแก่กรรมใน พ.ศ. 2386

1.4 การรบครั้งที่ 4 พ.ศ. 2388 การรบกับญวนครั้งนี้เนื่องจากพระยาพระเขมรคบคิดกันชกกองทัพญวนมากำจัดไทย ขณะนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชากลับกรุงเทพฯ เมื่อท่านทราบข่าวกลับมาถึงเมืองอุดรธานี ปรากฏว่าญวนยึดได้เมืองพนมเปญแล้ว และวางแผน

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 73 - 74

² ดู หน้า 83

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ช เล่ม 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

จะมาตีเมืองอุทงกาไชยอีก เจ้าพระยาบดินทร์เคหะวางแนคันทานฉวนโดยใช้กองทัพข้างรบ
ปรากฏว่าได้ผลสำเร็จอย่างดียิ่ง กองทัพฉวนแตกเสียหายมากจนกระทั่งฉวนไม่คิดจะทำสงคราม
กับไทยอีก เพราะถ้าฉวนคิดจะเอาชนะไทยจะต้องเพิ่มกำลังคนและอาวุธ พระเจ้าเที้ยวตรี
ก็ไม่มั่นนโยบายจะส่งกำลังเข้ามาในเขมร¹ อีกประการหนึ่งฉวนเริ่มทำสงครามกับฝรั่งเศส²
ฉวนจึงขอเจรจาสงบศึก ฉวนจะส่งเรือพระวงศ์เขมรที่อยู่ในความดูแลของฉวน ตลอดจน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/8 เล่ม 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

* ฉวนไม่พอใจฝรั่งเศสที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ เพราะฉวนเห็นว่าศาสนาคริสต์
ทำลายศีลธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อของสังคมจีนตามลัทธิขงจื้อ ฉวนได้
ปราบปรามและขับไล่นักสอนศาสนา ขัดขวางการปฏิบัติตามหลักศาสนาของพวกเข้ารีตชาวพื้นเมือง
เสมอมา แต่ในสมัยของเฉียนลือบาทหลวงฝรั่งเศสมีส่วนช่วยเหลือพระองค์ในการปราบปราม
โกเถินจนประสบผลสำเร็จ ฝรั่งเศสจึงได้รับอนุญาตให้เผยแพร่ศาสนาคริสต์โดยปราศจากการ
ขัดขวางระยะหนึ่ง ครั้นถึงสมัยพระเจ้ามินมิงฉวนได้รื้อฟื้นนโยบายขัดขวางการเผยแพร่ศาสนา
คริสต์อีกและรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ในสมัยพระเจ้าเที้ยวตรีบาทหลวงฝรั่งเศสถูกจับและถูกตัดสิน
ประหารชีวิต ฝรั่งเศสนำเรือรบเข้ามาเมืองตุราน และขอให้ฉวนปล่อยตัวบาทหลวง ซึ่งฉวน
ได้ปฏิบัติตามเพราะพระเจ้าเที้ยวตรีไม่ได้ต้องการจะฆ่าพวกเผยแพร่ศาสนา เพียงแต่ต้องการ
จะกำจัดออกไปเท่านั้น ขณะนั้นในฝรั่งเศสโนเปลี่ยนที่สามกำลังมีอำนาจ พระองค์มีนโยบาย
จะสร้างความยิ่งใหญ่ให้แก่ฝรั่งเศสโดยการแสวงหาอาณานิคม กินแดนอินโดจีนเป็นเป้าหมาย
ส่วนหนึ่งของฝรั่งเศส ดังนั้นใน พ.ศ. 2390 ฝรั่งเศสมีหนังสือไปยังรัฐบาลฉวนขอให้รัฐบาลฉวน
ให้เสรีภาพในการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ ตลอดจนการประกอบพิธีทางศาสนาของพวกเข้ารีต
ขุนนางฉวนไม่ยอมรับหนังสือในครั้งแรก ต่อมาก็แจ้งแก่ฝรั่งเศสว่าไม่สามารถส่งหนังสือให้
พระเจ้าเที้ยวตรีได้ แต่ฝรั่งเศสจับได้ว่าขณะเจรจากันนั้นมอมและเรือรบ 2 - 3 ลำของ
ฉวนมีการเตรียมทหาร ฝรั่งเศสขอให้หยุดเกณฑ์ ถ้าไม่เชื่อฝรั่งเศสจะยิง ฉวนไม่เชื่อฝรั่งเศส
จึงยิงเรือรบฉวน ฉวนสู้ไม่ได้จึงยอมจำนน ฉวนเห็นภัยอันตรายที่จะมาจากฝรั่งเศสมากกว่าไทย
จึงต้องเจรจาสงบศึกกับไทยเพื่อเตรียมอาวุธและกำลังไว้สำหรับต่อสู้กับฝรั่งเศส

ขุนนางราษฎรออกมาได้ อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ยังไม่ทรงไว้วางใจ
จะเห็นได้จากพระราชดำริที่ประทานให้แก่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า

... เมื่อขุนนางราษฎรเป็นทางไมตรีนั้นเหตุอันใด ขุนสรวาสดีมีมือเท้าทหารฝ่ายเรา
ไม่ได้หรือ ขุนจึงถูกเป็นไมตรี คิดให้เห็นความก่อน ที่ขุนให้นักรบการบุตรภรรยา
พระองค์กว้างนั้น ขุนคิดแล้วว่าจะมีใจเอานักรบการบุตรภรรยาพระองค์กว้างไว้
หาต้องการไม่ ต้องเสียข้าวเกลืออี่เปะเปล่า ๆ สงมาให้เสียก็กว่า ขุนให้มาก
เพื่อจะผูกพันพระองค์กว้างเอาไว้เป็นของขุน ... ซึ่งขุนให้พระองค์กว้างแต่งพระยา
พระเชมรคุมสิ่งของไปถวายเจ้าเวียงคานม แล้วให้หนังสือไปขอเจ้าหลานผู้หญิง
ตกค้างอยู่กับขุนนั้น ทรงพระราชดำริไม่เห็นว่าจะให้เจ้าหญิงมา ขุนจะเอา
ไว้แบ่งแค้นดินเขมรเล่นมิดีหรือ ถ้าให้มากก็เหมือนให้แค้นดินเขมรเสียเหมือนกัน
ด้วยขุนได้ผลประโยชน์ในเมืองเขมรเป็นอันมาก โดยความรักเมืองเขมรผู้ลงทุนรอน
เสียยังอาหารวิฬารขึ้นมารักษาติดตามจะเอาเมืองเขมรคืน ไฟรพลล้มตายเสียเป็น
อันมาก ขุนก็มีที่ภูมิมานะเสียค่ายลงทุนรอน จะให้เจ้าหญิงมาจ่าย ๆ ที่ไหน ...¹

การเจรจากับขุนครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ให้อยู่ในดุลยพินิจของเจ้าพระยา
บดินทร์เดชา เพราะทรงเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาออกไปใกล้ชิดกับเหตุการณ์เป็นเวลานาน
ย่อมจะรู้สภาพการณ์ดี เจ้าพระยาบดินทร์เดชาขอรับการเจรจาโดยส่งคณะทูตคุมบรรณาการไป
เมืองเว² ขุนก็จัดส่งเชื้อพระวงศ์เขมรมาให้ มีการทำสัญญาสงบศึกกัน เงื่อนไขในสัญญา
เป็นการรับสละนาผของเขมรให้เหมือนครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคือ เขมร
อยู่ในฐานะเป็นประเทศราชของไทย ส่งบรรณาการให้ไทยทุกปี ไทยเป็นผู้สถาปนาฉัฏฐียเขมร

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

หน้า 114 - 115

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

ส่วนขุนนั้นเขมรจะส่งบรรณาการให้สามปีครั้งหนึ่ง อย่างไรก็ตามขุนก็ไม่ยอมเสียเปรียบไทย พระเจ้าเวียงจันทน์ได้มีตราแต่งตั้งพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์เขมรออกมาให้ด้วย¹

แม้ว่าสงครามระหว่างไทยกับญวนที่ยาวนานจะยุติลงแล้วก็ตาม และผลของสงคราม จะไม่เป็นที่พอใจไทย เพราะไทยไม่ได้ครอบครองเขมรโดยสิทธิ์ขาด แต่ในสภาพการณ์เช่นนี้ ไทยได้มีโอกาสกลับเข้ามามีอิทธิพลในเขมร เช่นครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่ 1 ให้ไปช่วยเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่ 2 ในการรบกับญวน และดำเนินการสงครามจนกระทั่งประสบผลสำเร็จ ความสามารถของท่านในตำแหน่งนี้จะจำแนก ได้หลายประการได้แก่ ความสามารถในการจัดหาเสบียงอาหาร พาหนะ อาวุธ และกำลังคน การรู้และเข้าใจลักษณะภูมิประเทศ ความสามารถในการจัดการทูตและการเมือง ความสามารถในการวางแผนเกี่ยวกับสงคราม

2. ความสามารถของเจ้าพระยาบดินทรเดชาในฐานะแม่ทัพ

ได้กล่าวแล้วว่าผู้ดำรงตำแหน่ง "สมุหนายก" ทุกคนเชื่อว่าจะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง แม่ทัพในการทำสงครามเสมอไป ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถเฉพาะตัวของสมุหนายก สำหรับ เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้รับแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพในการทำสงครามกับญวน ก็เพราะความสามารถ ของท่านที่ประจักษ์แก่แม่ทัพนายกองอื่นมาแล้วตั้งแต่ครั้งปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ และใน ครั้งนี้ก็จะเห็นว่าท่านมีความสามารถสมกับตำแหน่งแม่ทัพทุกประการ

2.1 การรู้และเข้าใจลักษณะภูมิประเทศ การรู้และเข้าใจลักษณะภูมิประเทศที่เข้าไป ทำสงครามอย่างนั้นเป็นสิ่งจำเป็น เพราะจะช่วยในการวางแผนการรบว่าจะจัดทัพไปตั้งบริเวณ ไหนจึงจะไม่เสียเปรียบศัตรู มีเส้นทางใดบ้างที่ศัตรูจะเข้ามาโจมตีได้ จะหาทางป้องกันอย่างไร จะได้เตรียมการไว้ล่วงหน้า การเข้าไปทำสงครามกับญวนในดินแดนเขมร เจ้าพระยา บดินทรเดชาได้แสดงให้เห็นว่าท่านได้ศึกษาและเข้าใจลักษณะภูมิประเทศของเขมรเป็นอย่างดี ถึง เช่นเมื่อคราวยกทัพไปช่วยพวกกบฏเมืองโขงอัน เจ้าพระยาบดินทรเดชารับหน้าที่คุมทัพยก

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) คุณทัพเรือ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้สืบถามพวกเขมร ถึงทางที่จะไปโขงอันทั้งทางบกและทางเรือ ท่านจึงชี้แจงให้เจ้าพระยาพระคลังเข้าใจ เพราะ เจ้าพระยาพระคลังไม่คุ้นเคยภูมิประเทศแถบนั้นว่า แม่น้ำโขงที่จะแยกไปเมืองโขงอัน เมื่อไหลมาถึงทะเลสาบเขมรแล้วจะแยกเป็นสองแควที่บาพนม แควทางซ้ายลงไปเมืองสะแตก เบื้องลงให้ แล้วถึงตำบลทาสะคือซึ่งเป็นที่ยกภูมิติวณมาตั้งค่ายไว้ และเป็นทางร่วมทั้ง ทางบกทางเรือ ฉะนั้นถ้าฝ่ายไทยลงไปถึงทาสะคือแล้ว จะต้องแตกกองทัพยกขึ้นไป รักษาตามทางทาสะคือนี้เพื่อให้ทัพเรือเคลื่อนไปออกปากน้ำเมืองโขงอันได้สะดวก แต่ลำนํ้า ทางทาสะคืออุกลงน้ำขึ้นเรือเดินไม่สะดวก ส่วนแควทางขวาแยกลงไปเมืองโจกแล้วแยกเป็น สองแคว แยกไปทางขวาไปออกปากน้ำเมืองปากสัก แยกทางซ้ายไปออกปากน้ำเมืองสมิถ่อ แม่น้ำระหว่างแม่น้ำทั้งสองแควนั้นมีคลองเล็ก ๆ ลัดไปได้หลายตำบล เรือใหญ่เดินไม่ได้ เดินได้แต่คลองวามะนาวคลองเดียวเพราะเป็นคลองใหญ่ขนาดแม่น้ำ ฉะนั้นทัพเรือจะต้องไป ตามคลองวามะนาว ไปเมืองสะแตก เมืองสมิถ่อ และไปถึงโขงอัน แต่ในคลองวามะนาว มีเกาะที่ไทยเรียกว่าเกาะแดง ชวนเรียกเกาะเจียนซ้าย เป็นเกาะที่เป็นที่มั่นสำคัญของชวน เพราะมีคลองเล็ก ๆ ลัดมาจากลำน้ำอันมารวมกันที่เกาะนี้ จากคำชี้แจงของเจ้าพระยา บดินทร์เดชาแสดงให้เห็นว่า กองทัพเรือที่จะยกไปโขงอันได้จำเป็นต้องผ่านเกาะแดง ฉะนั้น จึงเชื่อได้ว่าชวนจะต้องมาตั้งรับบริเวณลำน้ำนี้ นอกจากนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชายังชี้ให้ เจ้าพระยาพระคลังเห็นว่า แม่น้ำคลองต้น ๆ ที่เรากล่าวว่าชวนไม่สามารถจะมาได้ นั้น แท้จริงแล้ว ชวนสามารถมาได้เพราะมีเรือหลายชนิด เจ้าพระยาพระคลังจะประมาณไม่ได้เลย

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเกรงว่าเจ้าพระยาพระคลังจะไปเสียที่ชวนที่เกาะแดง เหมือน เช่นเมื่อครั้งกรมหลวงเทพหริรักษ์มาเสียที่ชวนเมื่อคราวยกมาช่วยของเชียงสือรบกับพวกไทเขิน ท่านจึงมาทางเรือกับเจ้าพระยาพระคลังด้วย กองทัพไทยที่ค่ายชวนมาจนกระทั่งชวนมาตั้งรับที่ เกาะแดง² ด้วยความเข้าใจลักษณะภูมิประเทศแถบนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงให้พระยา ณรงค์ฤทธิ์โกษา พระยาวิเศษสงคราม ไปปิดคลองเจื่องไว้ไม่ให้ชวนเอาเรือเล็ก ๆ มาลัด

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 137 และ ก.ศ.ร.กุกาบ อานานสยามบุษย์ เล่ม 2 หน้า 497 - 501

²ก. หน้า 162

คดีในคลองตีโอบหลังกองทัพไทย¹ ปรากฏว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาสามารถแก้ปัญหารุก
กองทัพพม่าตีกระหนาบได้ แต่การรบครั้งนี้ไทยก็ต้องเสียที่ถอยทัพกลับไม่สามารถตีค่ายพม่าที่
เกาะแดงได้ ทั้งนี้เป็นเพราะความไม่พร้อมของกองทัพเรือ

ลักษณะภูมิประเทศเขมรส่วนใหญ่เป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ฉะนั้นการศึกสงครามจึงมักจะ
กระทำในฤดูแล้ง พอถึงฤดูน้ำจะทำการใด ๆ ไม่ได้ ปัญหาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
ทรงตระหนักคือ จึงทรงสั่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า

... ให้เร่งกำจัดพม่าให้ได้ในเดือน ๘ อย่าให้ทันถึงฤดูน้ำ ถ้ากองทัพพม่าแตกไป
ครั้งหนึ่งแล้ว ถึงเจ้านายจะกดขี่ให้กลับคืนมาก็จะไม่พร้อม จะสู้รบกับเขมรก็
ไม่แข็งแรงนัก ถ้าพม่าอยู่ถึงเดือนเก้าเดือนสิบฤดูน้ำก็เหมือนตะเข้ลงเรือลัด
รบนาน ... ถ้าพม่ารบนานเขมร ๆ ทำนาไม่ได้ ฝ่ายพม่าได้เอาเรือชนเสียบึง
ส่งกันได้ เขมรก็จะเสียที่อายพม่า ...²

เรื่องนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบก็ ท่านจึงได้พยายามจะกำจัดพม่าให้ได้ในฤดูแล้ง
ซึ่งบางครั้งก็ไม่ได้รบกันเป็นกองทัพใหญ่ เนื่องจากกำลังพม่ายังมีมาก ท่านก็จะให้ใช้วิธีการตัด
การลำเลียงเสบียงอาหาร ซึ่งเท่ากับเป็นการตัดกำลังพม่าได้อย่างหนึ่ง ดังที่ท่านแจ้งแก่
พระยามหาอำมาตย์ว่า

... เทศกาลนี้เป็นฤดูแล้ง เรือลำเลียงลูกค้าอายพม่าก็ไปมาไม่ขาด เป็นที่
กองทัพจะลอบลักตัดรอนกองทัพอายพม่าสูงเสียดฟ้าโดยอยู่แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้
จัดนายทัพนายกอง ไปตั้งค่ายไว้เป็นค่ายคานที่ปากคลองอูดงมีไชย ให้พระยา
รัตนวิเศษเจ้าเมืองสวายจิตอยู่รักษาค่ายหนึ่ง ที่ค่ายกะพงหลวงให้หลวงลพมาตั้ง
คานอยู่รักษาค่ายหนึ่ง แต่ที่ปากคลองพญาฤาได้สร้างป้อมสามป้อมชักปีกกาถึงกัน

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

จกให้พระส่ำแดงอุทริรงค์ พระณรงค์เดช พระพิมาย คู่มองทัพบกเมืองนครราชสีมา
นายไพร่แปดร้อยแปดสิบแปดคน ให้หลวงอินคชลักษณ์คู่มองทัพบกเมืองนครเสียมราบ
สามร้อยหกสิบสามคน เขาก็เดินสองร้อยห้าสิบ เบ็ดคนอยู่รักษา แล้วให้พระยา
พลเมืองปัตตบองคู่มอง เมืองปัตตบอง เมืองชูนันนายไพร่พันเอ็ดคน ไปตั้งอยู่ที่แขวง
เมืองบาที่ริมลำน้ำทางเมืองโจกกองหนึ่ง ให้พญาจตุรงค์นรินอินทรวชิรายคู่มองทัพบก
เมืองชูนัน เมืองลาคปะเวีย นายไพร่พันคน ไปตั้งอยู่แขวงเมืองไพรกะบาท
ริมลำน้ำทางเมืองโจกกองหนึ่ง เขาก็สองกองคอยตัดเรือลำเลียงและเรือค้า
ขายขึ้นลง แล้วจกให้พญาเดโช พญาบรมเดโช คู่มองทัพบกพระยาพระเชม
ไพร่พลหัวเมืองฝ่ายตะวันออก ไปตั้งคอยสกัดเรือลำเลียงอายุวนที่ไปทาง
ลำน้ำเกาะแดง ให้แยกย้ายกันให้หลายทาง ให้พญาเดโชเจ้าเมืองกะพงสวาย
กับไพร่พลจึงมารับราชการอยู่ ณ เมืองอุคงตาไชย กลับไปตั้งค่ายที่ลำน้ำสะโง
แขวงเมืองกะพงสวายแห่งหนึ่งให้มั่นคง เลือกลูกผู้ชายจะไว้ใจแก่ราชการไม่ได้
อายุวนจะยกกองทัพไปตีเมืองสะโง เมืองกะพงสวาย ...¹

ที่เมืองพนมเปญมีชัยภูมิเหมาะเป็นจุดยุทธศาสตร์เป็นที่ปรารถนาของทั้งไทยและญวน
เพราะญวนน้ำจะท่วม การตีเมืองพนมเปญจึงต้องกระทำในฤดูแล้ง นอกจากนี้เมืองพนมเปญ
ยังเป็นทางร่วมทั้งทางบกทางเรือที่เมืองอื่น ๆ จะเดินทางมาถึงง่าย เช่น ระยะทางจากเมือง
โจก กะทะแดงจะนาพนมเปญใช้เวลาเพียงคืนหนึ่งกับสองวันเท่านั้น ฉะนั้นเมื่อเจ้าพระยา
บดินทร์เดชาคิดจะตีค่ายญวนที่คลองซุใหม่และจัดการอมคลองใน พ.ศ. 2385 นั้น เจ้าพระยา
บดินทร์เดชาจึงเห็นว่า ถ้าจะให้ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองอุคงตาไชยแล้วมาตีค่ายญวนนั้นไม่ได้ ญวนอาจ
จะยกกองทัพขึ้นมาจากเมืองพนมเปญตีกองทัพไทยได้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงขอมาตั้งทัพที่
เมืองพนมเปญ² อีกประการหนึ่งเนื่องจากที่เมืองพนมเปญญวนน้ำเรือไปมาสะดวก เมื่อไทยยึด
ได้เมืองพนมเปญ จึงเกรงว่าญวนจะบาตีเอาเมืองพนมเปญคืน จึงต้องจัดการป้องกันเมืองไว้ก่อน

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 13 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

คงจะเห็นจากหนังสือที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯไปถึงพระยามหาอำมาตย์เล่าถึงการป้องกันเมืองพนมเปญว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯไปทำค่ายใหม่อีก 4 ค่าย รวมทั้งค่ายเก่า 2 ค่าย เป็น 6 ค่าย มีป้อม 6 ป้อม สูง 10 ศอก แต่ละป้อมมีปืนใหญ่กระสุนสามนิ้วสี่นิ้วป้อมละ 4 - 5 กระบอก ไม้ค้ำไม้แกนปักทำเป็นรั้วที่ลำนํ้าหน้า เมืองพนมเปญทางที่ปากนํ้าทะเลรมให้เรือคายางขาว ตึกดิน เก่งที่อยู่ภายในเมืองพนมเปญ กับค่ายที่เมืองโพพระบาทที่ยาวนตั้งให้กองจันทร แล้วตั้งป้อมค่ายใหม่ที่เมืองโพพระบาท 2 ค่าย ป้อม 4 ป้อม สูง 8 ศอก มีปืนใหญ่ป้อมละ 1 กระบอก ที่ปากลั่วว้าโอบปากนํ้าทะเลรม ให้ตั้งค่ายปากเมืองจะโรยจิงวาค่ายหนึ่ง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯได้จัดนายทัพนายกองไทย ลาว เขมร รวม 8,000 คน อยู่รักษาป้อมค่ายทั้งสามแห่ง¹

นอกจากจะรู้และเข้าใจลักษณะภูมิประเทศทางบกแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯยังรู้จักภูมิประเทศทางทะเลว่าควรจะต้องรับหรือถอยไปอยู่ที่ใดจึงจะเหมาะสม ในคราวที่ตีค่ายชววนที่คลองซุดใหม่ แม้ว่าท่านจะป่วยไม่ได้ไปในกองทัพ เมื่อวันไวยวรนาถ (ซุม บุนนาค) ได้รายงานการที่กองทัพเรือทำการไม่สำเร็จจะต้องถอยทัพกลับไป เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯได้มีหนังสือตอบจ้มนไวยวรนาถว่า กองทัพเรือที่จอดปิดปากนํ้าเมืองพุทโธไทมาศที่ห้วยลำน้ำทำการไม่สำเร็จ เพราะเป็นฤดูมรสุมคลื่นลมมากต้องถอยมาจอดค้ำยังลมที่เกาะสี่เกาะห้า แต่เกาะนี้ไม่มีน้ำจืดคลื่นลมก็ยังมากอยู่ จึงจำเป็นต้องถอยมาตั้งอยู่ที่เกาะโคคหน้าเมืองพุทโธไทมาศเพราะมีน้ำจืดนั้นนับว่าถูกต้อง แต่ที่เกาะโคคถ้ามีเรือน้อยลั่วจะจอดอยู่ไม่ได้² คำตอบนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯมีความเข้าใจลักษณะภูมิประเทศและเกาะแก่งบริเวณเมืองพุทโธไทมาศดี ท่านจึงยอมรับว่าเป็นความจำเป็นจะต้องถอยทัพเรือมาตั้งมั่นที่เกาะโคค เพราะต้องการน้ำจืดเป็นเสบียง แต่ท่านก็ทราบดีว่าถ้าไปตั้งมั่นที่เกาะโคคแล้วจะต้องมีเรือมากลั่วจึงจะอยู่ได้ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะเรือน้อยลั่วจะทำให้ป้องกันคลื่นลมได้ยาก หรืออีกประการหนึ่งกองทัพเรือชววนอาจจะมาตีได้ง่าย ท่านจึงเตือนให้จ้มนไวยวรนาถรู้จะได้ระมัดระวังไม่ให้เกิดความเสียหาย

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

² ก.

ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า การเข้าใจลักษณะภูมิประเทศที่จะไปทำสงครามมีส่วนทำให้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาคิดหาวิธีการที่จะตั้งทัพที่จะทำสงครามได้เหมาะสมและเป็นผลดี การรู้ภูมิประเทศยังช่วยให้ท่านเลือกทำสงครามให้เหมาะสมกับฤดูกาลคือ เลือกทำสงครามใน ฤดูแล้งให้สำเร็จ และในฤดูน้ำก็เตรียมการป้องกันเมืองที่ดีได้ ขณะเดียวกันก็หาทางตัดการ ลำเลียงเสบียงอาหารของฝ่ายศัตรูด้วย

2.2 ความสามารถในการจัดหาเสบียงอาหาร พาหนะ อาวุธ และกำลังคน

ในการสงครามเสบียงอาหารนับว่าเป็นสิ่งจำเป็น แม้ว่ากำลังคนจะมีมากเพียงใด ถ้าไม่มี เเสบียงอาหารแล้วก็ไม่สามารถทำการได้ จะเห็นว่าในการทำสงครามกับญวน ไทยพลาดโอกาส ที่จะโจมตีญวนให้แตกหักเพราะขาดเสบียงอาหารก็หลายครั้ง เช่น เมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ล้อมค่ายญวนที่เมืองโพธิ์สัณฑ์ แล้วต้องเจรจาลอยไปทั้ง ๆ ที่เห็นว่าน่าจะตีค่ายญวนแตกได้ ส่วนหนึ่งก็เป็นเพราะเสบียงอาหารที่มีอยู่ไม่พอ¹ หรือแม้แต่การขอกองทัพออกไปช่วยทำสงคราม ก็ต้องคำนึงว่าเสบียงอาหารจะพอแจกจ่ายหรือไม่ ดังนั้นเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาขอกองทัพเข้ามา 3,000 คน ท่านก็ขอให้ส่งไปก่อน 1,000 คน ส่วนที่เหลือให้เอาไว้ที่เมือง กบินทร์บุรีก่อน เพราะข้าพเจ้าที่เสบียงกองทัพยังไม่ต้องการขนส่งก่อน² บางครั้งความจำเป็น ในเรื่องเสบียงอาหารนี้มากถึงกับต้องให้กองทัพบางส่วนกลับไป เมื่อเห็นว่าสถานการณ์ทางฝ่าย เราได้เปรียบ เห็นได้จากหนังสือของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่เจ้าพระยาบดินทรราชส่งเข้ามาว่า จำเป็นต้องผ่อนไพร่พล 862 คนจากเมืองพนมเปญกลับ ให้อยู่รักษาเมืองแค่เพียง 2,000 คน ทั้ง ๆ ที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องการให้อยู่ 6,000 คน³ ความจำเป็นในการเตรียม เเสบียงอาหารจึงเป็นสิ่งสำคัญ จะหวังว่าเมื่อตีบ้านเมืองใดได้แล้วจะได้เสบียงอาหารนั้นยาก เพราะการรบแต่ละครั้งเมื่อฝ่ายเพลี่ยงพล้ำจะถอยออกจากเมืองก็เก็บเสบียงอาหารออกไปให้

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 27 และ ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 862

²กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 56 ว่าด้วยเหตุการณ์ทางเมืองเขมรตอน เสร็จสงครามไทยกับญวน เล่ม 31 หน้า 187

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

มากที่สุดเท่าที่จะเอาไปได้ ถ้าเห็นว่าเหลือกำลังก็เผาย่างฉาง ข้าวปลาอาหาร แม้แต่ต้นไม้ที่มีผลก็จะถูกทำลายไม่ให้เหลือเป็นประโยชน์แก่ฝ่ายตรงกันข้ามได้ เมื่อความจำเป็นในเรื่องเสบียงอาหารมีมากเช่นนี้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะผู้รับผิดชอบในการทำสงครามจึงต้องจัดหาเสบียงอาหารมาเลี้ยงกองทัพไม่ให้ค่อยยาก วิธีการที่ท่านใช้ในการจัดหาเสบียงอาหารได้แก่

ประการแรก การขอเสบียงอาหารจากกรุงเทพฯ ในเรื่องเสบียงอาหารนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงคิดจะทำสงครามกับญวน ได้ทรงเตรียมเสบียงอาหารไว้บ้างแล้ว คือใน พ.ศ. 2375 โปรดเกล้าฯ ให้สมุหนายกส่งเลขาหัวเมืองฝ่ายเหนือไต่ถามเมืองกรุงเก่า อ่างทอง ลพบุรี เมืองสิงห์ ฯลฯ รวม 21 หัวเมือง ให้ทำนายให้ได้ข้าว 3 คนต่อเกวียน ปรากฏว่าได้ข้าวถึง 2050 เกวียน¹ แต่ก็ยังทรงเกรงว่าเสบียงอาหารจะไม่พอ จึงโปรดเกล้าฯ ให้หัวเมืองต่างจัดซื้อข้าวขึ้นฉางหลวงไว้อีก² ดังนั้นเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาบอกขอเสบียงอาหารเข้ามาก็จัดส่งไปได้ เช่น ใน พ.ศ. 2376 โปรดให้กำนันบรรทุกข้าวสาร 50 เกวียนออกไปให้³ เมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์คุมทัพเรือออกไปทำสงคราม ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เรือบรรทุกข้าว 883 เกวียน เกลือ 160 เกวียนไปส่ง⁴ นอกจากข้าวแล้วยังส่งของอื่นไปให้อีกได้แก่ ใบชา 2 หีบ ส้มจีน 10 ชะลอม พลับแห้ง 1 เชง พุทราหัว 1 ชะลอม วุ้นเส้นหนัก 10 ชั่ง หมี่ข้าวหนัก 25 ชั่ง แกะ 2 ชะลอม ขนมเซ่ง 7 ชะลอม⁵

การขอเสบียงอาหารจากกรุงเทพฯ จะมีปัญหาในด้านการขนส่ง เพราะบางครั้งทางไกลเกินไปไม่ทันใช้ในราชการ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องหาทางแก้ไขให้ได้เสบียงมาใช้ให้เร็วขึ้น

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 40 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 45 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

เช่น เมื่อท่านขอเสบียงอาหารเข้ามา ทางกรุงเทพฯ จะส่งข้าวสารออกไปให้ทางเรือที่ท่ากะพงสวาย ท่านเห็นว่าไกลเกินไปจึงขอเปลี่ยนเป็นข้าวเปลือกที่เมืองจันทบุรี ราคากะพงสวาย 800 เกวียน ไปสีเป็นข้าวสาร ให้กรมการเมืองจันทบุรี ราคามันบรรทุกไปส่งที่ท่าเมืองกะพงสวาย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะให้ไปรับมาเมืองอุทโยทัย จะใช้เวลาเพียง 3 - 4 วันก็ถึง¹ สำหรับเรือที่จะขนเสบียงออกไปมักจะไม่พอเพียง บางครั้งถึงกับต้องฝากให้กองทัพเรือช่วยขน แต่ปรากฏว่ากองทัพเรือขนไปไม่หมดคือ ขนข้าวสารไปเพียง 288 เกวียน เกลือ 77 ถึง² ทั้ง ๆ ที่ข้าวจะต้องขนไปครั้งนั้นเป็นจำนวนถึง 353 เกวียน เกลือ 160 ถึง เมื่อเป็นเช่นนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็ไม่ทราบว่าจะทำประการใด

ประการที่สอง การจัดซื้อข้าวจากหัวเมืองต่าง ๆ เเสบียงอาหารที่ซื้อจากกรุงเทพฯ ใช้ว่าจะพอจ่ายในกองทัพ ในใบบอกของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาพูดถึงการขาดแคลนข้าวว่าข้าวที่มีอยู่ไม่พอจ่ายให้กองทัพ โดยเฉพาะในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2377 ขาดแคลนมาก มีข้าวเฉลี่ยให้กองทัพได้คนละ 10 ทะนาน³ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องซื้อข้าวเพิ่มเติมอยู่เสมอ สำหรับเงินที่ใช้ในการซื้อข้าวส่วนหนึ่งได้จากเงินส่วยหัวเมืองลาวเขมร โดยที่หัวเมืองเหล่านั้นไม่ต้องนำส่งกรุงเทพฯ ปรากฏในหนังสือเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่าไปถึงพระยามหาอำมาตย์ว่า

... ขุนนรบริรักษ์ข้าหลวงนำท้าวเพี้ยเมืองจำปาศักดิ์ เมืองอุบล เมืองศรีทันตร เมืองแสนปาง ถิ่นหนังสือบอกแลบายชีเงินสิ่งของแทนเงินส่วยลงมาเป็นเงิน ... และข้าวในเมืองปัตทอง เมืองนครเสียมราฐมีเมล็ดข้าวอยู่น้อย แลเลี้ยงไพร่พลในกองทัพต่อไปเกลือกจะไม่พอ และเงินกานาเมืองนครราชสีมาที่ยังหาส่งลงมาไม่ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานเงินส่วยเมืองจำปาศักดิ์ เมืองอุบล

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จาหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

หน้า 71 - 72

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จาหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3 เล่ม 42 หน้า 20

เมืองขึ้นนคร เมืองแสนปาง เข้ากันเป็นเงิน 31 ชั่ง 6 ตำลึง 1 บาท
ไว้จัดซื้อข้าวในนางเมืองปัตทอง เมืองนครเสียมราฐ แลจ่ายทำการ
เบิกเสร็จต่อไป ...¹

นอกจากจะใช้เงินส่วยแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังพระราชทานเงินจาก
กรุงเทพฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจัดซื้อข้าวเลี้ยงกองทัพ ด้วยทรงเกรงว่ากองทัพจะ
ขาดแคลนอันจะ เกิดผลเสียแก่ทางราชการ

... สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงคิดถึงนายทัพนายกองไพร่พลชักสนักววย
เสบียงอาหารทรงวิตกหนัก ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ ว่า แດกอนได้
รับพระราชทานเงินออกไปให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจัดซื้อข้าวเลี้ยงกองทัพ
เมื่อ ๓ ปีขาดโศก 2 ครั้ง เป็นเงิน 200 ชั่ง ปีฉลูครั้งหนึ่ง 100 ชั่ง
ปีชวดครั้งหนึ่ง 100 ชั่ง ๓ ปีเกาะเบญจทศได้พระราชทานข้าวออกมา
๓ ปีมะโรงฉกนั้น ครั้นจะให้ชนเม็กข้าวส่งออกไป ทุกวันนี้ข้าวกู้ชักสน
แล้วทางกัไกล จึงไปรทให้พระราชทานเงินหลวง 100 ชั่ง ... ให้ส่งเงิน
ออกไปให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ...²

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีเงินซื้อข้าวขึ้นนางหลวง แต่ก็มักจะมีปัญหาการขาดแคลน
เสบียงอาหารอยู่เสมอ อันเป็นผลมาจากรายการทานาไม่ได้อาศัยความรอบคอบถ้วนของ
เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ท่านจะให้บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ รายงานการทานา ตลอดจนข้าว
ที่มีอยู่ในแต่ละเมืองว่ามีมากน้อยเพียงใด จะได้ประมาณการดูว่าจะมีพอเพียงเลี้ยงไพร่พลใน
เมืองนั้นไก่อหรือไม่ ถ้าไม่พอจะได้จัดการซื้อจากเมืองใกล้เคียง หรือซื้อจากกรุงเทพฯ
ดังปรากฏในหนังสือที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาขึ้นไปถึงพระยามหาอำมาตย์ว่า ข้าวในเมือง
พระตะบองไก่อส่วนหนึ่งเสียสองส่วน เมืองระสิอไก่อสองส่วน เสียส่วนหนึ่ง เมืองมณฑลบุรี

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๘7 จกหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ก. 1201

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จกหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ก. 1206

ไคสองส่วนเสียส่วนหนึ่ง เมืองนครเสียมราฐไคส่วนหนึ่งเสียสองส่วน ข้าวเปลือกที่ซื้อไว้ใน
ปีตน ปีชวด จำไปบ้างแล้วยังเหลือข้าวที่เมืองเสียมราฐประมาณ 6๗ เกวียน เมือง
สวายจิต 147 เกวียน เมืองพนมสีก 12 เกวียน เมืองอรัญ 170 เกวียน เมืองระสือ
122 เกวียน เมืองมณฑลบุรี 275 เกวียน เมืองพระตะบองข้าวสาร 54 เกวียน ข้าวเปลือก
318 เกวียน¹ ราคาในการซื้อขาย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะให้ราคาตามที่ซื้อขายกันใน
ท้องตลาดแต่ละเมืองคือ ราคาเกวียนละสองตำลึง สองสลึงบ้าง เกวียนละสองตำลึงบ้าง²

ประการที่สาม การเกณฑ์ราษฎรท่งนา เมื่อความจำเป็นในเรื่องเสบียงอาหารมีมาก
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะเกณฑ์ให้ราษฎรช่วยกันท่งนาในเมืองที่ท่งนาเห็นว่าท่งนาได้ผลดี
เช่น ในเมืองโพธิ์สัณฑ์เกิดการขาดแคลนข้าวราษฎรท่งนาไม่ไคผล ท่งนาก็จะเกณฑ์ให้ครัว
เมืองโพธิ์สัณฑ์ไปท่งนาแขวงเมืองอัครป้อม เมืองขลุง เมืองกรอง³ และเมื่อเจ้าพระยา
นกรราชสีมาไปสืบราชการเมืองนางรอง ท่งนาก็จะสั่งให้เกณฑ์ราษฎรเมืองนางรองท่งนาคด้วย⁴
การเกณฑ์ราษฎรท่งนามีปัญหาว่าเมื่อราษฎรท่งนาไคแล้วถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชวนมักจะให้กองทัพ
มารบกวน ฉวยโอกาสเก็บพืชผลที่ราษฎรท่งนาไว้ ทำให้ไทยเสียเสบียงอาหารที่ควรจะได้
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาตระหนักในเรื่องนี้ จึงสั่งให้ทหารไทยไปคอยป้องกันครัวที่ท่งนา
เก็บเกี่ยวข้าวอยู่⁵

ที่กล่าวมานี้พอจะเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาแก้ไขปัญหการขาดแคลนอาหารใน
กองทัพด้วยวิธีการต่างๆ นึ่งบางครั้งก็ไคผลบางครั้งก็ไคไม่ไคผล ถึงกระนั้นก็ช่วยผ่อนคลาย
ความขาดแคลนไปได้เป็นครั้งคราว ถ้าจะพิจารณาโดยความเป็นจริงแล้วจะเห็นว่า ถึงแม้

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 312 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและชวน
ในรัชกาลที่ 3 เล่ม 42 หน้า 16 - 17

⁴ ก.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

เจ้าพระยาบดินทร์เคชาจะมีความวิตกที่เพียงใด แต่สภาวะการณ์ในเขมรไม่ว่านายก็ทำอะไรไม่ได้ เช่น ในการซื้อข้าวเพื่อแลกความขาวเคลน ดินฟ้าอากาศไม่ว่านายแผนแต่งราษฎรทำนาไม่ได้ ประกอบกับเขมรอยู่ในภาวะสงครามตลอดเวลา ผู้คนต้องถูกเกณฑ์นารบจะใช้ราษฎรที่ไหนทำนาได้ และการที่ต้องเร่ร่อนหนีภัยสงครามราษฎรย่อมไม่มีกำลังใจทำมาหากิน ดังนั้นถึงจะมีเงินซื้อข้าว ก็จะไม่ซื้อข้าวให้ซื้อ

นอกจากอาหารแล้วสิ่งที่จำเป็นอีกอย่างหนึ่งคือเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม ซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เคชาจะขอไป หรือมิฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะพระราชทานออกมาให้ ดังเช่นสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงกรมการรักษามณฑลปราจีนบุรี เมืองกบินทร์บุรีว่า

...โปรดเกล้าให้พระยารามราชชนนศรีคุมเสื้อผ้าแพรออกไปส่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เคชาที่สมุหนายก เป็นเสื้อผ้าพระราชทานนายทัพนายกอง รี้ว 12 แฉ่ง 10 คอกถักคอกสะเพิน 26 คอกทราย 45 อริยา 2 มังกร 6 ถวน 1 เป็น 102 ตัว เสื้อรี้ว 10 แฉ่ง 10 คอกสะเพิน 30 คอกทราย 50 ถวน 30 อริยา 20 แพรกั้น 150 ผ้าลาย 400 เป็น 700 ตัว เป็นเสื้อเป็นผ้าเป็นแพรเตรียมทัพ แพรหงอนไก่ 2 พับ แพรซุนตี่ว 3 พับ ผ้าขาวยานนิ 5 พับ ผ้าไฟกกลีบ 10 ผืน ผ้าปูม 10 ผืน ผ้าเชิงปูม 10 ผืน ผ้าโขนุ่ง 20 ผืน ผ้าลายวิลาศ 20 ผืน ผ้าลายตุจรา 5 คู่ ถ้าพระยารามราชชนนศรีคุมเสื้อผ้าแพรออกมาไม่ทัน เจ้าพระยาบดินทร์เคชาที่สมุหนายกยกออกไปแล้ว ก็ให้กรมการผู้อยูรักษามณฑลปราจีน เมืองกบินทร์บุรี จัดแจงข้าง จัดแจงเกี่ยวมรรทุกเสื้อผ้าแพร แต่งกรมการคุมออกไปส่งถวายพระยารามราชชนนศรีให้ถึงเมืองพระตะบองโดยเร็ว...

บางครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เคชาจะขอเสื้อผ้าเข้าไป เช่น ครั้งหนึ่งท่านขอเสื้อผ้าเพื่อใช้เป็นเสื้อไฟพลหัวเมือง เพราะท่านเห็นว่าไฟพลหัวเมืองใช้เครื่องแต่งกายปะปนกัน

ไม่เป็นระเบียบจะเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ พวกขุนจะหนีประบาทไคว่ ไทยไม่มี
เครื่องแต่งกายทหาร จึงขอเสื่อนำเครื่องแต่งกายทหารให้ต่าง ๆ กัน¹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า
เจ้าพระยาบดินทร์ เคารพเห็นความจำเป็นของเสื่อนำว่าจะ เป็นเครื่องช่วยให้กองทัพมองดูเป็น
ระเบียบ

ในการสงครามปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือไม่มีเรือใช้พอเพียง เพราะระยะทาง
จากไทยไปเขมรต้องเดินทางผ่านทะเลจึงนำเรือไปไม่สะดวก เรือที่ไทยนำไปใช้ส่วนมากจะ
เป็นเรือใหญ่เรือเล็กจะนำไปไม่ได้ ภูมิประเทศเขมรดูน้ำท่วมจำเป็นต้องอาศัยเรือ
คานลำน้ำโขงจะมีลำน้ำแยกเป็นหลายสาย มีลำคลองต่างๆ มากที่ใช้เป็นคลองลัดไปมาหากันได้
คลองเหล่านี้ส่วนใหญ่จะใช้ได้เฉพาะเรือเล็ก ขุนจึงได้เปรียบไทยเพราะมีเรือขนาดต่างๆ ใช้
สะดวกกว่า ฉะนั้นในการสงครามแม้ว่าไทยจะตีเมืองต่างๆ ได้ในฤดูแล้ง พอถึงฤดูน้ำถ้ากำลัง
ไทยไม่พอจะรักษา ขุนจะกลับมาตีคืนได้อีก เจ้าพระยาบดินทร์ เคารพพยายามแก้ไขให้ต่อเรือ
ขึ้นใช้เองในเขมร แต่มีปัญหาว่าเรือที่คือนั้นไม่มีคุณภาพ เมื่อถึงปีหน้าเรือออกไปเพียง
สองสามลำก็ชำรุดใช้การไม่ได้² ทั้งนี้เพราะในเขมรไม่มีช่างต่อเรือที่ชำนาญ เจ้าพระยา
บดินทร์ เคารพจึงต้องขอช่างต่อเรือจากกรุงเทพฯ มาช่วยต่อเรือในเขมร นอกจากนี้ท่านยังขอ
ให้ส่งนายช่างขึ้นมาสอนชาวจีนในเมืองพนมเปญให้ต่อเรือ³ ซึ่งก็พอจะแก้ปัญหาการขาดแคลน
เรือในเขมรไปได้ อีกประการหนึ่งคืออุปกรณ์ในการต่อเรือซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์ เคารพจะขอ
จากกรุงเทพฯ⁴ เช่นกัน

สำหรับเรื่องอาวุธและกระสุนปืนส่วนใหญ่เจ้าพระยาบดินทร์ เคารพจะขอจากกรุงเทพฯ
เป็นประจำ แต่ถึงกระนั้นก็ยังขาดแคลนเพราะการขนส่งล่าช้า เช่น ในปีพ.ศ. 2364
โปรดให้พระยาราชโยธา พระยาภิรมย์ราชา คุมกระสุนปืนสองนัด 1,000 กระสุน

¹ ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามบุตธิ เล่ม 2 หน้า 853

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 41 เล่ม 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1202

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1204

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1209

หนึ่งน้ำครึ่ง 15,000 กระสุน ปืนเล็ก 15,000 กระสุน รวม 31,000 กระสุน นำไปส่ง
เจ้าพระยาบดินทร์เจ้าที่เมืองโพธิ์สัต¹ ในพ.ศ. 2388 ให้ส่งกระสุนเป็นขนาดห้านิ้ว
สี่น้ำครึ่ง สามน้ำครึ่ง สามน้ำ สองน้ำครึ่ง รวม 13,000 กระสุน คินคำ 100 ทาย
ปืนจางรักษาพระศาสนา 20 กระบอก ปืนหามแล่น 100 กระบอก ปืนคาบศิลา 3,000
กระบอก ไปให้ ณ เมืองอุคงภาไช²

ในค่านำลึงคนที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นพวกลาวเขมร ทางกรุงเทพฯ จะส่งไปให้ในกรณี
ที่มีการรบใหญ่ แต่ถ้านำการรบประปรายเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะจัดการเอง เมื่อไม่พอ
จริงๆท่านจะใช้อำนาจของสมุหนายกเกณฑ์คนเข้าบาใช้ในราชการ เห็นได้จากหนังสือขึ้น
สรรเพชรภักดิ์ไปถึงพระยาราชโยธาว่า พล สมุหนายกมีตราเกณฑ์คนเมืองปากงำหัวเมือง
เป็นจำนวนคนเมืองชูนันท์ 2,000 คน เมืองสุรินทร์ 1,500 คน เมืองสังขะ 300 คน
เมืองศรีสะเกษ 2,000 คน เมืองเดชอุดม 400 คน รวม 6,200 คน ให้คุมเกยขึ้นกระบือ
ไปส่งเมืองมณฑลบุรี³ ในบางครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะขอกองทัพจากกรุงเทพฯ เช่น
ใน พ.ศ. 2383 จะต้องทำสงครามกับญวนและเขมรในฤดูแล้ง ท่านก็ขอทัพจากหัวเมืองฝ่าย
ไทย 10,000 คน เมืองนครราชสีมา 10,000 คน เมืองลาวเขมรปากง 30,000 คน
รวม 50,000 คน⁴ ในการเกณฑ์คนออกไปช่วยราชการนั้น ทางเขมรไม่ยากได้ทัพกรุง
ออกไป เพราะถ้าออกไปเกิดความออดอยากในกองทัพแล้ว จะไปเที่ยวข่มเหงบรรดาครอบครัว
ชาวเขมรให้เกิดความระส่ำระสาย⁵ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้หาทางแก้ไขโดยประกาศว่า
ถ้าเขมรเห็นนายไพร่ไทยคนใดรังแกข่มเหง ให้จับตัวมาบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะชำระ
ความให้⁶

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 81 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

⁶ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 31 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

เท่าที่กล่าวมาแล้วจะเห็นว่า เจ้าพระยาบดินทร์ เคารพใช้ความสามารถของท่านในการจัดหาเสบียงอาหาร อาวุธ พานะ ตลอดจนกำลังคน เพื่อใช้ในการสงคราม ถึงแม้วิธีการที่ท่านเฝ้ามองเป็นๆแล้วจะเห็นว่าง่ายเพราะส่วนใหญ่จะขอจากกรุงเทพฯ แต่เจ้าพระยาบดินทร์เลขาต้องคิดหาทำอย่างไรจึงจะส่งเสบียงอาหารได้ทัน หรือถ้าจำเป็นต้องซื้อหาซื้อไ้ที่ไหน ในเรื่องนี้ท่านเอาใจใส่มาก โดยการให้กำลังใจแก่ผู้ทำหน้าที่จัดส่งเสบียงอาหาร อาวุธให้แก่กองทัพ เช่น เมื่อท่านขอแต่งตั้งหลวงยกกระบัตรเมืองกบินทร์บุรีไปเป็นเจ้าเมืองนครนายก เหตุผลส่วนหนึ่งเพราะหลวงยกกระบัตรจัดส่งเสบียงอาหารให้กองทัพทันราชการเสมอ¹ ในทางตรงกันข้ามท่านจะใช้ความนิยมชาดลงโทษผู้ที่ทำให้สูญเสียเสบียงอาหารในขณะที่ยังทางป้องกัน เช่น ท่านสั่งให้หลวงยกกระบัตรเมืองจันทบุรีที่คุมเรือค้าเลี้ยงเสบียงอาหารมา แล้วปล่อยให้เขมรยกมาตีเรือเสบียงไม่ได้ โดยที่หลวงยกกระบัตรไม่ได้ต่อสู้เขมรลงเรือเล็กหนีมาก่อน² การให้รางวัลและการลงโทษแบบนิยมชาดเช่นนี้ บ่อนมีส่วนช่วยให้เจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานในตำแหน่งนี้มีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตามเสบียงอาหารในเขมรก็ยังคงขาดแคลนอยู่บ่อยๆ ซึ่งเป็นเพราะสินค้าอากาศอื่นไม่สามารถแก้ไขได้

2.3 ความสามารถในการวางแผนการรบ เจ้าพระยาบดินทร์ เคารพใช้ชื่อว่าเป็นแม่ทัพที่มีความสามารถมาก ความที่ท่านเป็นผู้เฉลียวฉลาด เข้มแข็ง เจ็บชาก และกล้าตัดสินใจกระทำการที่ท่านเห็นว่าเหมาะสม ทำให้ท่านสามารถวางแผนการรบ การป้องกันเมือง ตลอดจนกลยุทธ์ที่ทำให้ขุนโจรได้รับความเสียหาย ความสามารถของท่านในค่านี้นี้จะเห็นตลอดเวลาที่ท่านออกไปทำสงครามกับขุนโจรในดินแดนเขมร ในการรบกับขุนโจรครั้งแรก พ.ศ. 2376 เจ้าพระยาบดินทร์ เคารพตัดสินใจไปกับเจ้าพระยาพระคลังทางเรือ ทั้งๆที่ท่านได้รับมอบหมายให้เป็นแม่ทัพบก เพราะท่านเห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังไม่ชำนาญภูมิประเทศเกรงว่าจะยกไปถึงเมืองอนชาทำให้แผนการที่จะตีเมืองบนพรอบกันกับกองทัพกรมหลวง เมื่อไปกับกองทัพเรือ เจ้าพระยาบดินทร์ เคารพได้วางแผนการรบอย่างรอบรู้และเข้าใจภูมิประเทศเป็นอย่างดีคือ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

² ก.ศ.ร. ทูลลาบ อานนตสูมาบุญธิ เล่ม 2 หน้า 570

ก่อนที่จะตีค่ายยวนที่ปากคลองวามะนาวและค่ายยวนทางที่จะไปเมืองสะแกก ท่านให้กองทัพ
ออกไปปิดเขื่อนท่าท่านตามคลองต่างๆ ที่ยวนสามารถจะนำเรือมาตีโอบหลังกองทัพไทยได้
แล้วจึงจะยกไปรบกับยวน¹ จึงปรากฏว่าไทยตีค่ายยวนแตก จนกระทั่งถอยร่นมาตั้งรับบริเวณ
เกาะแดง ที่เกาะแดงเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้วางแผนจะตีค่ายยวนทั้งทางบกและทางเรือ
โดยท่านจะยกไปทางบก ส่วนทางเรือให้เป็นหน้าที่ของเจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยา
บดินทรเดชายังได้แสดงให้เห็นว่าท่านสามารถเลือกในบุคคลได้อย่างเหมาะสม เห็นจากการที่
ท่านให้พระภักดีโยธากับหลวงนราธิราชเขตไปกับเจ้าพระยาพระคลัง ทั้งสองท่านมีความ
ชำนาญทางค่ายยวนมาก รู้ทางที่ท่านองกองทัพยวน เพราะเคยมาในกองทัพรบกับยวนครั้ง
รัชกาลที่ 1 เจ้าพระยาพระคลังจะไต่เรือรักษาหรือไต่² แต่หาเสียสยที่ไทยไม่สามารถเอา
ชนะยวนได้ เพราะความไม่พร้อมของกองทัพเรือ

ในการวางแผนการรบแต่ละครั้ง เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะกระทำด้วยความรอบคอบ
ระมัดระวัง จนกระทั่งมั่นใจว่าจะเอาชนะก็ทำได้ ท่านมีวิธีการหลายอย่างที่จะนำมาใช้ให้
เหมาะสมกับสถานการณ์ ดังจะเห็นได้จากในการวางแผนค่ายยวนที่เมืองโพธิ์สัตว์ พ.ศ. 2384
เจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นแล้วว่า บรรดาพระยาพระเขมรกำลังเอาใจออกห่างจากยวน
คิดจะมาพึ่งไทย³ ทั้งยังเสนอว่าเขมรจะยกมาตีเมืองโพธิ์สัตว์ขอให้ไทยยกกำลังมาช่วย
สถานการณ์เช่นนี้ย่อมเป็นผลดีแก่ไทย ถ้าไทยสามารถตีเมืองโพธิ์สัตว์ได้ บรรดาพระยา
พระเขมรก็จะให้ความไว้วางใจ เชื่อถือและร่วมมือกับไทยกำจัดยวนจากดินแดนเขมร ทั้ง
เมืองโพธิ์สัตว์เป็นเมืองใหญ่อยู่ใกล้กับไทยพอที่ไทยจะส่งกำลังมาช่วยเหลือเมื่อเกิดปัญหาได้
เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงวางแผนที่จะตีเมืองโพธิ์สัตว์ให้ได้ โดยการจัดให้พระยา
ราชันจุล (เสือ) ไปรบยวนที่อยู่ปากตะวันออกของทะเลสาบเขมร เพื่อเป็นการสะกดใบให้

¹ ก.ศ.ร. กุหลาบ อานานสยามบุญ เลข 2 หน้า 510 - 511

² ก. หน้า 577 - 578

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

กำลังรวบรวมกองมาช่วยทางเมืองโพธิ์สัตว์ ส่วนท่านก็จัดกำลังคนและอาวุธอย่างพร้อม
จะเห็นได้จากหนังสือที่ท่านมีไปถึงพระยามหาอำมาตย์ว่า

...ข้าพระพุทธเจ้าส่งพระภิกษุเณรเทพเจ้ากรมตำรวจใหญ่ชาว กุ่มทัฬ
กรุงเก่า ไพร 176 คน ลาวเมืองขกสุนทร 1246 คน เมืองขอนแก่น
424 คน เมืองสุพรรณ 59 คน ลาวทามาน 848 คน รวม 2753 คน
เป็นสัมมาทิฐิ 3 บ่อ หามแล่น 18 บ่อ ลาวกิลาลวง 384 บ่อ
กระสุน 31,090 กระสุน คินคำ 8 หาบ 64 ชั่ง คีลาปากนก 1,485
ปาก ยกไปทางเมืองโพธิ์สัตว์กองหนึ่ง ให้พระพรหมบริรักษ์เจ้ากรม
ตำรวจสมบชา กุ่มทัฬกรุงไพร 250 คน เมืองนกรารสีมา 1,696 คน
ลาวเมืองฉะบอง 358 คน ลาวเมืองอิน 127 คน ลาวเมืองพรม 80
คน ลาวเมืองอ่างทอง 97 คน ลาวเมืองสิงห์ 43 คน รวม 2,651 คน
เป็นสัมมาทิฐิ 3 บ่อ เป็นหามแล่น 10 บ่อ เป็นลาวกิลาลวง 519 บ่อ
เป็นลาวกิลาเขลยักคี่ 287 บ่อ รวม 819 บ่อ กระสุน 19,816 กระสุน
คินคำหนัก 10 หาบ 77 ชั่ง 8 คำลึง คีลาปากนก 1,660 ปาก ยกไป
อีกกองหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าคุมทัฬกรุง 520 คน เมืองสุวรรณภูมิ 2,400 คน
เมืองพระตะบอง 1,600 คน รวม 4,520 คน เป็นใหญ่มีตของกระสุนสามนิ้ว
10 บ่อ เป็นหามแล่น 20 บ่อ ลาวกิลาลวง 1,007 บ่อ เป็นลาวกิลา
เขลยักคี่ 202 บ่อ รวม 1,239 บ่อ กระสุนปืนใหญ่ 400 กระสุน
หามแล่น 2,500 กระสุน ลาวกิลา 200,000 กระสุน คีลาปากนก
10,000 ปาก คินคำหนัก 30 หาบ ยกออกจากเมืองพระตะบองไปเมือง
โพธิ์สัตว์...

เมื่อพิจารณาจากหนังสือบอกแล้วจะเห็นว่าไทยเตรียมพร้อมมาก มีกำลังคนถึง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1202

9,924 คน มีเป็นชนิกต่างๆรวมถึง 2,463 กระบอก และเจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้จัดกำลัง
 ล้อมชุมโจรทั้งสี่กัณ เพื่อเทียบกำลังชุมนุมที่ค่ายเมืองโพธิ์สัตว์แล้วฝึกกันมาก เพราะชุมนุมใน
 ค่ายเมืองโพธิ์สัตว์มีเพียง 2,300 คน¹ จึงเห็นอย่างชัดเจนว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาหวังจะ
 เอาชุมนุมให้ได้ นอกจากนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชายังวางแผนป้องกันไม่ให้ชุมนุมจากที่อื่น
 ยกมาช่วยกันได้ โดยให้กรมการเมืองพระตะบอง เมืองระลือ นายไพร่ 1,200 คน ไป
 ตั้งอยู่ที่ท่ากะพงหลวงแขวงเมืองกรอง เจ้าเมืองโพธิ์สัตว์คนใหม่ เจ้าเมืองบริบูรณ์ เจ้าเมือง
 ชลุม เจ้าเมืองตะกั่ว นายไพร่ 800 คน ไปตั้งค่ายรับน้ำท่ากันจวนแขวงเมืองกรอง
 คอยป้องกันทัพทั้งทางบกทางเรือไว้ ให้พระยาพระเชมรและนายกรั เมืองโพธิ์สัตว์ นายไพร่
 500 คน ยกมาตั้งอยู่ปะตันลำคลองเมืองโพธิ์สัตว์ ให้ตัดไม้ถมทับคลอง ปักรอกันเรือชุมนุม
 ไม่ให้มาช่วยกันได้² แต่การไม่ได้เป็นไปตามที่คาดหวัง ปรากฏว่าองเตียนกุนตีที่พระยา
 ราชนิลแตกและจะยกมาช่วยชุมนุมทางเมืองโพธิ์สัตว์ อย่างไรก็ตามแม้ว่าไทยไม่สามารถตีค่าย
 ชุมชนให้แตก แต่ก็ทำให้ชุมนุมถอนตัวจากเมืองโพธิ์สัตว์ และบรรดาพระยาพระเชมรก็เข้าใจ
 ไทยดี*

การรบกับชุมนุมใน พ.ศ. 2388 เจ้าพระยาบดินทร์เดชาวางแผนใช้กองทัพช้างทำ
 สงคราม แผนการนี้มีว่าฉลาดลี้ลับจนกระทั่งชุมนุมคาดการไม่ถึง จึงเสียหายอย่างยับเยิน
 สงครามครั้งนี้อาจจะนับว่าเป็นการชี้ขาดการสงครามระหว่างไทยกับชุมนุมก็ได้ เพราะหลัง
 จากนั้นชุมนุมก็ขอเจรจาสันติเป็นไมตรี เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงใช้ทัพช้างทำสงครามเพราะ
 สถานการณ์บีบบังคับคือ มีใบบอกจากเขมรเข้าว่า พระยาพระเชมรสืบแปลคนคิดก็มี
 หนังสือลับไปถึงชุมนุม ขอให้ชุมนุมพาเจ้าหญิงทั้งสามมาส่งพนมเปญ แล้วให้ชุมนุมยกกองทัพขึ้นมา
 พระยาพระเชมรในเมืองพนมเปญจะพาทั้งสามกลับมารับช่วยกันขับไล่กองทัพไทย³ แต่พระองค์ต่าง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก15 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

* ดูเรื่องความสามารถในทางการทูตของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 และ

จับได้เสียก่อน ขณะนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเข้ามาแจ้งข้อราชการในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ท่านออกไปก่อน แล้วให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองมณฑลไปกับเจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้เร่งตามออกไป ให้พระยาราชสุภาวดีออกไปตั้งอยู่เมืองกบินทร์บุรี ส่งเสบียงอาหารและกระสุนดินดำ ให้หมื่นสรเพ็ชรภักดีคุมกำลังไพร่พลให้คอยรับสิ่งของส่งต่อไป ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่เมืองอุงคุดาไชย¹ จะเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาชักออกไปครั้งนี้กระชั้นชิดมาก แม้แต่กองทัพก็ยังเกณฑ์ไม่ทันก่อนให้ตามออกไปภายหลัง นอกจากนี้ระหว่างเดินทางเจ้าพระยาบดินทร์เดชายังได้รับบาดเจ็บถูกดินปืนระเบิด² เมื่อท่านไปถึงเมืองอุงคุดาไชยทราบข่าวว่า กองทัพไทยถูกกองทัพพม่าตีแตกพ่ายไปพลถึง 16,000 คน เรือใหญ่ 170 ลำ เรือเล็ก 200 ลำ ยกมาตีเมืองพนมเปญได้แล้ว และจะยกทัพมาตีหัวเมืองมณฑลเมืองอุงคุดาไชย

จากเหตุการณ์นี้จะเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาอยู่ในฐานะคับขันมาก เพราะถ้าเสียเมืองอุงคุดาไชยแล้วก็เสมือนว่าเป็นการพ่ายแพ้แก่พม่า คุ้มเป็นเมืองที่พระองค์ทรงออกมาปกครองอยู่ อีกประการหนึ่งไพร่พลกองทัพก็ยังยกออกมาไม่ถึง จะเกณฑ์ทัพจากพวกเขมรก็ไม่ทันการ ภัยความฉิบหายสาบสูญของท้าวเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงพิจารณาหาทางสถานการณ์ว่าจะมีวิธีใดที่จะเอาชนะพม่า โดยให้ทหารให้หน่วยที่สุก จากความรู้และเข้าใจลักษณะภูมิประเทศ ท่านพิจารณาแล้วเห็นว่าแม่น้ำจะยกมาทั้งทางบกทางเรือ แต่การเดินทัพนั้นจะมาถึงพร้อมกัน ทัพเรือจะถึงช้าเพราะเป็นทางอ้อม ส่วนทัพบกเดินทางลัดจะถึงเมืองอุงคุดาไชยก่อน³ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงคิดให้ทัพข้างจัดการกับกองทัพพมหายกมาโดยไม่ให้ทันให้ตั้งตัวได้ ผลปรากฏว่าทัพพมมาแตกหนีกระจัดกระจาย แม้ทัพเรือจะตามมาก็ช่วย

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

³ ก.ก.ร. กุหลาบ อาณาสยามบุพผิ เล่ม 2 หน้า 1059

อะไรไม่ได้ ยวนพากันหนีลงเรือ ไทยนำยวนตายครั้งนั้นเป็นจำนวนมาก¹ สงครามครั้งนี้ จะเห็นว่าเพราะความฉลาดสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาที่คิดวิธีการรบชนิดที่ไม่มีใคร คาดถึง ถ้าจะใช้ไพร่พลรบกันแล้วเรือใดแนวไทยต้องพ่ายแพ้อย่างไรไม่มีปัญหา วิธีการรบ โดยเรือข้างยวนนี้เขมรยังจินตนาการไม่ออก เห็นได้จากหนังสือของพระองค์ทรงบอกขอร้องการมา กรุงเทพฯ ว่า จะขอให้ขุนนางเขมรขึ้นไปซื้อช้างเผือก เมืองลาว เพื่อไปป้องกันบ้านเมือง เพราะรู้ว่ายวนกลัวช้างเผือก เขมรไม่แน่ใจว่าเมื่อขึ้นเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาแล้วยวนอาจจะ กลับมารบกันเขมรอีก²

ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นว่า การวางแผนการรบของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาแต่ละครั้ง จะทำด้วยความรอบคอบระมัดระวัง ศึกษาสถานการณ์เพื่อหาวิธีเอาชนะและแก้ขัด เพื่อทำแล้ว จะต้องมั่นใจว่าปลอดภัย เพื่อเกิดมเหศวรกันก็จะให้เหตุผลที่แจ่มแจ้งอยู่ไต่กับบัญชาเข้าใจ ความเฉลียวฉลาดของท่านเป็นที่ยอมรับของยวนและเขมร เพราะเมื่อท่านอยู่ดูสถานการณ์ใน เขมร เขมรจะไม่กล้ากำเริบ แต่เมื่อท่านกลับกรุงเทพฯ เขมรก็คิดการกบฏ³ และเมื่อท่าน ถึงแก่อสัญกรรมพระองค์ก็ยังเกรงว่ายวนจะ เข้ามารุกรานเขมรอีก

2.4 ความสามารถในการวางแผนป้องกันเมือง เคยกล่าวแล้วว่าในสงคราม ระหว่างไทยกับยวนนั้นไทยจะรบกับตลอดเวลา ในช่วงเวลาที่ว่างก็จะต้องเตรียมพร้อมอยู่เสมอ เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาไม่เคยละเลยในเรื่องนี้ โดยเฉพาะเมืองใหญ่ที่เป็นจุด ยุทธศาสตร์สำคัญ เช่น เมืองโพธิ์สัตว์อันเป็นเมืองที่พระยาพระ เขมรตั้งใจจะให้พระองค์ทรง ไปอยู่ในครั้งแรก และไทยก็พอใจเพราะอยู่ใกล้ไทยพอจะส่งกำลังไปช่วย เหลือทันเมื่อเกิด ความจำเป็น ฉะนั้นเมื่อไทยได้เมืองโพธิ์สัตว์คืนมาแล้วจึงจำเป็นต้องรักษา เมืองไว้ให้ได้ ด้วยความรอบคอบของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาจึงได้วางกำลังรักษาเมือง เพื่อป้องกันไม่ให้ยวน

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1:11

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 12:7

ขณารบกันอีก จะเห็นได้จากหนังสือที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไปถึงพระยามหาอำมาตยาว่า

...ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดพระยาสังคโลกเจ้าเมืองโพธิสัตว์ พระหลวงขุน
หมื่นนายไพร่หกร้อยคน เมืองตะครวนนายไพร่สองร้อยคน เมืองตรอง
นายไพร่สองร้อยคน เมืองขลุ้งนายไพร่ร้อยคน เข้ากันสี่เมืองนายไพร่
พันร้อยคนให้อยู่รักษานบ้านเมืองกรอบครัว ทั้งฝั่งราชการลาดตระเวนอยู่
ณเมืองโพธิสัตว์ แล้วข้าพระพุทธเจ้าได้จัดพระยาปราจีนบุรีกับพระรามพิไชย
พระชนมธิด พระวิจิตรสงคราม พระพรหมบุรียกกระบัตร เมืองนครราชสีมา
ลาวท้าวแสน ลาวเมืองสุพรรณ ลาวเมืองลพบุรี ลาวเมืองอินทร์ เข้ากัน
นายไพร่ไทยลาวในกรุงหัวเมืองสามพันสามร้อยแปดสิบสามคน ป็นจากร
บอกหนึ่ง ลัทธิวิธวิสามนบก จุฬินาไชยบอกหนึ่ง เข้ากันห้าบอก
เป็นใหญ่สำหรับเมืองปัตทองสิบแปดบอก เข้ากันสิบหกบอก กระสุนสองนิ้วถึง
ธนูนิ้วถึง เป็นหามแล่นสามสิบบอก เป็นคาบเกลาพันห้าร้อยบอก คินคำหนัก
สามสิบหาบ ให้ตั้งค่ายอยู่ ๗ บ้านจายสามค่าย ทางไกลจากเมืองโพธิสัตว์
แปดร้อยเส้น เกลือกจะมีราชการทางเมืองโพธิสัตว์ระยะทางไกลกันจะได้
ยกเพิ่มเติมอุทหนุนไปช่วยให้ทันทั่วที่ ทั้งจะได้อาศัยเสบียงอาหารใกล้กัน
กับนางเมืองนทร์ ไล่ให้ชนชาวในค่ายจวน มาได้ ๘ ค่ายเมืองโพธิสัตว์
ได้ชาวสารร้อยสามสิบเกียน ชาวเปลือกร้อยยี่สิบเกียน จะได้แจกจ่าย
กองทัพนครรอบครัวกับพระราชทานต่อไป...แต่ครอบครัวเมืองขลุ้ง
เมืองตรอง เมืองตะครวน สามเมืองนี้ใกล้ทากะพงหลวง ฝากันจอ เป็น
ที่ใกล้ทัพจวนไปมาไวใจไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าให้ผ่อนครอบครัวมาไว้ ๗
เมืองโพธิสัตว์ ไล่ให้แสนนายไพร่ชายฉกรรจ์ฉลัดเปลี่ยนกันลาดตระเวนรักษา
บ้านเมืองคานทางไว้ทั้งสามเมือง แดคนเมืองบริบูรณ์ เมืองลาดปะเวีย
ให้อยู่รักษาครอบครัวคานบ้านเมืองก่อน ถ้ามีราชการให้ยกมาช่วยบรรจบ
เมืองโพธิสัตว์ให้สิ้น...

จากหนังสือนี้จะเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้วางแผนป้องกันเมืองโพธิ์สัณฑ์ไว้
อย่างรอบคอบ โดยจัดคนพลัดเปลี่ยนกันลาดตระเวนป้องกันเมือง ตั้งค่ายสามค่ายห่างจาก
เมืองโพธิ์สัณฑ์ 800 เส้น เมื่อมีราชกรณก็จะยกมาช่วยทัน ด้วยวิธีการนี้ไทยจึงรักษาเมือง
โพธิ์สัณฑ์มาได้ตลอดโดยไม่ถูกญวนรบกวน

อีกเมืองหนึ่งที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้เตรียมการป้องกันเมื่อยึดได้คือเมืองพนมเปญ
เมืองนี้มีความสำคัญเพราะเป็นทางร่วมทั้งทางบกและทางเรือที่จะไปหากันได้สะดวก และเป็น
เมืองที่น่าหวาดถึงจึงยากแก่การป้องกัน ทั้งยังเป็นที่พักพิงของญวนเพราะอยู่ใกล้โขง
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเคยคิดจะให้พระองค์ทรงอยู่ที่เมืองนี้ แต่เห็นว่ารักษาป้องกันยาก
อย่างไรก็ตามเมื่อญวนถอยทัพจากพนมเปญแล้ว ไทยได้ยึดครอง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้
จัดการป้องกันเมือง เช่น การสร้างป้อมค่าย* ให้ไล่สายโซ่กันขวางทางน้ำเพื่อไม่ให้เรือ
ญวนเดินขึ้นมาได้¹ นอกจากนี้ก็ขอกองทัพให้ออกมาช่วยรักษาเมือง²

สำหรับเมืองปากสัณฑ์เป็นเมืองสำคัญในฐานะเป็นฐานน้ำของเขมร บรรดาพระยา
พระเขมรหัวเมืองทั้งหลายจะอาศัยชาวเขมรจากเมืองปากสัณฑ์เป็นกำลัง³ ทางเมืองปากสัณฑ์เคย
บอกเข้ามาว่า ถ้ามกับญวนบริเวณมีพอทำได้เพียงแต่ฆ่าตัวตายและอย่าให้กองทัพญวนยกไป
เพิ่มเติมได้ เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาสืบทราบว่ากองทัพญวนจากเมืองพนมเปญมาตั้งอยู่เมือง
โจลก และจะยกไปช่วยกันตีเมืองปากสัณฑ์และเมืองพระตะบอง⁴ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงสั่ง
ให้พระองค์ทรง พระพรหมบริรักษ์เกณฑ์ทัพเมืองพุทไธมาศ เมืองกะพงโสม เมืองตรัง
เมืองบาตี เมืองไพรกะสาต ยกไปตีเมืองโจลกและค่ายญวนตามคลองซุดใหม่ เพื่อทำให้

* ดูเรื่องการจัดภูมิประเทศของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา หน้า 126 - 127

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1205

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 39 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1207

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 38 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1203

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1203

ขุนพลว่าพระนางจะได้ไม่ยกไปตีเมืองป่าสัก¹

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไฉ่จะมีความสามารถในการวางแผนการรบเท่านั้น ท่านยังคิดหาวิธีป้องกันเมืองที่ตีมาได้ไม่ให้ขุนศึกกลับคืนไป มีส่วนใหญ่มองให้วิธีการเตรียมกำลังเมืองใกล้เคียงไว้อยู่ช่วยเหลือ หรือมีจะนั้นก็ให้สร้างป้อมค่ายไว้อยู่ป้องกัน

2.5 ความสามารถในการสืบราชการศึก ในสงครามการสืบราชการศึกนับว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่งประการหนึ่ง เพราะจะทำให้รู้ความเคลื่อนไหวของฝ่ายตรงกันข้ามจะได้คิดวางแผนแก้ไข เรื่องนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะทำอยู่เสมอสำเภาอ้ายความรอบคอบระมัดระวัง ท่านคิดว่าหากสืบราชการผิดพลาดจะเกิดความเสียหายได้ ชาวที่ไ้รับมาแต่ละครั้งท่านจะไม่เชื่อทั้งหมด แต่จะพิจารณาไตร่ตรองว่ามีเหตุผลสมควรหรือไม่ หรือถ้าเป็นไปได้ท่านจะใช้คนที่ไว้วางใจไปสืบดูอีกครั้งหนึ่ง ความสำเร็จในการทำสงครามของท่าน ความสามารถในการสืบราชการมีส่วนด้วย เพราะทำให้ท่านสามารถวางแผนแก้ไขเหตุการณ์ได้ถูกต้อง เช่น ท่านทราบจากคำให้การของขุนที่ถูกจับมาว่า ขุนส่งองค์อิมและเจ้าหญิงทั้งสามมาเกลี้ยกล่อมเขมร ท่านจึงให้พระองค์วางออกไปอยู่เมืองพุทธไธเพชรให้ใกล้ชิดกับเขมร ขุนก็ทำการไม่สำเร็จ วิธีการที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาใช้ในการสืบราชการได้แก่

การถามขุนและเขมรที่ถูกจับมา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะจัดคนไปรักษาคามด่านเพื่อจับขุนหรือเขมร เมื่อใดแล้วท่านจะให้ถามข่าวราชการ ก็จะเห็นได้ตลอดเวลาที่ท่านออกไปทำสงคราม วิธีนี้จะมีปัญหาในด้านความเชื่อถือได้ของข่าว แต่อย่างไรก็ตามเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะให้ถามหลายคน ถ้าตรงกันก็พอจะเชื่อได้ ถ้าไม่ตรงกันก็ไปสืบใหม่ เห็นจากหนังสือของท่านที่มีไปถึงพระยามหาอำมาตย์ว่า

...คำให้การไ้หมื่นนา โฉมเขมร กับคำให้การไ้ขุนสามสีบอกว่า
กองทัพไ้ขุนในค่าย เมืองพนมเปญอยู่หกพันเจ็ดพันบ้าง สองพันสามพันบ้าง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 38 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

ไม่ถูกต้องกันเป็นที่เดือนลยอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้หนังสือให้หลวง
เสนาภักดีถือ ไปถึงพระองค์ทอง พระพรหมบริรักษ์ แต่งคนเล็ดลอดเข้าไปใน
ค่าย ไชยวัน เมืองพนมเปญ สืบเอาข้อราชการให้แน่...

การให้พระยาพระเชมร ไปสืบข่าวและรายงานมาให้ทราบ วิธีนี้ดูเหมือนจะเชื่อถือ
ได้มาก เช่น รายงานของพระยานุภาพไทรภพเจ้าเมืองเสียมราฐว่า ชวนดอนกองทัพจาก
ค่ายกะพงทมิฬค่ายพนมเปญ พระยานุภาพไทรภพเห็นว่า ชวนดอนทัพโดยเชมรไปยกไปที่
พระยานุภาพไทรภพไม่ไว้ใจ จึงให้พระยารามกำแหงคุมไพร่ 1,300 คน ยกไปสืบราชการเมือง
ลาคะเวีย²

ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯ มาใช้ในการสืบราชการ ซึ่งจะ
เห็นได้ตลอดระยะเวลาสงคราม เมื่อท่านจะให้พระยาพระเชมรตีเมืองพนมเปญ ท่านจะให้
สืบก่อนว่ามีผู้คนอยู่ในค่ายมากน้อยแค่ไหน จากการสืบราชการปรากฏว่า พระพุทธโณมาที่อยู่ที่
วัดเมืองพนมเปญว่า มีคนในค่ายชวนสองหมื่นคน เชมรในเมืองพนมเปญว่ามีหมื่นเศษ แต่
ชวนทางเมืองปาสักว่าจะขอไปช่วยปราบเชมร 1,000 คน พระยานรินทรโยธินว่า ชวน
อพยพจากค่ายเมืองสมบรูณ์ สมบูก กะพงขันธ์ กะพงสวาย มารวมอยู่ในพนมเปญ³ เมื่อ
ประมวลดูแล้วเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่า แม้กำบอกเล่าจำนวนคนในค่ายชวนจะผิดกัน
แต่จำนวนคนในค่ายชวนก็มีมาก จึงไม่สามารถตีเมืองพนมเปญได้ อย่างไรก็ตามการสืบราชการ
ครั้งนี้ทำให้ไทยต้องยกกองทัพไปประชิดเมืองพนมเปญไว้ เพราะพระยานุภาพไทรภพจะตีค่าย
ชวนตีเมืองจะโรยจั่วว่า เกรงว่าชวนทางเมืองพนมเปญจะยกไปช่วย

อีกครั้งหนึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบจากลูกค่ายชวนว่า ชวนเกณฑ์ไพร่พลตาม
หัวเมืองเป็นจำนวนถึง 9,000 คน จะให้ชุดคลองที่เกาะแตงมีชวนชุดล้างไว้ให้มาจนตลอด

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1202

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก23 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1202

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1203

ถึงเมืองโจก¹ และได้สืบทราบดีว่าองเตียนกุนได้อพยพจากเมืองพนมเปญไปอยู่เมืองโจก มีการสร้างป้อมค่ายบริเวณคลองซุกใหม่ถึง 19 ค่าย มีคนอยู่ในค่าย ๆ ละ 40 - 50 คน และชวนจากเมืองโจกจะยกไปช่วยกันตีเมืองปาลัก เมืองพระตะพัง² เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบก็คิดแก้ไข โดยจัดกองทัพไปตีเมืองโจกเพื่อไม่ให้ชวนยกไปตีเมืองปาลัก อีกประการหนึ่งการสืบทราบจำนวนค่ายและคนในคลองซุกใหม่ก็เพื่อจะเป็นประโยชน์ในการที่ไทยจะคิดถมคลองซุกใหม่ ดังนั้นจะเห็นว่าความสามารถในการสืบราชการของเจ้าพระยาบดินทร์เดชามีส่วนช่วยท่านในการวางแผนการสงครามอย่างมาก

2.6 ความสามารถในการวางแผนดอยทัพ เมื่อเกิดความจำเป็นจะต้องดอยทัพ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะทำด้วยความระมัดระวังไม่ให้ชวนเข้าเติมได้ จะเห็นจากในกรณีที่ท่านจำเป็นต้องดอยทัพจากเมืองโจก ท่านรู้ว่าชวนจะต้องยกทัพติดตามมาแน่ ท่านจึงวางอุบายไว้ตลอดระยะทางที่ดอย ปรากฏว่าชวนหลงกลอุบายของท่านจึงถูกสาตายทั้งกองทัพ* และในคราวรบกับชวนที่คลองวามะนาว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะให้ดอยทัพข้ามไปเมืองสะแดก แต่มีค่ายชวนตั้งสกัดอยู่อีกค่ายหนึ่งและค่ายที่ตั้งนั้นได้เปรียบไทย เพราะที่ตั้งค่ายของชวนเป็นดงมีกอไผ่ขึ้นหนาตึบ ไทยข้ามไปจะถูกยิงเพราะอยู่ในที่โล่ง ส่วนไทยจะยิงชวนไม่ถูกเพราะมองไม่เห็นตัว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงใช้อูบายนำหินเหี่ยวมาป้อนเป็นก้อนกลมๆ ขนาดเท่าเงินกลมที่ใช้อยู่ในเวลานั้น เมื่อแห้งดีแล้วจึงนำมาชุบแร่เงิน ฉะนั้นหินที่ป้อนจึงเหมือนเงินกลมและนำไปเทปนกับเงินจริงๆ ครั้งแรกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ใช้เงินจริงๆ เป็นกระสุนยิงไปก่อน 50 - 60 นัด ทั้งเวลาห่างกันสักครูและยิงใหม่ ครั้งนี้ให้ใช้กระสุนหินชุบแร่เงินผสมกับกระสุนเงินจริงๆ ยิงไปให้กระสุนตกเรียวยาวทั้งในป่าและกอไผ่ ชวนพากันถางป่าแย่งกันเก็บกระสุนควยเข้าใจว่าเป็นเงินจริงๆ เมื่อไม่มีป่าแล้วเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

* ดูในบทที่ 1 หน้า 15 และรายละเอียดใน ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 619 - 644

ให้เอากระสุนจริงๆ ยิงออกไป ชวนเข้าใจว่าไทยยิงกระสุนเงินจึงออกมาเก็บอีก ปรากฏว่า ชวนถูกกระสุนเป็นล้มตายเป็นอันมาก ชวนจึงทิ้งท้ายถอยทัพกลับไป กองทัพไทยจึงข้ามไปได้ อีกครั้งหนึ่ง เมื่อกองทัพเรือจำเป็นต้องถอยทัพกลับกรุงเทพฯ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเกรงว่า ชวนจะตามตีจึงให้ทัพกรมตำรวจตามไป เพื่อให้กองทัพเรือถอยได้สะดวก

ฉะนั้นจะ เห็นได้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ได้สามารถเฉพาะการรบเท่านั้น เมื่อ จำเป็นจะต้องถอยทัพท่านจะไม่กระทำตรงๆ เพราะเกรงว่าจะถูกโจมตีซ้ำเติมจะทำให้เกิด ความเสียหายมากขึ้น และการถอยทัพก็จะไม่สะดวก ท่านจะคิดวางอุบายไม่ให้ข้าศึกที่ติดตาม ตีซ้ำเติมได้ และยังทำให้ฝ่ายติดตามเสียหายอีกด้วย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นผู้เข้าใจ ธรรมชาติของมนุษย์ส่วนใหญ่ที่มีความโลภ จะเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากกว่าความเสียหาย ของส่วนรวม ท่านจึงใช้ความรู้ความเข้าใจนี้ทำอุบายจนชวนทำลายที่มั่นของตนเอง ไทยจึง ถอยทัพไปได้สะดวก

การรบเมื่อคราวถล่มคลองซุไยนั้น แม้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ได้ออกไปบัญชา การรบด้วยตนเอง แต่จากรายงานที่ส่งเข้ามาให้ท่านแจ้งว่าจำเป็นต้องถอยทัพกลับ ท่านยัง ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับการถอยทัพว่า ควรจะถอยไปตั้งในที่ที่เหมาะสมจะได้คิดทำการต่อไป ได้อีก ไม่ใช่ถอยแล้วจะเป็นการตัดทางที่จะทำสงครามเอาชนะข้าศึกได้ ดังจะเห็นจากหนังสือ ของท่านที่มีไปถึงพระยาราชวังสันว่า

...ซึ่งที่พระยาอภัยพิพิธเมทัพบกก็เลิกถอนมาอยู่ที่เมืองกำปอด ชอบแต่ให้อยู่ รักษาเมืองเบียม เมืองกำปอด เมืองกะพงโสม ให้มันคงทั้งทางบกทางเรือ จึงจะขอช่วยราชการที่จะคิดกระทำต่อไปข้างหน้าได้สำเร็จ ถ้าเมืองเบียม เมืองกำปอด เมืองกะพงโสม เสียแก่ข้าศึกแล้ว ที่จะคิดมากระทำที่เมือง พุทโธมาศต่อไปข้างหน้าเห็นจะไม่สำเร็จ...

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ก จกหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1204

จากหนังสือนี้จะเห็นว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ได้ออกทัพแล้วจะไปตั้งอยู่ที่ไหนก็ได้ แต่ท่านจะพิจารณาจากทางว่า การออกทัพนั้นทำอย่างไรจึงจะไม่เสียผลประโยชน์ เช่นในกรณีท่านเห็นว่าน่าจะได้รักษาเมืองเป็ม เมืองกำปอด เมืองกะพงโสม เพื่อเป็นแนวทางในการตีเมืองพุทธโฆมาท ในการสงครามท่านจะยึดหลักที่ว่า "...ตีบ้านเมืองไม่ได้ก็ต้องรักษาเขตแดนบ้านเมืองฝ่ายเราไว้มั่นคง..."¹

3. ความสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในเชิงการทูตและการเมือง

3.1 ความสามารถในเชิงการทูต เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเชื่อว่าเจ้าพระยาจะมีความสามารถเฉพาะด้านการสงคราม แม้แต่การเจรจาโต้ตอบท่านก็สามารถหว่านล้อมให้ฝ่ายตรงกันข้ามเห็นคล้อยตามได้ การเจรจานี้ว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งในการสงคราม เพราะจะช่วยให้ได้ผลประโยชน์โดยไม่ต้องใช้กำลัง ในการรบกับญวนบางครั้งก็ต้องมีการเจรจากัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เคยมีกระแสพระราชดำริไปถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า "การศึกสงครามการจะรบกับญวนจะผูกพันกันผูกกันนั้นชอบแล้ว"² การเจรจาที่ว่าสำคัญทำให้เห็นขึ้นเชิงความสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่ไม่ยอมเสียเปรียบคู่เจรจาคือ การเจรจาล้อมญวนที่เมืองโพธิสัตว์ การรบที่เมืองโพธิสัตว์เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้ตั้งค่ายล้อมญวนไว้หมดทุกด้าน เพราะคาดว่าจจะตีค่ายญวนให้แตกได้ แต่ภายหลังต้องมีการเจรจากัน เหตุผลในการเจรจาปรากฏในหนังสือที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่งไปถึงเจ้าพระยาพระคลังว่า ก็ญวนครั้งนี้เห็นจะไม่สำเร็จเพราะกองทัพเมืองสะโห่ง เมืองกะพงสวาย หึงพระยารามนิกุล พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพไปตั้งรักษาค่ายอยู่ญวนกองเตียนกันก็แตก แล้วองเกียนกันจะยกมาช่วยญวนที่เมืองโพธิสัตว์ กองทัพญวนมาตั้งที่ท่ากระพงหลวงซึ่งอยู่ห่างจากเมืองโพธิสัตว์ระยะทางวันหนึ่ง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าจะทำให้กองทัพไปรักษาเสบียงอาหารทั้งไพร่พลเขมรก็ไม่สามารถรวบรวมเป็นหมวดเป็นกอง ทัพญวนก็ยังรักษากันเมืองอยู่ทุกเมือง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

จึงต้องปล่อยขุนที่ล้อม เพื่อที่เขมรจะได้ทั้งตัวได้ก่อน¹

กวยความฉลาดของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ท่านไม่แสดงให้ขุนรู้ว่าไทยมีปัญหาเรื่องเสบียงอาหาร และที่สำคัญที่สุดคือท่านคัดการติดต่อระหว่างขุนในค่ายเมืองโพธิ์สัตว์กับภายนอก โดยสั่งให้กวดขันการสอดแนมไม่ให้ขุนลอบเข้าไปติดต่อกันได้ ขุนในค่ายจึงไม่มีโอกาสรู้ว่าองค์เย็นขุนกำลังจะคิดมาช่วย ท่านได้หนังสือเข้าไปเกลี้ยกล่อมชักชวนขุน พุฒขึ้นแจ้งให้ขุนเห็นข้อเสียเปรียบของขุนจากการที่รบกับไทยมาเพียงแปดวัน เช่น การใช้ปืนใหญ่กระสุนแตกมีขุนไม่มี การติดต่อกับเมืองเว้ก็เป็นระยะทางไกลไปเหมือนกรุงเทพฯ แต่การสงครามย่อมเป็นการสงคราม ไทยจำเป็นต้องใช้กระสุนปืนแตก ไทยมีความสงสารขุน จึงให้โอกาสสอแกลบรับฝักขอดีที่ดัดบ้านเมืองไปหาบุตรภรรยา และยังขู่ว่าถ้าขุนไม่เอาหนังสือให้องค์ใหญ่ในกองทัพ แม่ทัพไทยที่โกรธเคืองขุน อาจจะขอปืนกระสุนแตกไปยังขุนอีก² จากหนังสือนี้จะเห็นว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเข้าใจจิตใจทหารที่ว้าวุ่นคิดถึงบ้านและครอบครัว ท่านจึงยกเหตุผลในการที่จะได้กลับไปบ้านได้พบหน้าบุตรภรรยา และพร้อมกันนั้นก็ขุนว่าไม่มีทางเอาชนะไทยได้เพราะไทยมีอาวุธดีกว่า

องหาญดีกฤแมทัพขุนที่เมืองโพธิ์สัตว์ไม่ทราบว่าจะองค์เย็นขุนจะยกมาช่วย จึงยอมรับการเจรจาส่งนายทหารสองคนเข้ามา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ยอมเจรจากับบอคาเป็นแต่ขุนนางผู้น้อย ขอให้แม่ทัพใหญ่ออกมาเจรจา³ การที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ยอมเจรจากับนายทหารชั้นผู้น้อยนั้น อาจจะเป็นเพราะท่านเห็นว่าการเจรจาดังนี้ไทยเป็นฝ่ายได้เปรียบขุนจะปล่อยขุนจากที่ล้อม ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าการเจรจาดังนี้เพื่อความปลอดภัยของขุน ขุนจะใช้ข้าราชการชั้นผู้น้อยมาเจรจาไม่ได้ อีกประการหนึ่งท่านเกรงว่า

¹ ใบบอกแห่งชาติ เลขที่ 36 จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 ม.ป.ป. และ
ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 882 - 884

² ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 885 - 890

³ ใบบอกแห่งชาติ เลขที่ 43/ก23 จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1202 และ
อานรายละเอียดใน ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 891 - 903

ถ้าเราจากกับขุนชนน้อย แม่ทัพขุนอาจจะไม่รับผู้ลี้ภัยเราจากภายหลัง ท่านรู้จักคุณนิสัยของ
ขุนศรี เมื่อเป็นเช่นนี้องคมนตรีแม่ทัพขุนที่ค่ายเมืองโพธิ์สัตว์จึงต้องออกมาเราเอง
องคมนตรีก็กำหนดหนังสือสัญญาให้แก่เจ้าพระยาบดินทร์ เรายอมรับสารภาพความผิดของไทยว่า

...ได้สู้รบกับกองทัพกรุงนานนั้นโทษข้าพเจ้าผิดหนักแล้ว จึงไปรทประทานชีวิต
ไม่ฆ่าฟันข้าพเจ้า อนุญาตให้ขุนน้อย ไพร่ขุนทั้งปวงข้าพเจ้าเวียงคานาให้ไป
ครั้งนี้ระบุนหาที่สุจริตได้ ข้าพเจ้าอนุญาตให้ขุนน้อยจะขอเลิกทัพกลับไปรวมกัน
ณ เมืองโจกแล้วจะได้หนังสือไปถึงองคมนตรีทัพนายกองขุนเพียงครั้งรับพู่
มาพบกับพระยาพระเชมรหัวเมืองทั้งปวง ให้เลิกทัพกลับไปมาบ้านเมือง
แล้วจะได้หนังสือให้องขุนถือนำไปกราบทูลพระเจ้าเวียงคานา ขอให้
พระราชสาส์นแต่งตั้งขุนเข้ามายังกรุงเทพพระมหานคร เป็นทางพระราชไมตรี
อันสนิทเหมือนอย่างแรกก่อน...

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เกรงใช้ความฉลาด ความมีไหวพริบ
เกื้อหนุนจนกระทั่งขุนเห็นคล้อยตามยอมทูลสัญญาเลิกทัพกลับไป การเจรจาครั้งนี้ถือว่าเป็น
ชัยชนะของไทย เพราะถ้าไทยยังล้อมขุนน้อยต่อไปจะต้องถูกกองทัพองคมนตรีจะยกมาช่วย
ตีกระหนาบแน่ ไทยก็จะต้องเสียหายยับเยิน แต่ถ้าไทยเลิกทัพกลับไปเฉยๆ ขุนอาจจะต้อง
โอกาสโจมตีเสียหายอีก ทั้งยังจะเป็นการเสียเกียรติยศด้วย บรรดาพระยาพระเชมรอาจจะ
เห็นไทยอ่อนแอ จะก่อการกำเริบและหันกลับไปพึ่งขุนอีก ไทยก็จะเสียอิทธิพลในเขมรไป
เรื่องความเข้าใจผิดของพระยาพระเชมรนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเห็นห่วงมาก
จึงเจ้าพระยาบดินทร์ได้กราบทูลแจ้งว่า

...ที่ข้าพเจ้าพระพุทธรูปปล่อยขุนน้อยในค่ายเมืองโพธิ์สัตว์กลับไป พระยาพระเชมร
ราษฎรที่เมืองใกล้เคียงพร้อมกันอยู่ที่เมืองโพธิ์สัตว์ ทราบว่าข้าพเจ้าพระพุทธรูปเจ้าพุทธรูป
เป็นไมตรีกับขุนแต่พอจะให้ขุนรอกการที่จะสู้รบกับเขมร เขมรจะได้ตั้งตัว

จักแจ้งเสียบึงอาสารักษาครอบครัวไว้ให้มั่นคง ก็มีความยินดีพร้อมมูลกัน
 แต่พระยาพระเชมรที่เมืองไค้ชาพระพุทฺธิเจ้าได้หนังสือบอกขอราชการไป
 ให้ทราบหลายเมือง จะยินดีหรือจะเสียใจนั้นประมาณประการใดยังหาทราบ
 เกล้าทราบกระหม่อมไม่...

จากหนังสือบอกของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า เชมรส่วนใหญ่เข้าใจว่าไทย
 ปล่อยให้เมืองโพธิสัตว์ ไม่ใช่เป็นเพราะไทยอ่อนแอ แต่ต้องการจะผ่อนให้เชมรตั้งตัวได้
 ขึ้นเชิงการทูตของเจ้าพระยาบดินทร์เดชายังไม่ยุติแค่การทำสัญญาปล่อยญวนเท่านั้น
 คอยตามเห็นว่าสัญญาที่แม่ทัพญวนทำพูดจาเกินตัว ท่านไม่เชื่อว่าญวนจะทำให้หมด ท่านจึงคิดว่า
 แม่ญวนจะทำสัญญาขอให้ไทยปล่อยไปก็จริง ญวนทางเมืองเว้ก็ควรจะทราบการกระทำของญวน
 ในเชมร ไม่ใช่รับรู้กันเฉพาะแม่ทัพญวนที่อยู่ในเชมร เท่านั้น เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงมี
 หนังสือไปถึงเสนาบดีเมืองเว้ ในหนังสือชี้แจงให้เห็นว่าเป็นความผิดของญวนที่ปกครองเชมร
 มาถึงแม่ทัพ ก่อขัดขวางเชมรจนเชมรทนไม่ได้ก่อการกำเริบหันกลับมาขอพึ่งไทย และยังย้ำ
 ให้ญวนรู้สึกมาก่อนหน้านั้นไทยก็เคยให้ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือญวน ในครั้งนี้ไทยปล่อยญวน
 เมืองโพธิสัตว์ไว้แล้วปล่อยไป ก็เพื่อเห็นแก่ไมตรีทั้งสองพระนคร² หนังสือของเจ้าพระยา
 บดินทร์เดชาฉบับนี้เป็นการกระทำตอบทางการทูตที่สาสมกับญวนมาก เพราะเท่ากับเป็น
 การย้ำให้ญวนรู้สำนึกว่าเคยได้รับความช่วยเหลือจากไทย แม่ญวนจะเข้าแทรกแซงในเชมร
 ไทยก็ยังไมตรีต่อญวนโดยปล่อยญวนเมืองโพธิสัตว์

การคาดการณ์ของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่ไม่ไว้วางใจญวนนั้นเป็นการถูกต้องแล้ว
 เพราะเบื้องตื้นคุณแม่ทัพให้ญวนในเชมรทราบว่าองหายุที่ญวนทำสัญญากับไทยก็โกรธไม่

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 41 เล่ม 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก15 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 และ

พอใจ¹ และไม่ปรากฏว่าขุนสงพระราชสาส์นมากรุงเทพฯ ด้วยเรื่องนี้เลย ต่อมาภายหลัง
มีหนังสือขององ เกรินดาเคื่องทูตมาถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า การทำสัญญาของขุนที่
เมืองโพธิ์สัตว์ไม่ถูกต้องตามกฎหมายขุน จึงเป็นโมฆะสัญญานั้นจะเชื่อถือไม่ได้² อย่างไร
ก็ตามฝ่ายไทยก็ไม่ได้ถือว่าสัญญานั้นเป็นเรื่องจำเป็นอย่างไร เพียงแต่ไทยทำเพื่อให้ขุนเห็น
ว่าในขณะนั้นไทยได้เปรียบในการรบกับขุน และถ้าขุนปฏิบัติตามสัญญา ก็จะเป็นผลดีต่อไทย
แต่เท่าที่ปรากฏขุนก็ไม่ได้ปฏิบัติตาม

การเจรจาที่นับว่าสำคัญอีกครั้งหนึ่งคือ การเจรจากับขุนที่ขุนแพ้การรบใน
พ.ศ. 2388 เพราะเป็นการชี้ให้เห็นว่าฝ่ายไทยจะเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรมากน้อยกว่ากัน
การเจรจาดังนี้ในพงศาวดาร เขมรกล่าววว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาแม่ทัพฝ่ายไทยและ
พระองค์คง เจ้านายฝ่ายเขมรคบเป็นไมตรีก่อน แต่ขุนไม่ยอมรับเป็นไมตรี³ แต่ต่อมา
ขุนได้ส่งคนมาขอเจรจากับไทย ถึงปรากฏในหนังสือที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไปถึงพระยา
มหาอำมาตย์ว่า ขุนมาขอเป็นไมตรี จะให้พระองค์คงมีหนังสือไปขอมารคา บุตร หลาน
และภรรยาแล้วทางขุนจะส่งมาให้⁴ เมื่อพิจารณาข้อเสนองของขุนน่าจะ เป็นไปได้ดีในระยะ
แรกขุนอาจจะคิดว่าการได้ตัวมารคาบุตรภรรยาพระองค์คง จะทำให้พระองค์คงไม่กล้าทำ
อะไรรุนแรง แต่ปรากฏว่าพระองค์คงไม่สนใจคิดจะเอาแต่แผ่นดินเขมรกลับคืนมา⁵ เมื่อขุน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 42/6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

หน้า 42

³ กรมศิลป์ากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเกษมรัตน์

หน้า 272

* ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 6 ว่า เจ้าพระยามหาอำมาตย์ที่
ฟ้าทะเลหะ พระยาพระเชมรพร้อมกันขึ้นกราบเรียน พง อนุหนายกขอเป็นไมตรีกับขุนก่อน

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

เห็นว่าไม่เป็นผลจึงคิดส่งตัวมารดาบุตรภรรยาพระองค์ลงไปอย่างนั้นก็จะได้เป็นบุญคุณแก่พระองค์ลงไปบ้าง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่เชื่อถ้อยคำวานจึงนิ่งเฉยเสีย วานไม่ละความพยายามส่งคนมาติดต่อกหลายครั้ง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงให้พระองค์ลงมีหนังสือเป็นของพระองค์ลงไปถึงองค์ทนายทนายทนายและองค์ทนายทนายทนาย ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการในวังหลวง

...พระยาพระเชมรทั้งปวงเกิดความวิวาทกับวานแต่ในปีก่อน พระยาพระเชมรทั้งปวงจึงบอกขอเราออกมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเพมหานครทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เราออกมาบังคับบัญชาพระยาพระเชมรอาณาประชาราษฎร์หัวเมืองทั้งปวง ขอสิทธิอำนาจวานทั้ง 2 ้วยทำนุบำรุงกราบพูลพระเจ้าเวียงคนมาให้เราได้พึ่งบุญบารมีพระนครใหญ่ทั้ง 2 ราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะได้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้า ภัยพระยาพระเชมรหัวเมืองทั้งปวงใดเขาหาญผิดและขอบไม่...

หนังสือพระองค์ลงฉบับนี้แสดงให้เห็นว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่เชื่อถ้อยคำของวานเลย จึงไม่พูดถึงการขอมารดาบุตรภรรยาพระองค์ลงไป มีหน้าซำยังย้ำให้วานเห็นว่าไทยเป็นผู้ส่งพระองค์ลงมาปกครอง เขมรตามคำขอของพระยาพระเชมร นี่จะเป็นการดีได้เห็นว่าไทยน่าจะมือหิพพลในเขมรมากกว่าวาน* และเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ยอมให้พระองค์ลงมีหนังสือถึงพระเจ้าเวียงคนตามความต้องการของวาน**

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 107 และ ก.ศ.ร. กุศลาบาย อานามสยามบุพนิ เล่ม 2 หน้า 1076 - 1077

* ในระยะนี้วานไม่มีใคร องค์กรที่วานสนับสนุนถึงแก่กรรม เจ้าหญิงเขมรทั้งสามที่วานส่งเข้ามาก็ไม่ได้รับความสนับสนุนจากพระยาพระเชมร

** เมื่อวานพามารดาบุตรภรรยาพระองค์ลงมาส่งแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงให้พระองค์ส่งทูตและบรรณาการไปเมืองเว วานมีหน้าที่จัดส่งไปเมืองเวยังถามว่า ของทั้งหมดนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้มาหรือ

ต่อมาเกิดการเจรจาระหว่างองค์การนายทนายและองค์การนายทนายกับเจ้าพระยา
บดินทร์เดชา จากหนังสือของพระยาบรมราชวาทินพาสะหะถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่าว่า

...องชวณแม่ทัพทั้งสองกราบเรียน พม สมุหนายก ว่า เมืองเขมรแต่ครั้ง
พระรามาธิบดีนั้น กรุงเทพฯ กับเมืองเว้เป็นเมืองใหญ่เป็นทางไมตรีแก่กัน
3 ปี เขมรก็พระราชาส่นำบรรณาการไปเมืองเว้ครั้งหนึ่ง ราษฎรชวณ
เขมรไปมาค้าขายทำมาหากินเป็นมาสุกโดยสุจริต แต่เมืองเขมรทำการหา
ตีไป เขมรก็ทำเว้เสียพันชวณเสีย บัดนี้เจ้าเว้ยกนามยกโทษเขมรทั้งเสีย
ภัยเมืองเขมรเป็นเมืองน้อยโลกเขลา ทำให้พระนครใหญ่ทั้งสองชาติทาง
พระราชไมตรีกันด้วย และขอให้ พม สมุหนายกนำเนื้อความกราบบังคมทูล
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานเป็นทางพระราชไมตรีแก่กันแต่เดิมมา
ฝ่ายองชวณก็จะเอาความขึ้นกราบทูลพระเจ้าเว้ยกนาม ขอให้พระองค์ทรง
ขึ้นเสวยราชสมบัติรักษาราชฐาน เมืองเขมร เป็นข้าสมเด็จพะพุทธเจ้าอยู่หัว
ณ กรุงเทพฯ พม สมุหนายกก็ว่ากับอายของผู้ใหญ่แม่ทัพทั้งสองว่า องชวณ
ว่าอย่างนั้นก็ถูกต้องควรราชการอยู่แล้ว พม สมุหนายกจึงว่าให้องชวณ
แม่ทัพทั้งสองรื้อค่ายถอยกองทัพ ให้ส่งนักการคาบถรณ์ภรรยาพระองค์ทรง
ออกมา...

จากการเจรจาจะเห็นว่า เมื่อชวณไม่สามารถเข้ามาดำเนินการควบคุม เขมรได้ตาม
ลำพัง ชวณก็พยายามจะเข้ามามีส่วนควบคุมเขมรร่วมกับไทย โดยบอกว่าจะกราบทูลพระเจ้า
เว้ยกนามให้อภิเษกพระองค์ทรงขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองเขมร เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็น
ความคิดของชวณ จึงไม่ยอมเสียเปรียบในการเจรจา ทานยาให้ชวณเห็นว่าสิทธิในการ
ปกครองเขมรเป็นของไทย ฉะนั้นการแต่งตั้งพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์เขมรจึงเป็นหน้าที่ของไทย

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จกพนายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1208

จวนไม่น่าจะเป็นห่วง¹ ความพยายามของจวนที่จะแต่งตั้งกษัตริย์เขมรนี้ไม่ยอมล้มเลิก เมื่อมีการเจรจาตกลงกันภายหลัง จวนก็ส่งตราสถาปนา กษัตริย์เขมรมาให้พระองค์จวงจนได้

การเจรจาในครั้งนี้เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จต้องการให้จวนส่งมหรนุกรรมกรยาพระองค์จวงออกมาก่อน แล้วจึงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ให้ทรงยอมรับไมตรีกับจวน เพราะเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จต้องการให้พระองค์จวงหมกความกังวลที่ญาคูขี้หอมยังตกอยู่กับจวน จะได้คิดทำราชการกับไทยสะดวกขึ้น แต่เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จก็คาดการณ์ว่าจวนคงไม่ส่งออกมาได้ง่ายๆ ตลอดเวลาจวนจะไขว่คว้าหาแสงสว่างหาผลประโยชน์ให้แก่จวนเสมอ ซึ่งก็เป็นจริงตามที่เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จคิดไว้ จวนไม่ปฏิบัติตามสัญญาส่งแต่นักองคมนตรีออกมาให้ ส่วนมหรนุกรรมกรยาพระองค์จวงไม่ยอมส่งให้ และยังเรียกร้องให้พระองค์จวงส่งบรรณาการไปเมืองเว้² เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จรู้เท่าทันชั้นเชิงของจวน ท่านจึงไม่ยอมรับว่าไทยมีสัญญาไมตรีกับจวน จะเห็นได้จากการที่จวนส่งคนมาถามไทยว่าเมื่อจวนกับไทยเป็นไมตรีกันแล้ว ทำไมเขมรจึงจับจวนแซก 44 คน ไป³ ซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จตอบจวนอย่างผู้ขึ้นเชิงเหนือกว่าท่านไม่ทราบ เพราะการเจรจายังไม่สำเร็จ จวนส่งแต่กับการดักกลับมาส่วนมหรนุกรรมกรยาพระองค์จวงไม่ส่งมาให้ ท่านจึงไม่ได้สั่งให้เขมรเลิกทำร้ายจวน เมื่อเป็นเช่นนี้จวนจึงต้องส่งมหรนุกรรมกรยาพระองค์จวงออกมาให้ และในขณะเดียวกันเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จก็ยังไม่วายคัดค้านจวนมากนักจึงว่า เรื่องจวนแซก 44 คนนั้นท่านจะให้พระองค์จวงมีหนังสือไปขอพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ให้ส่งออกมา⁴

¹ กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเกษอนันต์ หน้า 277

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

⁴ ข.

การเจรจาระหว่างไทยกับญวนยังไม่ยุติ เพราะเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ยอมให้
พระองค์ทรงส่งบรรณาการไปเมืองเว้ ญวนได้ใช้ความพยายามอีกโดยบอกเข้ามาว่า ถ้า
พระองค์ทรงส่งบรรณาการไปถวายพระเจ้าเวียตนามแล้วมีหนังสือไปทูลขอหลานหญิง พระเจ้า
เวียตนามก็จะพระราชทานให้ และในขณะที่ญวนก็ไม่ลืมถามเรื่องส่งญวนแขก 44 คน
ออกไป เจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็ยังไม่พอใจญวน จึงขอพระราชทานความเห็นจากพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระองค์ทรงรับสั่งว่า ให้พระองค์ทรงมีหนังสือไปถึงเสนาบดีญวนว่า
ถ้าญวนส่งเจ้าหญิงทั้งสามกลับมา พระองค์ทรงได้จัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว อย่างไรก็ตาม
ญวนแขก 44 คนเลย แม้แต่ญวนที่ส่งไปกรุงเทพฯ มากน้อย เพียงใดก็จะพระราชทานออกมาให้
ได้¹ เมื่อญวนเห็นท่าของไทยไม่ยอมทำตามที่ญวนต้องการ ญวนจึงหันมาใช้วิธีขู่เข็ญว่า
ภายในสามเดือนถ้าเขมรยังไม่ส่งทูตมาบรรณาการไปเมืองเว้ ญวนจะยกทัพมาตีเขมร การที่
ญวนเจรจาเชิงกร้าวต่อเขมรเช่นนี้ อาจจะเป็นเพราะญวนยังมีกองทหารมากกว่า 20 กอง
อยู่กระจัดกระจายในเขมรทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้ญวนยังคุมเส้นทาง
การคมนาคมทางน้ำไว้แต่เพียงผู้เดียว ทั้งญวนยังอ้างว่าตนสามารถยึดเมืองพนมเปญเมื่อไร
ก็ได้ถ้าญวนต้องการ อีกประการหนึ่งญวนได้ยึดเชื้อพระวงศ์เขมรและขุนนางเขมรตำแหน่งสูงๆ
ไว้อีก²

สภาพการณ์ต่างๆนี้บังคับเข้ามา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าน่าจะต้องผ่อนปรน
กับญวน เพราะถ้าขู่ของญวนมีแนวโน้มจะเป็นไปได้ เพราะญวนมีการจัดเตรียมกองทัพ
เจ้าพระยาบดินทร์เดชามีความเห็นเกี่ยวกับการยกทัพมาของญวนปรากฏในพงศาวดารว่า

...เห็นว่าทัพญวนที่ยกมาครั้งนี้ไม่เหมือนเมื่อครั้งองค์เตียนกุน จะตั้งค่ายแลดู
คานทางก็รอบกล เขมรจะไปจับกุมผู้คนมาสืบสวนราชการก็ไม่ได้ ให้ข้าหลวง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุนครวัด 3 จ.ศ. 1206

² David P. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a
Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p. 176 - 177.

ในกองทัพไปลอบดูลำแม่น้ำ ก็แลเห็นเรือขุนบรมทุกข่า เสี่ยงและคนขึ้น
มาลงเมืองพนมเปญ 4 เทียว เป็นเรือ 198 ลำ ทั้งเรือยกมาแต่ก่อน
ประมาณ 200 เทียว แลดูใจพระยาพระเชมรก็ยืนยอครั้นคร้ามไปหมดหา
เขมรแข็งเหมือนแต่ก่อนไม่ ครั้นจะไม่เป็นไมตรีก็เห็นว่าพระยาพระเชมร
ไพร่บ้านพลเมืองจะกลัวใจไม่เสียเพราะความอดอยาก กอพระทัยเรา
ได้อาศัยอุกกาขุนขึ้นมามีอชยไคสิงขรและเกิดอภัยประทานด้วย ที่เมือง
พนมเปญมาตั้งตลาดซื้อขายกันคนขนาน เขมรฝ่ายขุนก็เบิกมาแต่ที่เรือ
ขายกันไม่อดอยาก เขมรฝ่ายเราจะไปสู้กันก็ได้ ขุนก็ไม่ว่าปราม
ทำสนธิเหมือนพวกเดียวกัน เห็นว่าการนั้นผันแปร เป็นอื่นไป...

เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จเห็นว่ากองทัพขุนที่ออกมาจะทำสงครามกับเขมรมีลักษณะ
แปลกไป จนกระทั่งเจ้าพระยาบดินทร์เสด็จไม่ไว้ใจ และความขาดแคลนเสบียงอาหารใน
เขมร ทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เสด็จต้องผ่อนปรนกับขุน แต่สิ่งที่ทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เสด็จ
คลั่งคิดอย่างหนักในเรื่องนี้เพื่อหาเหตุผลว่าทำไมจะโต้ตอบเอาชนะขุนคือ การที่บรรดาพระยา
พระเชมรเข้าชื่อกันขอให้ทำไมตรีกับขุน เจ้าพระยาบดินทร์เห็นว่าที่ฟ้าทะละหะมีหนังสือไปหา
เจ้าพระยาบดินทร์เสด็จว่า

...ข้าพเจ้ากับพระยาพระเชมรผู้ใหญ่น้อยปรึกษาร่วมกันเห็นว่า ถ้าไม่
ยอมเป็นไมตรีกับอายขุน แดนดินเมืองเขมรก็จะแตกเป็นสองแผ่นดิน
ราษฎรทั้งปวงก็จะ เป็นสองใจว่า ข้าพเจ้าผู้หนึ่งก็เป็นเจ้า ข้าพเจ้าพระองค์-
หนึ่งก็เป็นเจ้า พระยาพระเชมรจะทำราชการสองพระเดชพระคุณก็ยาก
ข้าพเจ้าทั้งปวงก็เห็นพร้อมกันครั้งนี้ จึงรับเป็นไมตรีกับอายขุนก่อน
ให้ไต่แต่เจ้าผู้หนึ่งและพระรัตนวงค์พระยาพระเชมรราษฎรทั้งปวงมาพร้อม

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

หลุดกับพระองค์คงทิ้งสิ้นแล้ว ถ้าอายญวนไม่ตรงเหมือนอายญวนว่า
จะโค่นล้มราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป ก็เห็นจะสำเร็จราชการด้วย
บาปบุญพรหมบุญกันแล้ว...

เมื่อเป็นความต้องการของพระยาพระเชมรที่จะเป็นไมตรีกับญวน เจ้าพระยา
บดินทร์เดชาจึงคิดว่า ถ้าไม่ยอมเป็นไมตรีกับญวนพระยาพระเชมรก็คงจะไม่พอใจสู้รบ เพราะ
ตลอดเวลาที่ทำสงครามกับญวน เขมรได้รับความยากลำบากมาก เมื่อญวนเสนอสันติภาพมา
เขมรจึงคิดว่าตนน่าจะได้อยู่เป็นปกติสุขบ้าง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว
เห็นว่า ถ้าไม่ยอมรับเป็นไมตรีกับญวนจะเกิดผลเสียหายมากกว่าผลดีคือ ถ้าทำสงคราม
เปลืองพลไพร่ญวนก็จะเสียเกียรติยศของไทย พระยาพระเชมรอาจจะหันกลับไปหาญวนและ
ทำร้ายไทยถึงเช่นเคยมาแล้ว ถึงแม้จะได้รับชัยชนะก็ไม่เป็นชัยชนะที่ได้ค้ำชาติ ญวนจะต้อง
หาทางทำสงครามกับไทยอีกด้วยญวนมีมั่นในดินแดนเขมร อุปนิสัยของญวนเช่นนี้เจ้าพระยา
บดินทร์เดชาอยู่ไม่สบายใจ แต่คนไทยยอมปณยอมให้พระองค์คงส่งพระราชสาส์นไป พระยา
พระเชมรก็จะเห็นว่าไทยยังมีน้ำใจเอื้อเฟื้อกันแก่เขมร เห็นความทุกข์ยากของเขมร หากญวน
ไม่ส่งเจ้าหญิงทั้งสามมาให้ตามสัญญา พระยาพระเชมรก็จะโกรธญวนพร้อมกันนั้นก็จะหันกลับมา
หาไทยเต็มตัว การสู้รบกับญวนก็จะเข้มข้น โอกาสที่จะเอาชนะญวนก็จะมีมากกว่าเดิม

อีกประการหนึ่งทางคันทรณรุกิจ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าไทยไม่สามารถ
สนับสนุนเขมรได้เท่าไร เพราะไทยปกครองเขมรทางเหนือซึ่งค่อนข้างจะกันดาร ผิดกับญวน
ซึ่งปกครองเขมรทางใต้ โดยปกติเขมรต้องอาศัยลูก้าญวนซึ่งใช้เรือไปมาค้าขายตามลำแม่น้ำ
โขงและแม่น้ำป่าสัก เมื่อเขมรฝ่ายญวนอุดมสมบูรณ์ด้วยเสบียงอาหาร เพราะญวนยอมให้
ลูก้าชาวทะเลบาค้าขายที่เมืองพนมเปญ ในไม่ช้าการค้าก็เจริญขึ้น ทั้งเขมรที่เมืองพนมเปญ
จะไปค้าขายบริเวณเมืองโจลกและเมืองญวนตอนใต้ญวนก็ไม่ขัดข้อง เจ้าพระยาบดินทร์เดชา

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1208 และ

ก.พ.ร. กุหลาบ อานามสยามบุตตี เล่ม 2 หน้า 1093 - 1094

เห็นว่าถ้าไม่ยอมปรนทําไมตรีกับขุนแล้ว เขมรต้องหันกลับไปนิยมขุนอีก เพราะต้องอาศัย
เกรงกลัวจากขุน¹

ถึงแม้ว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นความจำเป็นต้องเป็นไมตรีกับขุน ท่านก็ยังไม
ยอมเสียเปรียบขุน ท่านให้พระองค์ทองมีหนังสือไปถึงเสนาบดีขุนว่า ถ้าขุนส่งเจ้าหญิงทั้ง
สามและญาติพี่น้องให้มาอยู่พร้อมกับ ช่วยทำนุบำรุงเขมรให้เหมือนครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระองค์ทองก็จะส่งบรรณาการไปเมืองเว้ ขุนรับเงื่อนไขการเจรจาของไทย เจ้าพระยา
บดินทรเดชาจึงให้พระองค์ทองส่งทูตไปเมืองเว้ และขุนก็ทำตามสัญญาส่งเจ้า
หญิงทั้งสามกลับมาแล้วจนทุกคืน²

ในการเจรจากับขุนนอกจากจะตกลงว่าเขมรจะส่งบรรณาการไปเมืองเว้ และจะ
คืนเชลยขุนแรก 44 คนให้ ส่วนขุนจะส่งบรรณาการเขมรองค์ที่ตกค้างอยู่กับขุนมาให้เขมร
แล้ว ไม่ทราบว่าเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชาตกลงทำสัญญากับขุนว่า จะทูลขอพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าฯ ให้ส่งไพร่ขุนที่กองทัพจับมาไว้ในไทยคืนให้ ฝ่ายขุนก็จะรับคืนเครื่องศาสตราวุธ
ของกองทัพไทยที่ขุนเก็บไว้ให้หรือไม่ เพราะปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
มีหนังสือจากเมืองไฉ่นมาถึง เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ทวงเชลยขุนที่ไทยกวาดต้อนมา³
เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์และเสนาบดีปฏิเสธไม่ยอมรับทราบ และว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชา
ไม่มีอำนาจไปทำสัญญาเกี่ยวข้องกับมายังกรุงเทพฯ เรื่องนี้อาจจะเป็นไปได้ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา
ไปทำสัญญากับขุนไว้ เพราะท่านอาจคิดว่าไม่น่าจะมีปัญหา เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
เคยมีรับสั่งแก่เจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า ถ้าขุนคืนเจ้าหญิงสามคน และให้พระองค์ทอง
ปกครองเขมรโดยเรียบร้อยแล้ว อย่าว่าแต่ขุนแรก 44 คนเลย แม้แต่ขุนที่ส่งไปกรุงเทพฯ

¹ ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 1082 - 1083

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 19 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

³ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 หน้า 16 - 18 พ.ศ. 2401

มากนักเพียงใดก็จะพระราชทานออกมาให้¹ แต่เมื่อท่านกลับจากเขมรก็ต้องมีการะปายปราบพวก "ตัวเหี้ย" ซึ่งเป็นสมาคมลับของชาวจีน และจัดการดูแลบ้านเมือง อาจจะไม่มีเวลาทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ หรือบอกเสนาบดีคนอื่นๆ ท่านก็ถึงแก่กรรมเสียก่อน ฉะนั้นจะว่าท่านมีความผิดโดยทำสัญญาจะเปิดเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ก็คงไม่ได้

ด้วยความสามารถเชิงการทูตของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาซึ่งที่กล่าวมาแล้ว ช่วยให้ไทยสามารถแก้ไขสถานการณ์ที่คับขันให้ดีขึ้น ทั้งยังบังเกิดผลดีแก่ไทยอีกด้วย เช่นในกรณีเจรจาปล่อยญวนที่เมืองโพธิสัตว์ ทำให้ไทยได้เมืองโพธิสัตว์มาไว้ในครอบครองไม่ต้องเสียกำลังไพร่พลมาก ในสายตาของพระยาพระเขมรไทยก็ยังเป็นที่ยอมรับอยู่เพื่อเทียบกับญวน ส่วนการเจรจากับญวนครั้งสุดท้ายก็เป็นการยุติสงครามที่ยืดเยื้อระหว่างไทยกับญวน ทำให้ไทยได้เข้าไปมีอิทธิพลในเขมรอีก

3.2 ความสามารถในเชิงการเมือง ตลอดเวลาที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาออกไปทำสงครามในเขมรนั้น มีปัญหาหลายอย่างที่ท่านจะต้องแก้ไข มิฉะนั้นจะเป็นผลเสียหายในด้านการสงคราม เป็นเหตุให้ไม่สามารถกำจัดอิทธิพลของญวนในเขมรได้ ด้วยเหตุที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นผู้ที่มีความเข้มแข็งเด็ดขาด เสนียดนาศรู้เท่าทันเหตุการณ์ จึงสามารถแก้ปัญหาเหล่านั้นไปได้ ปัญหาในด้านการจลาจลในเมืองเขมรต่อต้านไทย การขอแต่งตั้งพระองค์ควงออกไปปกครองเขมร และปัญหาญวนเกลี้ยกล่อมเขมร

3.2.1 ปัญหาการจลาจลในเมืองเขมรต่อต้านไทย เมื่อไทยยกทัพไปช่วยกัมพูชาในเมืองไผ่จอน พ.ศ. 2376 จะต้องเดินทัพผ่านเข้าไปในเขมรและเกิดการสู้รบกับญวนในระยะแรกพระยาพระเขมรก็ให้ความช่วยเหลือสนับสนุนไทยอย่างดี เพราะเห็นว่าไทยไปช่วยกำจัดอิทธิพลของญวนที่ถูกคามเขมรอยู่ แต่เมื่อกองทัพเรือไทยเสียที่ญวนต้องยกกลับกรุงเทพฯ กองทัพบกก็ต้องถอยเพื่อจะกลับไปตั้งมั่นที่เมืองพระตะบอง บรรดาเขมรก็ก่อการจลาจลลอบโจมตี

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จกนบมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 116

คึกองทัพไทย¹ ทำให้การเกณฑ์ทัพไม่สะดวก ล้าช้า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาคิดว่าเขมรกำเริบ
 ครั้งนี้ถ้าไม่จัดการให้เด็ดขาดเขมรจะกำเริบมากขึ้น จะทำให้เกิดปัญหาในการรบกับญวน
 ไทยจะต้องระวังศึกสองด้าน เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงตัดสินใจยุบปราบปรามเขมรก่อน ท่าน
 สั่งให้แม่ทัพนายกองคุมไพร่พลออกเที่ยวค้นหาเขมรในป่า จับตัวมาไล่หลายครอบครัว พวกเขมร
 ให้เหตุผลในการลอบโจมตีกองทัพไทยว่า เห็นไทยถอยทัพหนีญวนมา เขมรกลัวญวนจะยกทัพใหญ่
 มาตามไทย แล้วญวนก็จะว่าเขมรเข้ากับไทยและจะฆ่าพวกเขมรเสีย ฉะนั้นเขมรจึงคิดจะจับ
 ไทยไว้ให้เป็นญวนสักเท่าคนสิบคน พอเป็นการแก้ตัวจะให้ญวนเห็นว่าเขมรยังนับถือญวนอยู่²
 เมื่อพิจารณาเหตุผลของเขมรก็น่าเห็นใจ แต่เขมรควรจะใช้วิธีอื่นที่ทำให้ญวนเชื่อว่าเขมรไม่เต็มใจช่วยไทย อย่างไรก็ตาม
 ไทยไม่เชื่อว่าเขมรจะมีความซื่อสัตย์ต่อไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริส
 ถึงอุปนิสัยของเขมรว่า "...อ้ายเขมรโง่เขลาจนมีสัญชาติเป็นอันธพาลสันดานโง่ ประพฤติ
 นิสัยไม่ตรงต่อผู้มีพระคุณประดุจเงาะเจ้านานาชาติ คือมีลิ้นประดุจลิ้นตะกวด มีใจประดุจสุนัขบ้า
 คอยทรยศต่อผู้มีพระคุณเสมอ..."³

ด้วยความเป็นผู้เฉียบขาดอันเป็นลักษณะนิสัยของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ท่านจึงสั่ง
 ลงโทษเขมรอย่างหนักเพื่อให้เขมรเกิดความกลัวไม่กล้าโจมตีไทยอีก คือใช้ไฟลอบกรอกรบ
 เขมรที่จับมาได้ทั้งหมด⁴ นอกจากลงโทษโดยไฟแล้วยังใช้วิธีตัดแขน ตัดมือ ตักขมูก

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1197 และ

ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 552 - 557

² ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 651

³ วิจารณ์ วารวิชัยนันทน์ ความสำคัญของอันนัมสยามยุทธต่อไทย กับพหุชา และญวน
 หน้า 108 (อ้างอิงมาจาก ประชุมบรรณราชประวัติสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า
 หน้า 238 - 240 ของพระยาอนุกิจ)

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1
 หน้า 145

คักปาก เจาะแก้ม เจาะตา เชือกเนื้อตามแขนและขา ใช้ขางแทงให้ตาย รับมีคมี่อดวงน้ำ¹ เมื่อพิจารณาการลงโทษพวกเขมรของเจ้าพระยาบดินทร์ เค้าอาจจะเห็นว่ารุนแรงเกินไป แต่ท่านอาจจะเห็นว่าปัญหาชนิดนี้ถ้าไม่ใช้ความเจ็บช้ำลงโทษแล้ว จะเป็นปัญหาเรื้อรังเสียเวลาในการปราบปรามนาน ในกรณีนี้เห็นว่าท่านควรควรถูก เพราะท่านใช้เวลาปราบปรามเขมร ที่ก่อการจลาจลเพียงเดือนกว่า เขมรก็หลบหนีไปหมด แต่ปัญหาที่ตามมาคือจะเป็นไปได้หรือไม่ ที่การลงโทษพวกเขมรอย่างรุนแรงจะเป็นเหตุให้เขมรให้ความร่วมมือกับไทย เพราะความกลัว จึงไม่เต็มใจร่วมมืออย่างแท้จริง ทำให้การสงครามกับญวนเน้นซ้ำออกไป จึงเจ้าพระยาบดินทร์เคษาน่าจะมีส่วนรับผิดชอบด้วย เพราะปรากฏว่าภายหลังเขมรเสด็จออกจากไทยอีก คือใน พ.ศ. 2382 องค์อมที่ไทยให้ความอุปการะหนีไปหาญวน และใน พ.ศ. 2388 พระยาพระเขมร 18 คนคบคิดกันขอลองทัพญวนมาขับไล่ไทย

3.2.2 ปัญหาการแต่งตั้งพระองค์ทองไปปกครองเขมร เขมรทนต่อการปกครองที่กดขี่ของญวนไม่ได้ จึงพากันก่อการจลาจลมาพันญวนใน พ.ศ. 2384 และเข้ามาขอความช่วยเหลือจากไทย พระองค์ทองก็ขอพระองค์ทองออกไปปกครองเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเห็นว่า ธรรมดาบ้านเมืองถ้าไม่มีเจ้านายปกครองแล้ว ราษฎรพลเมืองจะมีความสุข² จึงทรงแต่งตั้งให้พระองค์ทองออกไป สำหรับการออกไปปกครองเขมรของพระองค์ทองครั้งนี้ เจ้าพระยาบดินทร์เคษาก็ต้องคิดเหมือนกัน เนื่องจากพระยาพระเขมรใช้ว่าจะยอมเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อไทยทั้งหมด ยังมีบางกลุ่มที่ภักดีต่อญวน เท่าที่สืบราชการไต่สวนนางเมืองพนมเปญ 28 คน เจ้าเมืองอื่นๆอีก 5 คน³ แม้ดูแล้วจะเห็นว่า

¹ จารุบุตร เรื่องสุวรรพ วิจารณ์บางตอนของเจ้าพระยาบดินทร์เคษา พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงสำลี ยมาภัยพงศ์พิพัฒน์ 9 เมษายน 2502 หน้า 35 และ ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 663 - 664

² ก.ศ.ร. กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 หน้า 916

³ กรมศิลปากร จดหมายเหตุเรื่องทัพญวนครั้งรัชกาลที่ 3 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรีพระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) 2476 หน้า 81

เพียงส่วนน้อยเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จก็ไม่ประมาท ท่านต้องการทราบว่ามีพระยาพระเพชร
จำนวนเท่าใดที่ภักดีต่อไทยอย่างแนบแน่น เพื่อจะได้ดูว่าการออกไปปกครองเขมรของพระองค์ทรง
จะมั่นคงเพียงใด ท่านจึงสั่งให้เจ้าเมืองกรมการเข้ามารับพระองค์ทรง หากเจ้าเมืองใดยัง
สู้รบกับญวนมาไม่ได้ก็ให้แต่งบุตรหลานเข้ามา ท่านให้เหตุผลว่าจะได้เป็นเกียรติยศแก่
พระองค์ทรง นับว่าเป็นวิธีที่ฉลาดทางเขมรจะไม่ระแวงว่าท่านยังไม่แน่ใจในเขมร

สำหรับเมืองที่จะให้พระองค์ทรงไปอยู่ ครั้งแรกไทยคิดกันว่าจะเป็นเมืองโพธิสัตว์
เพราะอยู่ใกล้กรุงเทพฯ และขณะนั้นญวนก็มาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จ
ไม่สั่งการโดยตรง ท่านจะดูท่าทีของพระยาพระเพชรก่อนว่าเต็มใจแค่ไหน ท่านจึงสั่งให้
พระยาเสนาภูเบศร์ไปอยู่เมืองสำโรงทอง ซึ่งเป็นเมืองอยู่ตามกลางระหว่างเมืองพนมเปญ
และหัวเมืองเขมร เพื่อฟังความคิดเห็นของพระยาพระเพชร¹ ปรากฏว่าพระยาพระเพชรเต็มใจ
ให้อยู่เมืองโพธิสัตว์² เรื่องนี้เห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จฉลาดมากที่ทำให้พระยาพระเพชร
เห็นว่าพวกเขามีความสำคัญไม่ใช่เข้ามาหาไทยอย่างสิ้นศักดิ์ศรี ผลที่ตามมาคือพระยาพระเพชร
เหล่านี้จะให้ความร่วมมือกับไทยและพระองค์ทรงอย่างดี แต่ภายหลังไทยให้พระองค์ทรงไปอยู่
เมืองอื่นอีก ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

3.2.3 ปัญหาญวนเกลี้ยกล่อมเขมรด้วยวิธีต่างๆ เมื่อญวนเห็นว่านโยบาย
รุนแรงที่ใช้ในการปกครองเขมรไม่ได้ผล ญวนก็หันกลับมาใช้นโยบายเอาอกเอาใจเขมร
แต่ถึงกระนั้นเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จก็รู้เท่าทันญวน และสามารถแก้ไขปัญหานั้นได้ วิธีแรก
ที่ญวนใช้คือ ส่งคนไปเกลี้ยกล่อมเขมร และเจ้าเมืองสามคนมาเกลี้ยกล่อมเขมร ญวนเห็นว่าไทยสนับสนุน
พระองค์ทรงออกมาปกครองเขมร ญวนจึงรู้ว่าวิธีการที่ญวนให้องค์ทรงและเจ้าเมืองสามคนไป
อยู่เมืองเวนั้นไม่ได้เป็นผลดีแก่ญวนเลย บรรดาพระยาพระเพชรจะหันกลับมาหาพระองค์ทรงหมด
ประกอบกับญวนเห็นว่า การเอาชนะไทยด้วยการรบนั้นเห็นจะยาก จึงคิดจะเกลี้ยกล่อมให้พระยา
พระเพชรหันกลับมานิยมญวนอีก ญวนจึงส่งองค์ทรงและเจ้าเมืองทั้งสามมาพนมเปญ เจ้าพระยา

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 41 เล่ม 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 42/1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

บดินทร์เสนาได้จัดการแก้ไข ดังปรากฏในหนังสือที่ท่านมีไปถึงพระยามหาอำมาตย์ว่า

...ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษากับพระองค์ทรง พระยาเพชรบุรี เป็นฝ่ายละหะว่า
พระองค์ทรงจะชอกช้ำพอกไปจักแจ้งทั้งราชการ เมืองพุทธไทเพชร พอได้
ปรึกษากับพระยาพระเชมรหัวเมือง พระองค์ทรงจะได้ตัดสินกับบัญชาสิทธิขาด
พระยาพระเชมรและราษฎรจะได้ทราบว่าทรงโปรดให้พระองค์ทรงออกไปจริง
ทั้งจะได้แจ้งแก่คนเมืองนั้นคงแล้ว และเมื่อพระยาพระเชมรราษฎร
รู้ทั่วกันว่าพระองค์ทรงได้ครอบครองบ้านเมืองแล้ว ถึงขุนจะรับเจ้าหญิง
สามคนมาพระยาพระเชมรราษฎรทั้งปวงก็ไม่กล้าใจ...

การแก้ไขปัญหของเจ้าพระยาบดินทร์เสนาเห็นว่าถูกต้องที่สุด เพราะว่าขุนไช
เรือพระวงศ์เชมรมาเป็นเครื่องมือ ไทยก็ไ้บ้าง แต่ไทยได้เปรียบขุนเพราะพระยาพระเชมร
นิยมพระองค์ทรงมากกว่าองค์อื่น จึงจะเห็นได้จากเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เสนาให้พระองค์ทรง
ย้ายจากเมืองโพธิ์สัปดาห์มาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองอุฎาไชย มีพระยาพระเชมรมากกว่า 80 คน
รวมทั้งเจ้าเมืองกว่า 30 เมือง ได้เข้ามาอ่อนน้อมขอทำราชการกับพระองค์ทรงพร้อมทั้งนำ
กำลังมาสมทบ จึงปรากฏว่ามีคนในเมืองอุฎาไชยขณะนั้นถึง 32,861 คน² และเมื่อองค์อื่น
ถึงแก่กรรม เจ้าหญิงสามคนก็ยังไม่มีความหมาย อย่างไรก็ตามเจ้าพระยาบดินทร์เสนา
ก็ไม่ประมาทเพราะท่านเคยได้รับรายงานจากพระยาวิบูลย์ราชว่า การแต่งตั้งพระองค์ทรง
ไปปกครองเขมรนั้น พระยาพระเชมรผู้ใหญ่เชื้อและสู้รบแข็งขันขึ้น ส่วนเขมรผู้น้อยกับราษฎร
ยังไม่ใคร่เชื่อ³ เพราะไม่มีหลักฐานอะไร เจ้าพระยาบดินทร์เสนาจึงทูลขอให้พระบาท

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 25 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

²David P. Chandler. Cambodia Before the French : Politics in a
Tributary Kingdom. 1794 - 1848. p.161.

³หอสมุดแห่งชาติ น.ก.

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระราชทานทองคำและพระขรรค์สำหรับษัตริย์เขมรออกไป¹ นอกจากนี้
ท่านยังมีหนังสือกำชับพระองค์ทรงให้คอยแค้นกันไปสืบราชการทุกหัวเมือง ให้โอบอุ้มเอาอก
เอาใจพระยาพระเชษฐภคินีหัวเมืองไม่ให้เคียดแค้น² ซึ่งเท่ากับเป็นการผูกมิตรน้ำใจพระยา
พระเชษฐภคินีไม่ให้หันไปหาญวน

วิธีที่สอง ญวนเอาใจเขมรโดยออกมาตั้งตลาดให้ราษฎรซื้อขายกัน ญวนเห็นว่า
ตลอดเวลาที่ทำสงครามราษฎรญวนเขมรไม่ได้ค้าขายกัน เขมรได้รับความอดอยากขาดแคลน
อาหารสารพัด เพราะปกติเขมรจะอาศัยลูกค้าญวนไปมาค้าขาย ฉะนั้นญวนจึงมาตั้งตลาดที่
แขวงเมืองลำควนให้ราษฎรซื้อขายกัน³ ญวนคิดว่าวิธีนี้จะช่วยให้เขมรกลับมานิยมญวนอีก
ญวนใช้ให้เจ้าหญิงสามคนมีหนังสือมาถึงพระองค์ทรงแจ้งนโยบายการจัดตั้งตลาด และขอให้
พระองค์ทรงมีประกาศห้ามปราบปรามการค้าหัวเมืองขึ้นในเขมรว่า ถ้าเห็นราษฎรญวนนำสินค้ามา
ขายให้ราษฎรเขมร ไม่ให้ราษฎรเขมรจับตัว⁴ บัญชาให้ทำความหนักใจให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา
มาก เพราะท่านผู้นั้นแกล้งใจว่าเขมรจำเป็นต้องอาศัยญวนไปมาค้าขายแลกเปลี่ยน การตั้งตลาด
ของญวนจึงเป็นที่ขึ้นชอบแก่เขมร เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้แก้ไขปัญหาโดยการห้ามปราบ
ราษฎรไม่ให้ไปมาค้าขายกัน และเคยถึงกับจับกองทัพอไปตี⁵ ปรากฏว่าไม่ได้ผล เขมรกับญวน
ก็ยังคบค้าขายกัน เหตุการณ์นั้นว่าเป็นความพ่ายแพ้ของไทยอย่างยิ่ง ดังนั้นจึงอาจ
กล่าวได้ว่าญวนฉลาดมากที่แก้ไขปัญหายุทธวิธีของเขมรด้วยการตั้งตลาดให้ราษฎรซื้อขายกัน
เพราะเป็นการช่วยเหลือให้ราษฎรที่ท่ามาหากิน ซึ่งญวนจะไม่ต้องรับภาระช่วยเหลือตลอดไป
พวกเขมรก็สามารถพึ่งตัวเองได้ ผิดกับไทยที่ให้ความช่วยเหลือเขมรโดยส่งเสบียงอาหารให้
การช่วยเหลือแบบนี้จะเป็นภาระของไทยอยู่ตลอดเวลา เนื่องจากเขมรไม่มีผู้ทางท่ามาหากิน
อะไร แต่ถึงเขมรจะค้าขายกับญวนก็ยังไม่นิยมญวนเช่นเดิม

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 41 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

วิธีที่สาม ยวนมีหนังสือออกมาเกลี้ยกล่อมเขมร ยวนมีหนังสือมาถึงพระยาคลาโหมว่า

...แต่ก่อนเมืองพนมเปญไม่เป็นปศุศุราบคาบ พวกภราษณและพระยาพระเขมร
ทั้งปวงมีความสงสัยกลัวสะกึ่งสะเทือนไปทั้งสิ้น พวกภราษณในแผ่นดินเขมรต้อง
กระจัดพรัดพรายจากภูมิลำเนาไม่ได้ทำมาหากินโดยปกติ บัดนี้เจ้าเวียงคานมี
น้ำใจกว้างขวางโอบอ้อมแก่วงพระยาพระเขมรและภราษณทั้งสิ้น ถ้าแผ่นดิน
กลับใจอ่อนน้อม โทษสิ่งนี้อยู่แต่ก่อนนั้นจะยกโทษได้ ... ถ้าพระยาพระเขมร
กลับใจอ่อนน้อม เป็นอันแน่นอนแล้ว ก็ให้พระยาคลาโหมมีหนังสือบอกความไปให้
แจ้ง อัยยการแต่เดิมโทษจะยกได้ ทั้งความขอขมาจะมีขึ้นใหม่ด้วย...

ปรากฏว่ายวนใช้วิธีนี้ไม่ได้ผล แม้ว่าภายหลังยวนจะใช้วิธีอื่นๆ ถ้าไม่เชื่อยวนกลับใจ
นาคอ่อนน้อมแล้ว ยวนจะยกกองทัพมาตี ราชอาณาจักรเขมรจะได้รับความอโคจร² แต่ถึงกระนั้น
พระยาพระเขมรก็ไม่กลับใจไปหายวน ถึงปรากฏในหนังสือตอบของพระยาพระเขมรว่า

...พญาพระเขมรได้ประชุมกันดูรู้เนื้อความว่า องผู้ใหญ่รักเอ็นดูพญาพระเขมร
แลภราษณไม่ให้ทั้งบ้านเรือนจะได้ความอโคจร และว่ากองทัพไทยมาจับเอา
บุตรภรรยาเก็บทรัพย์สินสิ่งของเขมร องยกกองทัพขึ้นมาเห็นพระวิหารเขมร
งามดี องได้จุศุบุเพียนถวายพระแล้วให้กองทัพช่วยประจำรักษานั้น พญา
พระเขมรก็มีจิตยินดี เห็นว่าองเอ็นดูรักเขมรจริง แลกองทัพไทยมีง้าวเจ้า
มาอยู่เมืองเขมรนั้น เจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ได้มีหนังสือประกาศให้ถึงเมืองเขมร
ทุกหัวเมืองว่า ถ้าเห็นคนไทยคนหนึ่งคนใด มาเก็บผักและจับเป็ดไก่ เก็บ
เอาทรัพย์สินสิ่งของของเขมร ให้จับตัวไทยไปให้เจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ตัดข้อมือไทย
ที่ข้อมเขมรนั้นเสีย ไทยหาได้เก็บเอาทรัพย์สินสิ่งของกระทำข่มเหงเขมรที่

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 31 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

เมืองบาพนม เมืองไพรเวงไม้ พญาพระเชมรเห็นว่าเจ้าคุณผู้ใหญ่เอ็นดู
รักใคร่เชมรเหมือนน้องรักเชมร ... ถ้าองค์เอ็นดูกับเราแลราษฎรเชมรจริง
ดังนั้นแล้ว ของเราจะยกกองทัพมาทำไม...¹

จากคำตอบของพระยาพระเชมรจะเห็นว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทำให้เอาใจเชมร
โดยสั่งไม่ให้ไพร่พลข่มเหง จึงนับว่าท่านฉลาดเข้าใจสภาพการณ์เชมร เพราะพระยาพระเชมร
กลับมาหาไทยก็เพราะทนความกดขี่ของญวนไม่ไหว การกระทำของท่านจึงเท่ากับเป็นการผูก
มิตรนำใจเชมรไว้ ดังนั้นการเกลี้ยกล่อมของญวนจึงไม่เป็นผลสำเร็จ

ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้จะเห็นว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องใช้ความสามารถ
ตลอดจนความเข้มแข็งของตนในการปฏิบัติหน้าที่ของท่าน ให้บรรลุผลสำเร็จและเป็นผลดีต่อ
ประเทศชาติด้วยความยากลำบาก สมดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ว่า
"...เจ้าพระยาบดินทร์เดชาออกไปกรากราชการจะเอา เมือง เชมรคืนตั้งแต่ไม่เสีย
เบญจศกช้านานถึงสิบห้าปี อุปมาเหมือนหนึ่งว่ายนํ้าอยู่กลางมหาสมุทรไม่เห็นเกาะเห็นฝั่ง..."²
แม้แต่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเองก็ยังเคยมีหนังสือถึงเจ้าพระยาพระคลัง กล่าวถึงความยาก
ลำบากในการทำงานของท่านว่า

...ข้าพเจ้าได้จัดแจงรักษามันเมืองพร้อมสรรพไว้แล้ว มิได้มีความประมาท
แก่การศึก แต่ขอราชการมีบอกเข้าไปให้กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ
ถวายให้มีใ้ที่ช่วยเรียบเรียงข้อความให้ก็ก่อนเรียบร้อยไม่ ขาดข้าง
เหลือบ้าง ถวายการจะมีหนังสือบังคับบัญชาไปกับแม่ทัพนายกองเจ้าเมือง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 31 จกหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1207

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 19 จกหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1209 และ
ประชุมพงศาวดารภาคที่ 56 เหตุการณ์เมืองเชมรตอนเสร็จสงครามไทยกับญวน หน้า 207

กรณการ เมือง เป็นการสำคัญที่ต้องตรึงตรองแต่ญ่เดียว...

หนังสือนี้แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาต้องทำงานนับตั้งแต่การบัญชาการรบ จนกระทั่งการเขียนหนังสือกราบบังคมทูลราชการ ซึ่งนับว่าเป็นภาระหนักแก่มาก แต่ผล ที่ได้รับก็เป็นที่น่าพอใจคือ การที่ไทยได้กลับเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร เหมือนเช่นครั้งสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ อีก

เป็นที่น่าสังเกตว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถในการสงคราม แต่ทำไมจึงใช้เวลาในการทำสงครามกับญวนยาวนานเกินไป ซึ่งเมื่อพิจารณา แล้วน่าจะ เป็นไปไ้ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่ได้เป็นแม่ทัพบังคับบัญชาการสงครามแต่ญ่เดียว ในการรบกับญวนครั้งแรกก็มีเจ้าพระยาพระคลัง (เกี๊ย บุนนาค) รับผิดชอบในฐานะแม่ทัพเรือ มีอำนาจสิทธิ์ขาดเท่ากับเจ้าพระยาบดินทรเดชา ในพงศาวดารกล่าวว่ากองทัพเรือทำงานไม่ พริ้งพร้อม ไม่สามารถตีกองทัพญวนพร้อมกันกับกองทัพบกได้ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่สามารถ ว่ากล่าว แม่แต่การลงโทษผู้ทำให้เสียราชการก็ไม่สามารถทำได้เมื่อเจ้าพระยาพระคลังไม่ เห็นชอบด้วย ดังนั้นการทำสงครามจึงล้มเหลว การรบครั้งที่สองก็เช่นกัน เมื่อกองทัพ พระยาราชานุฑ (เสือ) พ่ายแพ้แก่ญวน เจ้าพระยาบดินทรเดชาทั้งๆ ที่ล้อมเมืองโพธิ์สัตว จะตีค่ายญวนได้อยู่แล้วก็ต้องถอยทัพกลับ เพราะเกรงกองทัพญวนมาตีกระหนาบ ส่วนการรบ ครั้งที่สาม เจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่ได้ออกไปบัญชาการรบ สำหรับการรบครั้งที่สี่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไปบัญชาการรบและวางแผนการรบโดยใช้ช้างจนมีชัยชนะแก่ข้าศึก และเมื่อมาถึงช่วงนี้ การรบซึ่งใช้เวลาานกว่าสิบปีทำให้ทั้งไทยและญวนอ่อนกำลังลง และเมื่อต่างฝ่ายก็มีเหตุผล เฉพาะตนจึงมีการเจรจาสงบศึกกัน

อีกประการหนึ่งอาจจะ เป็นเพราะการปฏิบัติต่อ เขมรของเจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นผู้ที่มีลักษณะเฉียบขาด เข้มแข็ง ท่านอาจจะบังคับบัญชาเขมร แบบเข้มงวดกวดขัน ดังเช่นเมื่อเขมรก่อการจลาจลลอบทำร้ายไทย ท่านจึงสั่งลงโทษอย่าง รุนแรงเพื่อให้เขมร เข็ดหลาบ ซึ่งสร้างความไม่พอใจให้แก่เขมรและ เขมรก็มีปฏิกิริยาต่อไทย

ตามที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังปรากฏว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้เกณฑ์แรงงานเขมรให้
ขุดคลอง สร้างเมืองใหม่ ทำให้เขมรไม่พอใจ¹ เขมรจึงหนีเข้าป่าทำให้ชาวกำลังคน
ในกรณีเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะจิกกัด การที่เขมรกลับมาหาไทยไว้ว่าพวกเขมรจะมาด้วย
ความเต็มใจ แต่เป็นเพราะทนการปกครองของญวนไม่ได้ เขมรเห็นว่าระหว่างไทยกับญวน
ไทยน่าจะปกครองเขมรดีกว่าญวนกว่าญวน เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชามาเกณฑ์แรงงานมาก
เกินไปจึงไม่พอใจและต่อต้านโดยไม่ให้ความร่วมมือกับไทย เมื่อเจ้าของบ้านไม่ให้ความ
ช่วยเหลือจึงเป็นเหตุให้การสงครามเน้นเข้าได้

ในด้านการให้อำนาจการรบแก่พระองค์วงศ์และพระยาพระเขมร ไม่ทราบแน่ชัดว่า
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ไว้มากน้อยปานใด แต่สันนิษฐานว่าน่าจะให้อำนาจน้อย เพราะ
ปรากฏว่าเมื่อญวนถอนทัพจากเมืองพนมเปญแทนที่พระองค์วงศ์จะเข้าโจมตีเมืองพนมเปญคืน
พระองค์วงศ์กลับไม่โจมตีเพราะเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่สั่งการ และอีกประการหนึ่งเมื่อ
พระองค์วงศ์จะย้ายไปอยู่เมืองอุบลราชธานี ได้บอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า พระยาพระเขมร
ที่สนับสนุนตนจะไม่ให้ความร่วมมือถ้าไม่ได้อำนาจมากขึ้น² เจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็ยินยอม
การที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่ให้อำนาจแก่พระยาพระเขมร อาจจะเป็นเหตุให้พระยาพระเขมร
พลัดยศ จึงไม่คิดอ่านกระทำสงครามคอยแต่รับคำสั่งอย่างเกียจ แต่ในจดหมายเหตุการณ์ที่ 3
กล่าวว่า ไทยได้กำลังใจเจ้าเมืองเขมรคือ ถ้าเจ้าเมืองใดต่อสู้ป้องกันญวนไว้ได้ก็จะให้
ปกครองบ้านเมืองนั้น

อีกประเด็นหนึ่งที่อาจจะเป็นเหตุให้การสงครามระหว่างไทยกับญวนยืดเยื้อที่ควร
พิจารณาคือ การที่ไทยสนับสนุนนักกองค้อมหวังจะให้เป็นกษัตริย์เขมร จึงให้ไปปกครองเมือง
พระตะบอง ทั้ๆ ที่ไทยไม่นับใจนักกองค้อมจะเป็นฝ่ายไทย เช่นเดียวกับพระองค์วงศ์
แต่ไทยก็ต้องสนับสนุนเพราะนักกองค้อมเป็น "พี่" ซึ่งนับเป็นการ "พลาค" ของไทยอย่างมาก
เพราะนักกองค้อมหนีไปหาญวนและกวาดต้อนครอบครัวเมืองพระตะบองไปด้วยใน พ.ศ. 2382

¹David P. Chandler, Cambodia Before the French : Politics in a
Tributary Kingdom, 1794 - 1848. p.116.

²Ibid.

ทำให้ไทยต้องเสียเวลาที่จะจัดการให้เขมร เป็นปึกแผ่น เนื่องจากญวนใช้นักกองคืบเป็นเครื่องมือ เพื่อให้เขมรกลับไปนิยมญวนอีก เขมรจึงแตกแยกออกเป็นสองฝ่าย ถึงแม้พระยาพระเขมร ส่วนใหญ่จะนับถือพระองค์ทรงมากกว่านักกองคืบก็ตาม ถ้านักกองคืบอยู่ในความคุ้มครองของไทย อาจจะช่วยให้ไทยกำจัดอิทธิพลของญวนได้เร็วกว่านี้ไปลง เน้นนานจนถึงปี พ.ศ. 2389 ทั้งไทยอาจจะไปปกครองเขมรโดยสิทธิ์ขาดมากขึ้น

ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า การที่สงครามไทยและญวนใช้เวลาจนถึง 14 ปี เป็นเพราะ ลักษณะการแต่งตั้งแม่ทัพในการทำสงครามมักจะแต่งตั้งสองคนทำให้ขาดความเด็ดขาด และความรับผิดชอบในการศึก ดังนั้นแม้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะมีความสามารถเพียงใดก็ไม่สามารถปฏิบัติราชการให้สำเร็จลุล่วงได้ และการปฏิบัติต่อเขมรของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ที่เข้มงวดกวดขันด้วยวิธีการลงโทษที่รุนแรง เกณฑ์แรงงานเขมรมาใช้ ไม่ให้อำนาจพระยาพระเขมรเท่าที่ควร จึงไม่ได้รับความร่วมมือจากเขมร ทั้งยังทำให้เขมรก่อการจลาจลต่อไทย เป็นเหตุให้ไทยต้องเสียเวลาปราบปรามอีก อีกประการหนึ่งการที่ไทยสนับสนุนนักกองคืบ แทนที่จะสนับสนุนพระองค์ทรงตั้งแต่ต้น สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุให้การสงครามเน้นช้าออกไปได้

ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาในคันทพล เรือน

ในฐานะสมุหนายกเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาต้องรับผิดชอบในกิจการคันทพล เรือนภายในประเทศ แต่เนื่องจากท่านมีเวลาปฏิบัติราชการในประเทศน้อย จึงไม่มีใครมีผลงานทางคันทพลมากนัก ส่วนใหญ่ท่านใช้เวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งสมุหนายกปฏิบัติราชการในเขมรคือ ช่วยดูแลป้องกันการแทรกแซงและการรุกรานของญวน ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่ส่วนหนึ่งของสมุหนายก ในขณะที่เกี่ยวกับท่านก็ช่วยดูแลกิจการคันทพล เรือนในเขมรด้วย ทั้งนี้อาจจะ เป็นกรณีพิเศษเพราะเขมรอยู่ในภาวะสงครามเป็นเวลานาน ท่านจึงจำเป็นต้องดูแลความสงบราบคาบภายในบ้านเมือง ดูแลความเป็นอยู่ของราษฎร ช่วยทำนุบำรุงพุทธศาสนาเท่าที่จะทำได้ เพื่อเป็นการรักษาและป้องกันศัตรูไม่ให้รุกรานและรุกร้าเข้ามาชายพระราชอาณาเขต ดังนั้นผลงานในคันทพล เรือนของ เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาจึงปรากฏในประเทศราชด้วย

1. ผลงานคันทพล เรือนของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาในประเทศราช

1.1 ผลงานคันทพล เรือนของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาในเขมร ได้กล่าวแล้วว่า สภาพของเขมรในขณะที่เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาดำรงตำแหน่งสมุหนายกตกอยู่ในสภาวะสงครามเป็นเวลานาน ฉะนั้นเมื่อท่านออกไปจัดการป้องกันดูแล เขมรให้พ้นจากการรุกรานและแทรกแซงของญวน ท่านจึงจำเป็นต้องเข้าไปดูแลกิจการภายในเขมร เพื่อเป็นการช่วยเหลือฟื้นฟูเขมรให้อยู่ในสภาพปกติ ซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาได้จัดการดังต่อไปนี้

1.1.1 ผลงานด้านรักษาความสงบราบคาบ ในคันทดูแลและรักษาความสงบราบคาบ ไทยมีนโยบายจะช่วยเขมรจัดการบ้านเมืองให้เป็นปกติแผน ค่ายการสถาปนาภคัตริย์ขึ้นปกครองเพื่อความมั่นคงของประเทศ จัดตั้งเจ้าเมืองและขุนนางให้ครบตามตำแหน่ง ดูแลป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้ายตลอดจนผู้คิดก่อการจลาจล ซึ่งจะก่อให้เกิดความวุ่นวายภายในบ้านเมือง สำหรับการสถาปนาภคัตริย์ขึ้นปกครองเขมรนั้นว่าเป็นสิ่งจำเป็น เพราะถ้าได้

ผู้ที่ขุนนางและราษฎรรักษา เลื่อมใสก็จะ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทุกฝ่ายร่วมมือกันยิ่งขึ้น แต่ใน ระยะเวลาไทยทำไม่ได้เต็มที่เพราะอิทธิพลของญวนยังครอบงำอยู่ แต่ถึงกระนั้นไทยก็ ได้ตั้งนักกองค้อมให้ปกครอง เมืองพระตะบองแทนเจ้าพระยาอภัยภูเบศรที่ถึงแก่กรรม¹ ซึ่งเป็นก้าวแรกที่จะทำให้ไทยเข้าไปควบคุมเขมรได้อีก เจ้าพระยาบดินทร์เดชา²ได้รับมอบหมาย เป็นกรณีพิเศษจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ให้มาจัดการดูแล เมืองเขมร ให้อัดแน่น ข้อมแขนป้อมค่าย เมืองพระตะบองให้มั่นคงขึ้น โดยจะขอก่อป้อมกำแพงด้วยอิฐ ทานถึงกับขอ ค่าย่างป้อมกำแพงไปจากกรุงเทพฯ² เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจัดแจงข้อมแขนเมืองพระตะบอง ให้มั่นคงแข็งแรง เพื่อต้องการสร้างความมั่นคงและปลอดภัยให้แก่กองค้อม พระยาพระเขมร เห็นฐานะนักกองค้อมมั่นคงจะไ้กลับเข้ามาขอพึ่งไทย และร่วมมือกับไทยกำจัดอิทธิพลของญวน หลังจากนั้นไทยก็จะสถาปนานักกองค้อมเป็นกษัตริย์ปกครองเขมรต่อไป แต่ประการสำคัญ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องการให้พระตะบองเป็นฐานกำลังของไทยที่จะคุมเชิงและควบคุมเขมร ถ้าจำเป็น ซึ่งจะเห็นตลอดเวลาที่ท่านออกไปทำสงคราม หากท่านสามารถรุกเข้าไปตั้งมั่นใน คินแดนเขมรได้ก็จะทำ แต่ถ้าเสียที่ไม่สามารถตั้งมั่นในเขมรได้ท่านจะกลับมาตั้งมั่นที่เมือง พระตะบอง

ความประสงค์ของไทยที่จะสถาปนานักกองค้อมให้เป็นกษัตริย์ปกครองเขมรยังไม่ทัน ประสบผลสำเร็จ นักกองค้อมไ้หนีจากพระตะบองไปหาญวนเสียก่อนเมื่อพ.ศ. 2382 ต่อมา เมื่อพระยาพระเขมรขอพระองค์ทรงออกไปปกครองเขมร เจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มีความเห็น ว่าพระองค์ทรงจะเป็นหลักในการรวมน้ำใจพระยาพระเขมร ท่านจึงเอาใจใส่ทำนุบำรุง พระองค์ทรงอย่างดี สมกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีรับสั่งแก่ท่านว่าให้รักษาพระองค์ทรง อย่าง "ทรงแก้ว" เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะคอยตักเตือนเมื่อเห็นว่าพระองค์ทรงจะกระทำการ สิ่งที่ไม่สมควรและจะเป็นอันตรายแก่พระองค์ทรง เช่นในกรณีที่พระองค์ทรงจะยกกองทัพไปปิดท่านบ

¹ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จัดหมายเหตุเกี่ยวกับญวนและเขมรใน รัชกาลที่ 3 เล่ม 42 หน้า 12

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 178 - 179

คลองขุดใหม่ด้วยตนเองนั้น เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไม่เห็นด้วย เพราะไม่จำเป็นอาจจะใช้ผู้อื่น
ทำหน้าที่นี้ได้ ทั้งปรากฏในหนังสือพระองค์ทรงที่มีมาถึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่า

... แล้วว่าข้าพเจ้าได้มีจดหมายเข้ามากราบเรียนจะยกไปปิดท่านคลองขุดใหม่
แต่พระพรหมบริรักษ์จะให้อยู่รักษาเมืองอุทงมีไชย จึงโปรดออกไปว่า ...
ข้าพเจ้าเป็นเจ้า เป็นนายจะยกกองทัพไปเที่ยวปิดท่านมธุราใจไม่คิดรักษาตัวมี
ความประมาทแก่การศึกสงครามนี้หาชอบไม่ ถ้าเห็นว่าปิดท่านมธุรานั้นคงอ้าย
ญวนจะเล็ดลอยไป ก็ให้จัดกองทัพกรุงเทพฯ ในกองพระพรหมบริรักษ์ กับ
กองทัพพระยาพระเชมรลัก 3,000 คน ยกไปบรรจบกับกองทัพพระยา
พิบูลย์ราชช่วยกันปิดท่านมธุรานั้นจึงจะชอบ...¹

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นว่าในฐานะที่พระองค์ทรงจะเป็นกษัตริย์ปกครอง
เขมรต่อไป ควรจะมีที่อยู่อาศัยที่มั่นคงปลอดภัยสมควรจะได้เป็นการเสริมบารมีให้แก่
พระองค์ทรง ทั้งในสายคาพระยาพระเชมรจะได้เห็นแนชข้าไทยให้ความสนับสนุนช่วยเหลือ
พระองค์ทรงอย่างจริงจัง ไม่เหมือนกับญวนที่ให้ความช่วยเหลือพระอุทัยราชา แต่ไม่มี
บ้านเมืองให้อยู่อาศัย ต้องให้ลอยเร่อยู่ พระยาพระเชมรจะได้ไม่มีความลังเลที่จะเข้ามา
สวามิภักดิ์ต่อพระองค์ทรง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงเอาใจใส่ในเรื่องนี้มาก นับตั้งแต่
พระองค์ทรงจะออกไปเขมร พระยาพระเชมรต้องการให้พระองค์ทรงอยู่เมืองโพธิสัตว์ แต่
เมืองโพธิสัตว์ไม่มั่นคงพอ ท่านจึงจัดการสร้างเมืองให้พระองค์ทรงอยู่ใหม่ที่บ้านพุทโธไทยเสียด
เหนือเมืองโพธิสัตว์เก่า มีการสร้างป้อม ขุดคูเมืองทำเชิงเทินให้มั่นคง² และเมื่อมีเหตุผล
ทางการเมืองที่ทำให้พระองค์ทรงต้องย้ายเมืองใหม่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็จะเอาใจใส่
ตรวจตราดูแลความมั่นคงและปลอดภัยให้ถี่ถ้วน เช่น เมื่อพระองค์ทรงจะย้ายเมืองไปอยู่เมือง
อุทงมีไชย ท่านก็สั่งให้แม่ทัพนายกองไทยลาว เขมรป่าดงยกไปสร้างบ้านเมือง ทำป้อมค่าย

¹ ใบบอกแห่งชาติ เลขที่ 1/ช เล่ม 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

² ใบบอกแห่งชาติ เลขที่ 42/1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

ให้แข็งแรง¹

อีกประการหนึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เคษามีความเห็นว่าคุณที่จะเป็นกษัตริย์ควรจะต้องเพื่อ
เพื่อแม่ ให้การทํานุบำรุงแก่ผู้น้อยในคํานต่าง ๆ เพื่อเป็นการเสริมสร้างบารมี การกระทำ
เหล่านี้จะต้องอาศัยเงินเป็นปัจจัยสำคัญ เจ้าพระยาบดินทร์เคษาจึงพยายามหาเงินให้พระองค์วงศ์
ได้ใช้สอย ถึงปรากฏในหนังสือที่ท่านมิไปถึงพระยามหาอำมาตย์ว่า ท่านแบ่งเงินที่ได้มาจาก
กรุงเทพฯ 100 ชั่ง ให้พระองค์วงศ์ 40 ชั่ง *... เพื่อพระองค์วงศ์จะได้ใช้สอยแจกจ่าย
ให้กับพระยาพระเชมรซึ่งไปหาพระองค์วงศ์ พระยาพระเชมรจะได้มีเงินติดมือพระองค์วงศ์
มากขึ้นกว่าแต่ก่อน...² นอกจากนี้เมื่อท่านขอเลื่อนตำแหน่งและเสบียงอาหารจากกรุงเทพฯ ออกไป
ก็จะให้พระองค์วงศ์นำไปแจกจ่ายแก่แม่ทัพนายกองเชมร การกระทำเหล่านี้จะช่วยให้พระองค์วงศ์
เป็นที่รักใคร่นับถือของพระยาพระเชมรได้

แม้ว่าพระองค์วงศ์จะได้รับสถาปนาเป็นกษัตริย์ปกครองเชมรแล้วก็ตาม เจ้าพระยา
บดินทร์เคษาก็ยังไม่ทอดทิ้ง เมื่อท่านจะกลับกรุงเทพฯ ท่านได้วางนโยบายเตรียมรักษาป้องกัน
พระองค์วงศ์อย่างรอบคอบคือ ท่านจะให้เมืองเชมรที่อยู่ในความปกครองของไทยได้แก่เมือง
พระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองศรีโสภณ จัดเตรียมกำลังไพร่พลไว้ให้พร้อม ให้จก
กรมการไปฟังราชการที่เมืองอุงมัยไชย เมื่อเกิดมีปัญหาในเมืองเชมรจะรีบออกไปช่วยได้
ทันทั้งนี้ ก่อนที่กองทัพไทยจากเมืองหลวงจะยกออกไปสมทบ³ อีกประการหนึ่งเจ้าพระยา
บดินทร์เคษามีความเห็นว่าคุณจะมีกองทัพไทยอยู่คอยช่วยเหลือพระองค์วงศ์สักระยะหนึ่งก่อน
แต่เมื่อท่านนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วย เพราะ
ทรงเกรงว่าจะก่อให้เกิดความแตกแยกกัน พระองค์วงศ์อาจจะคิดว่ากองทัพไทยอยู่เพื่อควบคุม
เชมร ทำให้เชมรไม่เป็นอิสระในการใช้สิทธิปกครองตัวเอง แต่ภายหลังปรากฏว่าพระองค์วงศ์

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 14 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 8 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

เป็นฝ่ายชกกองทัพไทยอยู่ไว้เป็นที่ปรึกษาในเขมรเอง¹ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
อนุญาต การที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้เตรียมกำลังไพร่พลเบื้องต้นที่อยู่ใกล้เคียงกับเขมร และ
ต้องการให้มีกองทัพไทยอยู่ในเขมรก่อน น่าจะเป็นเพราะท่านไม่ไว้ใจญวนเกรงว่าเมื่อกอง
ทัพไทยถอยออกไปแล้ว ญวนจะยกกองทัพมารุกรานเขมรอีก เพราะการยุติสงครามระหว่าง
ไทยกับญวนเป็นการเจรจาประนีประนอมกัน ไม่ใช่ญวนพ่ายแพ้อย่างราบคาบ ถ้ามีกองทัพไทย
อยู่ในเขมรบ้าง ญวนอาจจะไม่กล้ากลับเข้ามาก่อความยุ่งยากในเขมรอีก

จากที่กล่าวมาเจ้าพระยาบดินทร์เดชามีความเห็นว่า บ้านเมืองจะอยู่เป็นปกติราบคาบ
ได้เพราะมีพระมหากษัตริย์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวที่สำคัญ ท่านจึงเอาใจใส่ดูแลพระองค์ทรงซึ่ง
ไทยหวังจะให้เป็นกษัตริย์ที่สามารถเพื่อจะได้ปกครองเขมรอย่างดียิ่ง แม้ว่าพระองค์ทรงจะได้
รับสถาปนาให้เป็นกษัตริย์แล้วท่านก็ไม่ทอดทิ้ง ยังให้ความช่วยเหลือคุ้มครองเพื่อให้เกิดความ
มั่นคงและปลอดภัยจริงๆ พระองค์ทรงจึงไกรถึงบุญคุณของท่านมาก เขมรพ้นจากสภาพ
การแตกแยกเป็นก๊กเหล่าเพราะความช่วยเหลือของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ดังนั้นจึงเป็น
การสมควรอย่างยิ่งที่พระองค์ทรงจะสร้างรูปปั้นของท่านไว้เป็นที่เคารพบูชาที่เมืองอุคงมีไชย
สมบัติที่เรียกว่าเป็นผู้ "สถาปนากษัตริย์" (King maker) เขมรอย่างแท้จริง

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองเป็นส่วนหนึ่งที่จะก่อให้เกิดความสงบราบคาบ
ภายในเขมรได้ เพราะบุคคลเหล่านี้จะมีส่วนช่วยดูแลความเป็นอยู่ของราษฎร ในเรื่องนี้ไทย
มีนโยบายจะแต่งตั้งเขมรที่มีความจงรักภักดีต่อไทย เป็นเจ้าเมืองให้ปกครองตนเอง ซึ่งเป็น
นโยบายที่จะสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่เขมรได้ ตรงข้ามกับนโยบายของญวนที่ไม่ยอมแต่งตั้ง
ข้าราชการชาวเขมร แต่จะใช้ญวนเข้ามาปกครองเขมร ทำให้เขมรเกิดความไม่พอใจและ
ก่อการจลาจลกับญวน แต่เนื่องจากเขมรในระยะแรกไม่สามารถรวมกันเป็นปึกแผ่นได้ เขมร
บางส่วนอยู่ใต้อิทธิพลของไทย บางส่วนก็อยู่ในความควบคุมของญวน ฉะนั้นเมื่อทำสงครามกัน
แล้วญวนคอยดักตีออกไปจากเมืองต่างๆ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงได้จัดแจงตั้งบ้านเมือง
เขมรเท่าที่ท่านจะทำได้ก่อน จะเห็นได้จากหนังสือของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มีไปถึงพระยามหาอำมาตย์

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาจัดแจงตั้งเมืองกะพงสวาย
 รัชการาราม รวบรวมครอบครัวให้เป็นปกติสุข เมืองเขมรเมืองใดที่ญวนเลิกถอยไป ก็ให้
 เจ้าพระยาบดินทรเดชาปรึกษากับพระองค์ทรงจัดแจงแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการเมือง เมือง
 เขมรที่คิดจะแยกไปขึ้นกับกรุงเทพฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาว่ากล่าวให้พระยาพระเขมร
 ทหาราชการกับพระองค์ทรงอย่าให้แยกไป¹ ปัญหาที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้จัดแจงจนเป็นที่
 เรียบร้อย ต่อมาเมื่อญวนกับไทยเจรจายุติสงครามและแต่งตั้งพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ปกครอง
 เขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯทรงเกรงว่าจะเกิดปัญหาในการแต่งตั้งขุนนางตำแหน่ง
 ต่างๆในเขมร เพราะเหตุที่เคยแตกแยกกันมาก่อนย่อมมีขุนนางตำแหน่งต่างๆซับซ้อนกันอยู่บาง
 กิ่งปรากฏในหนังสือที่กรุงเทพฯ มีมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า

... บัดนี้ได้เสกพระหริรักษ์ราม เป็นเจ้าประเทศราชปกครองกรุงกัมพูชา
 ธิปไตยแล้ว ควรจะต้องจัดแจงพระยาพระเขมรให้ครบตำแหน่งผู้ใหญ่ผู้น้อย
 อย่าให้ซับซ้อนกันไฉนก็ดี ทุกวันนี้เมืองเขมรพระยาพระเขมรมีอยู่มากมาย
 หลายพวกหลายเหล่า ซับซ้อนกันอยู่ตำแหน่งละสองสามคน ที่เคยเป็น
 ผู้ใหญ่มาแต่ก่อนก็มี คนที่เป็นผู้น้อยสัจชื่อสุจริต ได้ทำการมงคลสงคราม
 สู้รบเข้มแข็งเหน็ดเหนื่อยมากก็มี ยิ่งคนพวกที่ปรารภนายถฐากักคั่งตัวเอง
 กับคนที่ไปเสียแล้วต้องกลับคืนมาก็มี คนเหล่านี้ไหนๆก็คงจะอยู่กับพระ
 หริรักษ์ราม เป็นข้าขอบขัณฑสีมาอยู่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสมอ
 หน้ากันสิ้นแล้ว ควรที่จะจัดแจงให้มีชื่อเสียงได้เกียรติยศสมควรกับคุณานุรูป
 คนที่จะตั้งเป็นผู้ใหญ่ต้องเอาคนที่ได้เคยใช้สอยเห็นจิตเห็นใจ ทั้งมีฝีมือใน
 การมงคลสงคราม มีสติปัญญา รอบคอบ สัจชื่อสุจริต มีความชอบ
 หลายครั้งหลายคราว ถึงเป็นผู้น้อยก็ควรจะให้เป็นผู้ใหญ่ ถึงคนที่เคยเป็น
 ผู้ใหญ่มาแต่ก่อน แต่ไม่ไ้ช่วยพระหริรักษ์รามทำการสงคราม ไม่มี

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

บำเหน็จความชอบจะให้เป็นผู้ใหญ่นั้นไม่ได้ ให้เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จ
พร้อมด้วยพระหริรักษ์ราม จักแจงดูเลี้ยงพระยาพระเชมรตามสมควร
กับสติปัญญาและมีมือบำเหน็จความชอบ ให้มีศรูกักตั้งแต่งขึ้นไว้ให้พอ
เต็มตามตำแหน่งที่ พระหริรักษ์รามจะได้ใช้สอยในราชการฉลองพระเดช
พระคุณสืบไป...¹

หนังสือนี้เป็นเสมือนคำแนะนำแนวทางในการปฏิบัติราชการในเมืองเขมร เพื่อให้
สอดคล้องกับนโยบายเรื่องเขมร-ญานของรัฐบาลไทย ซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จมารับ
ปฏิบัติตาม เจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จได้ปรึกษากับพระองค์ทรงแต่งตั้งพระยาพระเชมร สำหรับ
ตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ มีตำแหน่งฟ้าทะละหะให้พระยาพลเมืองพระตะบอง ซึ่งเป็นญาติกับ
นักมรคาตำรงตำแหน่งนี้ ตำแหน่งสมเด็จพระยาให้พระยาสังคโลก(กล) ผู้ซึ่งใกล้ชิดกับ
ขุนนางความสามารถตำรงตำแหน่ง² เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จนำความขึ้นกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระองค์ทรงให้ความเห็นว่าผู้ดำรงตำแหน่งฟ้าทะละหะและ
สมเด็จพระยาคนเดิมที่อยู่กรุงเทพฯ สมเด็จพระหริรักษ์ไม่ได้แจ้งว่าจะให้เป็นที่ขุนนาง
ตำแหน่งใด ทั้งสองคนนี้เป็นขุนนางผู้ใหญ่มาก่อน ถ้าสมเด็จพระหริรักษ์ไม่ขู่เลี้ยงให้สับคว
แรงว่าจะเป็นอริกัน จะก่อความไม่สงบเกิดขึ้นภายหลัง³ อย่างไรก็ตามด้วยความสามารถ
ของเจ้าพระยาบดินทร์ เสด็จ ท่านได้จัดแจงแต่งตั้งขุนนางตามสมควรกับตำแหน่ง เพราะไม่
ปรากฏว่าบรรดาพระยาพระเชมรก่อความไม่สงบหรือแสดงความไม่พอใจแต่อย่างใด

การดูแลให้เขมรมีภักดีปกรอง มีขุนนางตำแหน่งต่างๆ เพื่อให้เขมรอยู่กันเป็น
ปกติสุขก็จริง แต่ในระหว่างที่เขมรทำสงครามกับญานนั้น บ้านเมืองระส่ำระสายแทบจะหาที่พึ่ง
มิได้ ได้มีการแบ่งแยกอำนาจภายในโดยอาศัยวิธีการ "ผู้มีบุญ" คือ อาจารย์เตียงไคตั้งตัว
เป็นผู้วิเศษอยู่ที่เมืองศรีสุนทร มีพวกเขมรไปเข้าด้วยเป็นอันมากถึงกับยกพวกมาล้อมจับตัว

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 15 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

พระยาวังไป¹ เจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นว่าถ้าทิ้งไว้จะทำให้เขมรแตกแยกเป็นหลายฝ่ายมากขึ้น จึงร่วมมือกับพระยาพระเขมรปราบปรามจนราบคาบ²

สำหรับเรื่องโจรผู้ร้ายทางจังหวัดพิษณุของราษฎรนั้นก็ยังมีบ้าง แต่เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะกวดขันทหารไทยที่เข้าไปอยู่ในเขมรมิให้ชมแห่งวังแถวเขมร ถ้าจับได้ท่านจะลงโทษถึงกับตัดมือตัดเท้า เรื่องนี้ขุนพญาบางแต่ไม่แน่ใจนัก ฉะนั้นเมื่อพระยาราชเขษุมบรรณาการไปเมืองเว้ องค์เลโงจึงให้ล่าวถามว่า "...กองทัพลาวไทยไปชมแห่งเขมร องค์แม่ทัพใหญ่เอาตัวมากระทำให้โทษตัดมือเท้าจริงหรือ ข้าพเจ้าบอกความจริง..."³ จากคำให้การของพระยาราชเขษุมก็พอจะเห็นว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้พยายามอย่างยิ่งที่จะให้เขมรอยู่ด้วยความสงบราบคาบ สิ่งที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาเกรงว่าจะก่อให้เกิดความไม่สงบเรียบร้อยในเขมรอีกประการหนึ่งคือ "ผี" ถ้ามีผู้สูบและซื้อขายกันมาก อาจจะก่อให้เกิดปัญหาโจรผู้ร้าย การกระทำคนเป็น "ตัวเหี้ย" ท่านจึงน่านโยบายห้ามสูบผีและซื้อขายผีจากไทยไปใช้ในเขมร ท่านจะกวดขันห้ามปราม เมื่อจับได้จะให้ลงโทษอย่างหนัก จะเห็นได้จากการมีพระศรีสุลาดและอุปราชเมืองเชียงแตงลักลอบสูบผี ท่านก็ให้นำตัวไปกรุงเทพฯ และให้ถอดออกจากตำแหน่ง⁴

1.1.2 ผลงานก้านเหรัญกิจ ทางก้านเหรัญกิจเป็นปัญหาใหญ่ที่ทำให้ความลำบากให้แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชา กล่าวได้ว่าตลอดระยะเวลา 14 ปี เขมรอยู่ในสภาพเหรัญกิจแตกสลาย ทั้งนี้เพราะเขมรตกอยู่ในภาวะสงคราม ราษฎรทำมาหากินไม่สะดวก ประกอบกับบางปีฝนแล้งการหว่านไม่ไฉผล เขมรจึงขาดแคลนเสบียงอาหารอยู่บ่อยๆ เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้พยายามแก้ไขช่วยเหลือในด้านนี้หลายประการด้วยกัน ได้แก่ การหาเสบียงอาหารมาให้เพื่อบรรเทาความขาดแคลนตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 4 ส่งเสริม

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/30 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ข8 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

การทํานาของราษฎรโดยสนับสนุนให้มีการทํานาปรัง¹ และเมื่อราษฎรทํานาไม่ได้ผลเกิดความ
อดอยากมาก เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะรายงานไปกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
ก็จะทรงโปรดยกเว้นไม่เก็บค่านาจากราษฎร ดังปรากฏในหนังสือที่จมีนสรรเพชญ์ภักดีหัวหน้
มหาดเล็กได้กราบเรียน พณ เจ้าท้าวบุญ ๓ กล่าวว่

... นายสิทธิเวรมหาดเล็กออกไปเมืองมณฑบุรี แจ้งราชการกับหลวง
ราชสุเรนธรวา มีกระแสพระราชดำริโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่า ๓
ปีมะเส็งสัทศนี้ เจ้าเมืองกรมการราษฎรเขมรทั้งปวง ทำไร่นาได้ผล
เมล็ดข้าวน้อย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่า ในปีมะเส็ง
สัทศนี้ จะให้ทรงอย่าให้เรียกเอาข้าวค่านาแก่ราษฎร จะพระราชทาน
ข้าว ๓ กรุงเทพฯ ออกไปให้จับจ่าย ...²

จากหนังสือนี้จะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่เพียงแต่ยกเก็บค่านา แต่ยัง
พระราชทานข้าวออกไปให้ด้วย

นอกจากจะดูแลด้านการทํานาซึ่งเป็นอาชีพหลักให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ดีขึ้น เชื่อได้ว่า
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะต้องเอาใจใส่ดูแลความเป็นอยู่ของราษฎรในด้านอื่นอีก เพียงแต่
ไม่มีหลักฐานปรากฏ ส่วนที่มีหลักฐานแนวามองผิวเผินจะเห็นว่า เป็นเรื่องเล็กน้อย เช่น
การขอเบิกคูนํ้าจากกรุงเทพฯ 4 ใบให้เขมรเมืองอุคงมีไชย เพราะเขมรไม่มีคูนํ้า
รับประทาน และขอเบิกพื้นแสมขนาดกลาง 500 หอนให้เขมรที่อยู่หน้าเมืองอุคงมีไชย เขมร
จะได้มีพื้นทุ่งข้าว³ สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า แม้แต่เรื่องเล็กน้อยท่านยังเอาใจใส่
ไม่ละเลย ถ้าเป็นเรื่องใหญ่เกี่ยวกับปากท้องของประชาชนแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้อง
ไม่ละเลยเป็นแน่

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/๗ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

1.1.3 ผลงานด้านทำนุบำรุงพุทธศาสนา เชื่อได้แน่นอนว่าเจ้าพระยา

บดินทร์เดชาจะต้องทำนุบำรุงพุทธศาสนาในเขมรมากพอสมควร เพราะก่อนที่ไทยจะได้จัดตั้ง
 ญวนแลเขมรนั้น พระยาพระเขมรทนต์ขุนขมแห่งทำลายพุทธศาสนาไม่ได้ จึงกลับเข้ามาขอพึ่งไทย
 อีกประการหนึ่ง เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นผู้ศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนามากอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม
 ก็ตามไม่มีหลักฐานกล่าวถึงเรื่องนี้มากนัก แต่พอจะเห็นจากคำให้การของพระยาราชเขตต์คุ้ม
 บรรณาการไปเมืองเว้าว่า "... องค์เลโอบีให้ลามถามว่า ไฉนเข้ามาลือที่เมืองเว้า
 องค์แม่ทัพใหญ่กับองค์กวางทำบุญให้ทานที่เมืองเขมรมากจริงหรือ ข้าพเจ้าบอกว่า เจ้าคุณแม่ทัพ
 กับพระองค์กวางทำบุญให้ทานมากจริงดังคำเล่าลือ ..."¹ เรื่องนี้อาจจะแสดงให้เห็นว่า
 เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้เอาใจใส่ทำนุบำรุงศาสนา มาก จนกิดศัพทลือไปถึงเมืองเว้า สิ่งที่
 เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทำเกี่ยวกับศาสนาก็เห็นจะมีการสร้างวัดต่าง ๆ ปรากฏว่าท่านได้สร้าง
 วัดไว้ที่เมืองพระตะบองและเมืองอุดงมีชัย เมื่อท่านกลับมาไทยยังได้จัดส่งคัมภีร์พระไตรปิฎก
 ไปให้เขมรตามที่พระองค์กวางขอมา ดังปรากฏในหนังสือที่พระยาราชนิญสนิตยภักดิ์ มีไปถึง
 สมเด็จพระท้าวศรีว่า

... แลซึ่งพระท้าวศรีรามาศิราธิบดียังขอพระไตรปิฎกเข้าไปนั้น พระไตรปิฎก
 ณ กรุงเพทพาก็มีอยู่มาก แต่เป็นพระคัมภีร์หลวงสำหรับราชบัณฑิตยเป็นฉบับ
 บอกกล่าวพระภิกษุสามเณรซึ่งเรียนในพระราชวัง และที่พระอารามหลวงอยู่
 เป็นนิจ พระไตรปิฎกซึ่งจะพระราชทานออกมาไว้เป็นหลักสืบอายุพระพุทธศาสนา
 ณ กรุงกัมพูชาธิบดินั้นยังหาได้จัดแจงไว้ไม่ จึงโปรดให้เจ้ากรมปลัดกรม
 ราชบัณฑิตยจัดพระไตรปิฎกสำหรับพระสงฆ์สามเณรเรียนพระสูตร 29 คัมภีร์
 พระปรมัตถ์คัมภีร์หนึ่ง เข้ากัน 30 พระคัมภีร์ พระราชทานออกมาก่อน
 แต่พระวินัยปิฎกซึ่งจะเป็นอายุพระพุทธศาสนาสำหรับกรุงกัมพูชาธิบดินั้น จะ
 โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดช่างจารจำลองพระราชทานออกมาครั้งหลัง... ²

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ได้ออกมาจัดการดูแลความสงบราบคาบในเขมร โดยมีส่วนช่วยในการตั้งพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ ดูแลการจัดตั้งเจ้าเมืองกรมการเพื่อช่วยดูแลความเป็นอยู่ของราษฎร ช่วยแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในเขมรไม่ให้ตกอยาก ตลอดจนช่วยทำนุบำรุงพุทธศาสนาเท่าที่จะทำได้

1.2 ผลงานด้านพลเรือนของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในลานนาไทยและหลวงพระบาง

ลานนาไทยได้แก่บริเวณที่อยู่ทางเหนือของไทย ซึ่งประกอบไปด้วยเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เพชรบูรณ์ และเถิน ลานนาไทยเคยมีความสัมพันธ์กับไทยเป็นอย่างมากมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง ครั้นถึงสมัยอยุธยาความสัมพันธ์เปลี่ยนไปในรูปของศัตรูคู่สงคราม เพราะทางฝ่ายทางต้องการขยายอาณาเขต สงครามระหว่างลานนาไทยกับไทยยุติลงชั่วคราวระยะหนึ่ง เนื่องจากพม่าเริ่มขยายอิทธิพลเข้าไปในลานนาไทย หลังจากนั้นไทยกับพม่าก็แตกเปลี่ยนกันเข้าไปมีอิทธิพลในลานนาไทย สมัยอยุธยาไทยได้ปกครองลานนาไทยในฐานะประเทศราชในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระนารายณ์ แต่เป็นการปกครองระยะสั้น ส่วนใหญ่ลานนาไทยจะตกอยู่ในอำนาจของพม่าจนกระทั่งสิ้นสมัยอยุธยา สมัยธนบุรีไทยได้ครอบครองลานนาไทยอีก โดยได้รับความช่วยเหลือจากชาวลานนาไทยสองคนคือ พระยาจำปานและเจ้ากาวิละ ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปกครองลานนาไทย พระยาจำปานปกครองเมืองเชียงใหม่ เจ้ากาวิละปกครองเมืองลำปาง ฝ่ายพม่าก็พยายามเข้ารุกรานลานนาไทยเข้าตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าไทยไม่สามารถให้ความคุ้มครองหัวเมืองลานนาไทยได้ทั้งหมด จึงจำเป็นต้องปล่อยให้เมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนเป็นเมืองร้าง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขึ้นครองราชสมบัติ เจ้ากาวิละและเจ้านายพี่น้องได้เข้ามาสวามิภักดิ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงแต่งตั้งให้ปกครองลานนาไทย เป็นราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน มีเจ้ากาวิละปกครองเมืองเชียงใหม่ พม่าพยายามจะเข้าตีเมืองเชียงใหม่ เจ้ากาวิละสู้อย่างแข็งขัน จนกระทั่งปี พ.ศ. 2345 พม่าก็หมดอิทธิพลลง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้ากาวิละเป็นเจ้าประเทศราชปกครองเมืองเชียงใหม่ แต่นั้นมาลานนาไทยก็มีฐานะเป็นประเทศราชของไทย

ตราบจนกระทั่งปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า¹

ลานนาไทยนับว่าเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของไทยทางทิศเหนือ เพราะพม่าใช้เป็นฐานกำลังสำหรับเข้ามาโจมตีไทย² ดังนั้นไทยจึงพยายามปกครองลานนาไทยให้มีความสวามิภักดิ์อย่างแน่นแฟ้น สำหรับสมัยอยุธยาและธนบุรีไทยทำได้เต็มที่เพราะปกครองลานนาไทยในระบะสัน ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยปกครองลานนาไทยในฐานะประเทศราชที่ให้อำนาจสิทธิขาดในการปกครองตนเองภายในบ้านเมือง แต่ไทยยังคงสงวนสิทธิในการแต่งตั้งและถอดถอนตำแหน่งสำคัญทางการเมืองได้ ในด้านเศรษฐกิจเจ้าเมืองแต่ละเมืองมีอำนาจควบคุมดูแลผลประโยชน์เป็นของตน เพียงแต่ส่งบรรณาการมาให้เป็นจำนวนเล็กน้อยเท่านั้น แต่สิ่งที่ทางกรุงเทพฯ ควบคุมมากคือการติดต่อกับต่างประเทศ เพราะเกรงว่าประเทศราชจะคิดการกบฏ ไทยมีไร้อะห้ามปรามเด็ดขาด เพียงแต่ดูแลให้ติดต่อกับประเทศที่เป็นมิตรกับไทย ลักษณะการปกครองประเทศราชเช่นนี้ไทยใช้มาตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังนั้นในสมัยที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาดำรงตำแหน่งสมุหนายก (พ.ศ. 2372 - 2392) จึงไม่ปรากฏว่าท่านเข้าไปจัดการดูแลกิจการภายในของลานนาแต่อย่างใด คงให้เป็นสิทธิและอำนาจของเจ้าเมืองที่จะปกครองกันเอง เว้นไว้แต่ในกรณีเกิดการจลาจลภายในซึ่งจะก่อให้เกิดความเสียหายถึงไทยจึงจะเข้าไปเกี่ยวข้อง เช่น ในปี พ.ศ. 2389 พระยาลำปางน้อยอินทร์ถูกกล่าวหาว่าประพฤติชั่ว ไม่เอาใจใส่ในการปกครองบ้านเมือง หาเหตุทะเลาะวิวาทกับญาติพี่น้อง แต่เป็นช่วงที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาปฏิบัติราชการในเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการสอบสวนและให้ลงโทษถอดออกจากเจ้าเมือง และอีกครั้งหนึ่งเกิดการแย่งอำนาจกันระหว่างพระยาหอหน้ากับพระยานคร ทำให้แตกความสามัคคีและจะนำความยุ่งยากมาให้เมืองนานในเวลาต่อมา ซึ่งทางกรุงเทพฯ ต้องออกไปจัดการอีก ฉะนั้น

¹ สรัสวดี ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476)

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงสั่งให้พระยาพิไชยซึ่งยกกองทัพขึ้นไปช่วยราชการเมืองเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2391 ออกไปไกลเกลี้ยให้ประนีประนอมกันจะได้ช่วยกันคิดปรีการาชการเมือง เชียงรุ่งต่อไป¹

อย่างไรก็ตามถ้ามีเหตุการณ์จากภายนอกที่จะมีผลกระทบต่อความมั่นคงในราชอาณาจักร ไทยก็จำเป็นต้องออกไปจัดการ เช่น ในกรณีที่เมืองเชียงรุ่งเกิดการจลาจล เจ้านายเมือง เชียงรุ่งต้องอพยพเข้ามาอยู่ในเขตเมืองหลวงพระบางและเมืองน่าน ไทยเห็นเป็นโอกาสจะ เข้าไปแทรกแซงกิจการภายในเมืองเชียงรุ่ง เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมี นโยบายจะใช้เมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนา ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ติดกับชายแดนเป็นเสมือนปราการ ชั้นนอกในการป้องกันราชอาณาจักร และเป็นการป้องกันไม่ให้ญวนแผ่อิทธิพลเข้าไปในดินแดน สิบสองปันนาอีกด้วย² เจ้าพระยาบดินทร์เดชาในฐานะสมุหนายกที่รับผิดชอบดูแลความสงบ รามคาบในเขตนี้ จึงต้องรับสนองพระนโยบายออกไปจัดการปราบปรามการจลาจลในเมือง เชียงรุ่ง โดยอาศัยกำลังประเทศราชในแถบลานนาไทยและหลวงพระบาง

สำหรับเมืองหลวงพระบางในฐานะที่เป็นประเทศราชของไทย ไทยก็ไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในแต่อย่างใด คงให้อำนาจอธิปไตยในการปกครองเช่นเดียวกับ ประเทศราชอื่น จะมีบางครั้งที่ไทยขอเกณฑ์กำลังจากเมืองหลวงพระบางมาช่วยทำสงคราม เช่น ใน พ.ศ. 2369 ไทยขอกองทัพเมืองหลวงพระบางมาช่วยปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ และ ในขณะที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาดำรงตำแหน่งสมุหนายก ท่านก็ไม่ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการ ภายในของหลวงพระบาง นอกจากในกรณีที่เจ้านายเมืองเชียงรุ่งหนีเข้ามาอาศัยเมืองหลวงพระบาง ทางเมืองหลวงพระบางจัดการส่งมากรุงเทพฯ และไทยมีนโยบายจะใช้เชียงรุ่งเป็นปราการ ป้องกันราชอาณาจักร จึงเกณฑ์ทัพเมืองหลวงพระบางไปช่วยราชการเมืองเชียงรุ่ง³

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 52 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

² ปรีติมา กิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศในหัวเมืองลานนาไทยสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 192 - 194

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 5 พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง เล่ม 4 หน้า 356 - 357

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาทางบ้านพลเรือนในหัวเมืองลานนาไทยและหลวงพระบางไม่ปรากฏ เพราะลักษณะการปกครองประเทศราชของไทยจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายใน ทางลานนาไทยและหลวงพระบางขณะที่เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาดำรงตำแหน่งสมุหนายกก็อยู่ในสภาพปกติ ไม่ใช่อยู่นในภาวะสงคราม เช่น เขมร ไทยจึงไม่จำเป็นต้องเข้าไปช่วยดูแลความสงบราบคาบภายใน จะมีแต่เพียงว่าไทยอาศัยกำลังจากลานนาไทยและหลวงพระบางในการ เคลี้ยกล่อมหัวเมืองที่อยู่ติดกับราชอาณาจักร เช่น เมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนา เพื่อที่จะให้อาณาจักรมีความมั่นคงและปลอดภัยขึ้นเท่านั้น

2. ผลงานบ้านพลเรือนของเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาในส่วนภูมิภาคของไทย

ได้กล่าวแล้วว่าตลอดเวลาที่เจ้าพระยาบดินทร์ เดชารับตำแหน่งสมุหนายก ท่านมีเวลาปฏิบัติราชการในไทยน้อยมาก ส่วนใหญ่จะออกไปปฏิบัติราชการในเขมร ในขณะที่ท่านไม่อยู่ก็ไม่ทราบแน่ชัดว่าใคร เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมุหนายกแทนท่าน เพราะหนังสือที่ออกจากกรุงเทพฯ ไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ มักจะออกตามตำแหน่งของผู้ที่ส่งออกไป ซึ่งถือเป็นแบบแผนในการส่งหนังสือหรือที่เรียกว่า "ใบบอก" ของสมัยก่อน จะเห็นได้จากจดหมายเหตุต่างๆ เช่น หนังสือของสมุหนายกที่มีไปถึงเจ้าเมืองจะบอกว่า หนังสือของเจ้าพระยาจักรี มีไปถึงพระยาสุภาวดี พระราชโยธา พระยาราชมนตรี ข้าหลวง หลวงวิจิตรสงครามผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา พระนครนายก เรื่องให้จับเชลยเขมร 3 คนที่หนีไปส่งเข้ากรุงเทพฯ¹ และหนังสือจากกรุงเทพฯ ที่มีไปถึงเจ้าพระยาบดินทร์ เดชาที่อยู่เมืองเขมรจะขึ้นต้นว่า "หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาบดินทร์ เดชา..."² เมื่อพิจารณาแล้วเหมือนกับท่านมีหนังสือถึงตัวท่านเอง*

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 59 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 56 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

* คำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "คำอธิบายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตอบปัญหาพระอินทรบดินทร์วิจิตรภูมิ" ใน อนุสรณ์หลวงสวัสดิสารศาสตรบุทธิ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงสวัสดิสารศาสตรบุทธิ (สวัสดิ์ สุมิตร) 25 กุมภาพันธ์ 2516 หน้า 49 - 54

ขณะที่เจ้าพระยาบดินทร์เคหาปฏิบัติราชการในเขมร ท่านก็ยังปฏิบัติหน้าที่ของสมุหนายก ในตำแหน่งเรือนของไทย คือการตัดสินกรณีพิพาทการเก็บส่วยกระวานเมืองจันทร์กับเมืองพระตะบอง¹ เจ้าพระยาบดินทร์มาแจ้งแก่ท่านว่ามีผู้ตั้งตนเป็นผู้วิเศษรู้เวทมนต์ที่เมืองนครราชสีมา²มีผู้นับนิยมนมาก เจ้าพระยาบดินทร์มาเกรงว่าจะคิดการกำเริบเกลี้ยกล่อมผู้คนเมืองลาวฝ่ายตะวันออกกิจการทุจริต จึงให้หลวงกำแหงฤทธิรงค์ไปจับตัวนำมาส่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เคหาที่เมืองพระตะบอง³ แต่สิ่งที่เจ้าพระยาบดินทร์เคหาจัดการอย่างเต็มที่คือ การเก็บส่วยหัวเมืองเขมรและหัวเมืองตะวันออกของไทยส่งเข้ามาในกรุงเทพฯ ดังปรากฏในหนังสือที่เจ้าพระยาบดินทร์เคหาไปถึงพระยามหาอำมาตย์ว่า เจ้าพระยาบดินทร์เคหาให้หลวงราชวงศ์คุมทองคำส่วยเมืองจตุรัสมาส่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เคหาที่เมืองโพธิ์สัตว์ เจ้าพระยาบดินทร์เคหาได้นำส่งกรุงเทพฯ แล้ว⁴ ผู้ว่าราชการเมืองราชวงศ์ ราชบุตรเมืองอุบล ให้คนคุมทองคำ งาช้าง ส่วยหลวงเมืองอัตปือ มาส่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เคหาที่เมืองมณฑลบุรี⁵ ในบางครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เคหาจะเอาเงินส่วยที่เก็บได้ซื้อสิ่งของที่ทางกรุงเทพฯ ต้องการส่งไปให้ เช่น เอาเงินส่วยจากเมืองลาวซื้อข้าวข้างส่งมา⁶ นอกจากเรื่องเก็บส่วยและซื้อสิ่งของส่งมากรุงเทพฯ แล้ว ในขณะที่เขมรเจ้าพระยาบดินทร์เคหายังเคยช่วยเจ้าพระยาพลเทพชำระเรียกค่านาจากเมืองนครราชสีมา⁷ สิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ท่านได้ให้มีการชำระเลกส่วยในหัวเมืองลาวเขมร เพื่อจะได้รู้ว่ามิเลกจำนวนเท่าใด ทำส่วยอะไรบ้าง จะได้เรียกเก็บส่วยได้ถูกต้อง เห็นได้จากใบบอกของเจ้าพระยาบดินทร์เคหาเกณฑ์ให้ชำระเลกส่วยกระวาน⁸ ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ณ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 53 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 135 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 66 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 46 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

⁶ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ข เล่ม 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

⁷ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 160 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะออกไปปฏิบัติราชการอยู่ในเขมร ท่านก็ยังมีส่วนช่วยปฏิบัติหน้าที่ในไทย ช่วยดูแลการเก็บส่วยอันจะช่วยเพิ่มรายได้ให้แก่ประเทศ เงินส่วยเหล่านี้จะมีส่วนช่วยราชการทั้ทั้งได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 4

เมื่อพิจารณาช่วงเวลา¹ที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทำหน้าที่สมุหนายกในไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2372 - 2375 และใน พ.ศ. 2390 - 2392 ท่านมีผลงานเท่าที่ปรากฏหลักฐาน ในจดหมายเหตุนั้นพอจะรวบรวมได้ดังนี้

2.1 ผลงานด้านรักษาความสงบราบคาบ การดูแลความสงบราบคาบในส่วนภูมิภาค เป็นหน้าที่โดยตรงของสมุหนายก ดังนั้นเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาลี้ภัยจากราชการในเมืองเขมร เมื่อ พ.ศ. 2391 ทางเมืองฉะเชิงเทราเกิดจลาจล "ตัวเหี้ย" เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ บุนนาค) ได้รับมอบหน้าที่ให้ไปปราบปราม เจ้าพระยาบดินทร์เดชาพาพบเข้าจึงร่วมมือกับเจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ บุนนาค) เข้าปราบปรามด้วย เพราะเห็นเขตที่อยู่ในความรับผิดชอบของท่าน การเกิด "ตัวเหี้ย" ครั้งนี้จากคำให้การของพวกตัวเหี้ยที่ถูกจับได้ว่า เกิดการวิวาทกันระหว่างแขวงจีนกับพวกจีนสินทอง แขวงจีนไปฟ้องพระวิเศษฤาไชยเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา และกรมการ ปรากฏว่าพระวิเศษฤาไชยไม่ชำระความตามสัตย์ จับเอาพวกจีนไปเป็นร้อย เมื่อจีนที่ไม่มีควมผิดก็ข่มเหงเรียกเอาเงินทอง เมื่อเสียเงินให้แล้วก็ปล่อยตัวไป พวกจีนโกรธมากจึงยกพวกมาตีเมืองฉะเชิงเทรา จับตัวเจ้าเมืองฆ่า¹ เจ้าพระยาบดินทร์เดชากับเจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ บุนนาค) สามารถปราบปรามพวกตัวเหี้ยได้สำเร็จจับตัวได้เป็นจำนวนมาก พวกตัวเหี้ยได้รับการลงโทษคือ พวกตัวเหี้ยที่เป็นนายสู้รบกับกองทัพถูกเขียนคนละ 100 ที่ และถูกนำตัวไปประหารชีวิต พวกตัวนายที่ไม่ได้สู้รบและไพร่ที่สู้รบ ถูกเขียนคนละ 100 ที่ แล้วนำตัวไปจำคุก พวกที่เข้าช่วยแต่ไม่ได้สู้รบให้เขียนคนละ 50 ที่ สักแก้มซ้ายขวาด้วยอักษรไทยข้างหนึ่ง จีนข้างหนึ่งแล้วปล่อยตัวไป²

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

² ก.

ความไม่สงบที่เกิดจากพวกจีนทำตัวเป็น "ตัวเหี้ย" นี้ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาพิจารณาแล้วมีความเห็นว่า "จีน" เป็นสาเหตุส่วนหนึ่ง จีนพวกนี้มักจะลักลอบขายฝิ่น สูบฝิ่นกัน โดยคิดสินบนข้าราชการตามหัวเมือง ครั้นถูกเรียกสินบนมากขึ้นก็ไม่พอใจ รวบรวมสมัครพรรคพวกทำตนเป็น "ตัวเหี้ย" จะเห็นได้จากหนังสือของเจ้าพระยาจักรีที่ไปถึงพระอินทพร จมื่นไวยุทธา จมื่นสมุทติมาร พระยานครไชยศรีกรมการว่า "...พวกจีนที่คบคิดกันเป็น 'ตัวเหี้ย' ก็เพราะมันเป็นคนสูบฝิ่น ซื้อฝิ่น ขายฝิ่น..."¹ ซึ่งก่อนจะเกิด "ตัวเหี้ย" เมืองฉะเชิงเทรา ก็เกิด "ตัวเหี้ย" ที่เมืองสาครบุรีใน พ.ศ. 2390 มาแล้ว² ฉะนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงคิดจะป้องกันไม่ให้เกิดเหตุการณ์เช่นนี้อีก และในขณะที่เกี่ยวข้องกันก็เป็นการปฏิบัติตามนโยบายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ที่จะกำจัดจีนให้หมดไปจากราชอาณาจักร เจ้าพระยาบดินทร์เดชาแน่ใจว่าพวกจีน "ตัวเหี้ย" เมืองฉะเชิงเทราจะต้องมีฝิ่นซุกซ่อนปิดบังไว้อีก จึงต้องการให้สืบคนเอามาทำลายเสีย ท่านจึงมีหนังสือไปถึงจมนิสรร เพชรภักดิ์ว่า

...อายจันทพวกตัวเหี้ยแต่ก่อนเป็นคนมีชื่อซื้อฝิ่น ขายฝิ่น เกิดการุ่นนี้ขึ้น ฝิ่นที่มันซื้อขายนั้นมันคงจะยกย้ายเอาไปซ่อนไว้ฝังไว้ ของอันนี้จะต้องอยู่ จมนิสรรเพชรภักดิ์ หลวงสิทธิไชยเวรมหาเล็ก พระยาประจัน กรมการจับตัวอายจันทคนใดมาได้ให้ไถ่ถามดู มันรู้เห็นว่าฝิ่นของผู้ใดเอาไปซ่อนไว้ฝังไว้ที่ไหน ถ้าให้มันนำไปพูดไปเอามาได้แล้วให้ส่งเขาไปจองเมืองๆ...³

นอกจากนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชายังกวักชวนให้ประชาชนปฏิบัติตามพระราชบัญญัติเรื่องฝิ่นที่ว่า "...ได้เคยมีพระราชบัญญัติประกาศให้ราษฎรเมืองขึ้นรู้ว่า ใครมีฝิ่นให้เอามาแจ้งให้ราชการรู้ ถ้าใครปกปิดจะมีโทษหนัก..."⁴ เรื่องนี้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 129 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

หน้า 123 - 124

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 194 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 121 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211

เอาใจใส่มาก ท่านจะลงโทษอย่างหนักเมื่อจับได้ว่าผู้ใดลักลอบซื้อดินขายเงิน ไม่ละเว้นแม้ว่าผู้นั้นจะเป็นบุตรของท่าน

อีกประการหนึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เคยเห็นว่า การที่พวกจีนคิดกำเริบกระทำตัวเป็น ตัวเหี้ยไค้เพราะมีอาวุธ เพราะครั้งหนึ่งจับพวกตัวเหี้ยไค้เห็นมีอาวุธเป็นสันทำด้วยเหล็กที่จีน เรียกว่าประทัด มีผู้นับว่าเป็นชนิดนี้ผู้อยู่ตามศาลเจ้าจีนทุกศาล และบ้านขุนพันฒ์นายบ่อนสำหรับ จุกเป็นสัญญาณให้นักเลงมาเล่นเบี้ย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงโปรดให้เก็บเสีย คงจะเห็นจากจดหมายพระยาตรีพิพัฒน์กราบเรียนมายังเจ้าพระยาบดินทร์เคยาให้ทราบว่

...โปรดเกล้าฯ ของอันนี้เป็นอาวุธไค้ ถ้าจีนทำตัวเป็นตัวเหี้ย ก็ จะ เก็บเอาเป็นสันที่จีนเรียกว่าประทัดมาใช้ทางอาวุธ จึงโปรดให้เก็บเป็นชนิดนี้ มาไว้ ได้ออกประกาศให้นายอำเภอยะโฮนเก็บเป็นสันที่ศาลเจ้า ดัง โรง เรือน บ้านจีน ส่งเจ้าพนักงาน แล้วให้มหาดไทย กล่าโหม กรมท่า ปัตราไปถึงเจ้าเมืองกรมการกรุงเก่า ประทุมธานี นครเขื่อนขันธ์ นนทบุรี สุพรรณปราการ ให้เก็บเป็นสันส่งเข้ากรุงเทพฯ ถ้าเจ้าเมืองกรมการ นายบ้าน นายอำเภอ และเจ้าของบิณฑังป็นสันไว้ จะเอาตัวเป็นโทษจงหนัก...¹

เจ้าพระยาบดินทร์เคยาก็คงจะได้ทราบดีว่ามีป็นสันชนิดนี้ไว้ในครอบครอง ซึ่ง จะ เห็นว่าท่านพยายามหาทางป้องกันมิให้เกิดตัวเหี้ยไค้เท่าที่คิดว่าจะทำได้

นอกจากดูแลความสงบเรียบร้อยในเรื่องตัวเหี้ยไค้แล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เคยาได้ เอาใจใส่ดูแลในเรื่องการปราบโจรผู้ร้าย โดยการขอให้เมืองต่างๆให้ความร่วมมือกัน จะเห็นได้จากหนังสือที่เจ้าพระยาจักรี มีไปถึงพระยาไชยวิชิตกรุงเก่า หลวงปลัดกรมการ เมืองอ่างทองว่า ทางเมืองพนัสนิคมบอกเข้ามา มีผู้ร้ายปล้นทรัพย์ในเขตเมืองพนัสนิคมแล้ว หนีไป สืบได้ความว่าหนีมาทางเมืองอ่างทอง จึงขอให้ช่วยกันจับเอาตัวให้ได้² วิธีการ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 137 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1209

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 164 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1210

รวมมือกันเท่านั้นจะช่วยให้จับผู้ร้ายได้เร็วขึ้น ในกรณีการฆ่าคนตายถ้าจับได้สืบสวนว่าเป็นความจริงแล้ว ก็จะให้ลงโทษถึงประหารชีวิต เพื่อไม่ให้ผู้อื่นเอาเยี่ยงอย่างต่อไป ทั้งเช่นกรณีให้ประหารชีวิตจึงจารึกว่าพระพิไลยสุริยวงศ์ตาย¹ สิ่งที่ทำให้เกิดความปั่นป่วนในมหาราชวรรตอีกอย่างหนึ่งคือการทำเงินปลอม ซึ่งในสมัยนั้นเรียกกันว่า "เงินแดง" เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะกวขันหมอกไปตามหัวเมืองต่างๆให้หาบปราม และถ้าใครมีเงินแดงก็ให้นำมาส่งแก่ทางราชการ เมื่อจับได้ว่าใครมีเงินปลอมหรือทำเงินปลอมให้นำตัวส่งท่าน²

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการ เมืองที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเพื่อไปประจำดูแลเมืองต่าง ๆ นั้น นับว่าเป็นการช่วยดูแลความเป็นอยู่และความสงบเรียบร้อยในบ้านเมืองได้อย่างหนึ่ง เพราะบุคคลเหล่านั้นจะช่วยเหลือเป็นหูเป็นตาดูแลความทุกข์สุขของราษฎร บ้านเมืองใดไม่มีเจ้าเมืองปกครองมักมีปัญหา เช่น โจรผู้ร้ายชุกชุม³ อย่างไรก็ตามถ้าหากเจ้าเมืองกรมการไม่ดี ก็จะสร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร ก่อให้เกิดปัญหาแก่ทางราชการได้ เช่น กรณีเกิด "ตัวเหี้ย" ที่เมืองฉะเชิงเทราเป็นเพราะเจ้าเมืองปฏิบัติตนไปเป็นสมรรตตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นในฐานะที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชามีส่วนรับผิดชอบในกรณีนี้ ท่านจะดูแลสอดส่องไม่ให้เจ้าเมืองกรมการก่อความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร จะเห็นจากหนังสือที่ท่านมีไปถึงพระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่า คำหนังสือพระยาไชยวิชิตที่ไม่ตัดสิ้นคดีเมื่อมีผู้มาร้องเรียน มีเนื้อหาวังเลือกใส่คดีให้พันตัวว่า "...พระยาไชยวิชิตก็ทรงพระกรุณาอุปเลี้ยงเป็นเจ้าเมืองสำหรับชำระกิจสุขทุกข์ของราษฎร อำแสนม่วงซักไมส่งตัวอำแสนที่พิชิตแต่จะเร่งรัดเอาความตามอาญาตระลาการ พระยาไชยวิชิตยังหาเร่งรัดได้ถามไ้ มีหนังสือนายสาคตางหนุต่างกรมบังคับบัญชาประการใดก็เชื่อฟัง บอกลือกลัความลงไปแต่พอพ้นบ้านเมืองดังนี้มิชอบ..."⁴

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 119 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 40 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1209

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1210

สำหรับกรณีนี้ท่านจะส่งเรื่องกลับคืนไป และเร่งให้พระยาไชยวิชิตกลับคืนมาให้เป็นธรรม

ในฐานะนักปกครองเจ้าพระยาบดินทร์ เดชามีหลักในการคัดเลือกบุคคลที่จะดำรงตำแหน่งเจ้าเมือง เพราะท่านเห็นความสำคัญดังที่กล่าวมาแล้ว หลักเกณฑ์ในการคัดเลือกของท่านคือ จะต้องเป็นผู้มีความชอบในราชการ มีคุณธรรม และที่สำคัญต้องมีสติปัญญาและความซื่อสัตย์ จะต้องเข้ากับข้าราชการและขุนนางในเมืองนั้นได้ ซึ่งอาจจะเป็นคนเชื้อชาติเดียวกันหรือเป็นเชื้อสายของเจ้าเมืองเดิมก็ได้ ทั้งนี้เพื่อจะไปปกครองดูแลบ้านเมืองให้เกิดความสงบราบคาบ จะเห็นได้จากการที่มีการแต่งตั้งเจ้าเมืองมะเจิงเทราหลังจากเกิดจลาจล

• ตัวเหี้ย • ท่านได้กราบทูลเสนอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ให้แต่งตั้งขุนเทพภักดีกรมท่าซ้าย เพราะ

...ขุนเทพภักดีกรมท่าซ้าย บุตรพระเทพภักดีคนเก่า เป็นคนมีเชื้อกษัตริย์
กว้างขวาง ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาช้านาน คุ้นเคยราชการ
ดี มีสติปัญญาดีขยันขันแข็งยิ่งนัก แล้วขุนเทพภักดีก็ออกมาเป็นนายกองคุม
ว่ากล่าวเงินดูจางทำป้อมกำแพงเมืองมะเจิงเทราอยู่ 2 ปี ขุนเทพภักดี
ก็กรมการเมืองมะเจิงเทราก็รู้จักชอบพอกันเคยกัน ทั้งเป็นเชื้อเงินจาง
พวกเงินนับถือมาก พอจะเป็นที่เจ้าเมืองได้...

การแต่งตั้งเจ้าราชวงศ์เมืองร้อยเอ็ดขึ้นเป็นเจ้าเมืองก็เช่นเดียวกัน เจ้าพระยาบดินทร์ เดชามีความเห็นว่ เจ้าราชวงศ์ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาช้านาน ญาติพี่น้องไพร่พลเมืองก็นับถือ²

อีกประการหนึ่งเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์ เดชฯ เห็นว่า หมู่บ้านใดมีจำนวนผู้คนและไร่นามากพอจะตั้งเป็นบ้านเมืองได้ ก็จะตั้งให้เป็นเมืองมีเจ้าเมืองปกครอง จะไ้ดูแลความทุกข์สุขของราษฎรได้ทั่วถึงและใกล้ชิด ก็จะเห็นได้จากการตั้งบ้านแพ่งขึ้นเป็นเมืองโพธิ์ชัย³

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 28 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

2.2 ผลงานด้านเศรษฐกิจ สำหรับในด้านเศรษฐกิจเจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้ให้ความสนใจใส่ใจใส่ในเรืองการทำนาหาคินของราษฎร และอาชีพหลักของราษฎรคือการทำนา ฉะนั้นท่านจึงส่งเสริมให้ราษฎรทำนาให้ได้มากที่สุด นอกจากจะทำนาปีตามปกติแล้ว เข้าใจว่าน่าจะให้ราษฎรทำนาปรัง จึงมีการเกณฑ์ให้หัวเมืองส่งข้าวปลูนาปรังเข้ากรุงเทพฯ จะเห็นได้จากใบบอกของพระยาสระบุรีว่า "... พระยานครราชสีมาส่งข้าวปลูนาปรังจำนวนเกณฑ์ข้าวส่วยกระท่อ* ข้าวห่วยถึง ... เมืองนครราชสีมาส่งข้าวปลูนาปรังลงมาเมืองสระบุรีอีก ข้าพเจ้าจัดเรือบรรทุกข้าวปลูนาส่งส่วยกระท่อจำนวนข้าวสองร้อยห้าสิบถึง ให้คนนำมาส่งแล้ว ..." ¹ ในการทำนาปีเจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ความสนใจใส่ใจใส่แล เช่น ให้มีการรายงานสภาพการทำนาให้ทราบ ในหนังสือพระสรณบริบอกรายงานต้นข้าวน้ำฝนของราษฎรเมืองสระบุรีว่า "... เกือบหกฝนตกชุกชุม เกือบเจ็ดฝนตกประปราย นาอุดมกว่าที่ลุ่มราษฎรทอดข้าวกล้าลงไว้บ้าง เกือบแปดปีมาสาตข้างขึ้นฝนแล้ง ราษฎรไม่คราดไถทำนา ... เกือบแปดฤดูยสาตฝนเหนือค่น้ำหลากมา ราษฎรที่ทอดข้าวกล้าไว้ปักค่น้ำได้ส่วนหนึ่ง ต้นข้าวสูงประมาณสองนิ้ว ..." ² การรายงานสภาพต้นข้าวน้ำฝนนี้จะช่วยให้ท่านคาดการณ์ได้ว่าสภาพการทำนาของราษฎรเป็นอย่างไร ถ้าประสบผลเสียหายในการทำนาปี ท่านก็จะได้เตรียมข้าวปลูนาปรังไว้ให้ นอกจากนี้ก็มีการช่วยปิดท่น้ำกับน้ำเอาไว้ใช้ในการทำนาในกรณีที่มีน้ำน้อย ³ เมื่อราษฎรประสบปัญหาทำนาไม่ได้ผล เกิดความเดือดร้อนก็ไม่เก็บค่านา โดยเฉพาะนาโคกจะให้เก็บแต่ที่ราษฎรทำนาได้ผลเมล็ดข้าวเท่านั้น ^{4**} ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า

*กระท่อ เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ตาโปร่งอย่างชะลอม รูปเป็นกระบอกร สำหรับใส่เสื้อผ้าและของอื่น ๆ ใช้กันมากในภาคอีสาน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1193

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1193

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/ก จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1211

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 208 จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1210

** โดยปกตินาโคกจะเก็บค่านาทุกปีแม้ว่าจะทำหรือไม่ทำก็ตาม

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้ให้ความเอาใจใส่ดูแลการทำนาอันเป็นอาชีพหลักของราษฎรอย่างดีที่สุด ซึ่งถ้าจะพิจารณาแล้วการทำนาของไทยน่าจะไ้ผลดี เพราะมีข้าวเหลือพอจะส่งไปช่วยเหลือเขมรในการทำสงครามกับญวน โดยไม่ปรากฏว่าในประเทศเกิดความอดอยากแต่ประการใด

การดูแลในด้านการทำมาหากินที่พอมีหลักฐานว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ความช่วยเหลือได้แก่การทำขอแร่ ซึ่งมักจะประสบปัญหาในการทำสายแร่ ฉะนั้นจึงต้องหาคนที่รู้สายแร่เป็นไปช่วย เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทราบว่ามีพวกท้าวเพี้ยนายไพร่ภูวนที่มาจากบ้านท่าขามรู้จักสายแร่ ท่านจึงให้ออกไปช่วยขุดสายแร่ทองแดงเมืองเพชรบูรณ์ 10 คน เมืองกาญจนบุรี 10 คน¹ ขณะที่ท่านปฏิบัติราชการในเขมร ท่านก็มีความห่วงใยราษฎรได้จัดการเอาเงินค่านาจากเมืองนครราชสีมาซื้อกระบือเมืองเสียมราฐ 200 ตัว สำหรับส่งมาให้โรงฝ้ายอ้อยเมืองนครไชยศรี² เพื่อจะได้ผลิตน้ำตาลให้มากที่สุด และส่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่งของประเทศ

การเก็บส่วยอันเป็นรายได้ของแผ่นดิน เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้เอาใจใส่เก็บไม่ให้เสียหายมาตลอดระยะเวลาที่ท่านอยู่ในเขมร เมื่อท่านกลับมาปฏิบัติราชการในไทย ท่านก็มีส่วนช่วยดูแลการเก็บส่วยตามหัวเมือง ท่านจะเตือนบรรดาหัวเมืองให้ส่งส่วยตามกำหนดและเมื่อรับส่วยแล้วท่านก็จะแจ้งไปให้ทราบ³ นอกจากนี้ท่านยังดูแลในการแต่งตั้งเจ้าภาษีนายอากร เมื่อท่านเห็นว่าเจ้าภาษีนายอากรคนใดไม่ส่งเงินภาษีอากรตามที่ตกลงกันไว้ ถ้ามีผู้มาขึ้นขอเก็บภาษีอากรชนิดนั้น เพื่อไม่ให้เสียผลประโยชน์ของแผ่นดิน ท่านก็จะอนุญาตให้ทำแทน⁴ ส่วนภาษีอากรใดที่มีผู้ให้เงินเพิ่มขึ้นจากเดิม ถ้าพิจารณาเห็นว่าสมควรไม่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนต้องเสียภาษีเพิ่ม ท่านก็จะอนุญาตให้ตามที่ขอ เช่นกรณีนายเอี่ยมนายน้อย

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 37 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 312 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 15 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 56 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

ทำเรื่องรាយเงินขอผูกขาดทำอากรยาสูบเมืองพิษณุโลก พิชัย พิจิตร แทนนายอากรคนเดิม โดยจะเพิ่มเงินอากรให้¹

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา เป็นผู้พยายามรักษาผลประโยชน์ของแผ่นดินให้มากที่สุด ซึ่งจะเห็นจากการกระทำของท่านหลายประการ ได้แก่ การเร่งจัดการทวงเงินส่วยที่ตกค้างอยู่กับเจ้าเมืองต่าง ๆ ทำให้ทางราชการได้เงินเข้าท้องพระคลังมากขึ้น เห็นได้จากหนังสือเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มีไปถึงพระอภัยราชนางฟ้า ราชวงศ์ ราชบุตร ท้าวเพี้ยเมืองศรีทันดร ทวงเงินส่วยที่พระอภัยราชนางฟ้าทำหนังสือขอลดไว้ว่า ถ้าไม่ส่งส่วยให้ครบจะถอดออกจากเจ้าเมือง ครั้นถึงกำหนดเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงเค้นมาอีก² การดูแลทรัพย์สินของทางราชการตลอดจนเงินที่ให้ราษฎรยืมไปลงทุนไม่ให้เสียหาย เมื่อเกิดตัวเหี้ยใน เมืองระยอง เจริญโรงตีบของหลวง เคาสุรา ถูกทำลายเสียหายมาก เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้สั่งให้พระยาพิไชยชาญยุทธจัดการสำรวจว่ามีเครื่องใช้ในโรงน้ำตาล โรงสุรา สิ่งใดเหลืออยู่ก็ให้รักษาไว้ น้ำตาลทรายแดง น้ำอ้อยเหลว ที่เหลือก็ให้ทำร่มเก็บไว้จะได้ใช้เกี่ยวทำน้ำตาลต่อไป ส่วนเงินที่ให้หลวงขุนายโรงตีบนำไปใช้ และพวกนี้ทำตนเป็นตัวเหี้ยหลายคน ให้ตรวจดูว่ามีเงินหลวงตกค้างอยู่กับผู้ใดให้ทำบัญชีไว้³ นอกจากนี้ก็มีกรณีให้ขุนชำนาญก็รับเงินหลวงเพื่อนำไปซื้อนอระมด งาช้าง ไม้ขนลุก แต่ปรากฏว่าขุนชำนาญก็ไปป่วยและถึงแก่กรรม เจ้าพระยาบดินทร์เดชาก็มีหนังสือถึงเจ้าเมืองลำปางให้จัดการดูแลเพื่อไม่ให้เงินหลวงสูญเสีย⁴

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า การปฏิบัติงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในตำแหน่งศรีสุทโธนั้น ท่านได้พยายามเอาใจใส่ดูแลให้ประชาชนมีความเป็นอยู่ดี โดยการส่งเสริมสนับสนุนอาชีพของราษฎร ช่วยดูแลการเก็บส่วยขึ้นเป็นรายได้ของแผ่นดิน ดูแลไม่ให้ทรัพย์สินของแผ่นดินเสียหายหรือรั่วไหล

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 20 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 11 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 155/ง จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 10 จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193

2.3 ผลงานด้านทำนุบำรุงพุทธศาสนา ได้กล่าวมาแล้วว่าเจ้าพระยาบดินทร์เคชา เป็นผู้มีใจศรัทธาในศาสนาเป็นอันมาก ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ทรงฝึกฝนในพระราชกุศล พระองค์จึงโปรดให้สร้างและซ่อมแซมวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก เจ้าพระยาบดินทร์เคชาจึงรับสนองพระบรมราชโองการในคานนี้ด้วยความเต็มใจยิ่ง ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เคชาในการช่วยทำนุบำรุงพุทธศาสนาเท่าที่พอมีหลักฐานได้แก่ การปฏิสังขรณ์วัดในกรุงและหัวเมือง การปฏิสังขรณ์วัดจำเป็นต้องอาศัยไม้มาใช้ในการก่อสร้าง ฉะนั้นเจ้าพระยาบดินทร์เคชาจึงต้องเกณฑ์ให้หัวเมืองตัดไม้ส่งมาให้อาจจะมีการปฏิสังขรณ์วัดในกรุงเทพฯ เมื่อมีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ไม้หนึ่งสือจากกรุงเทพฯ ถึงพระยาตาก พระเชียงใหม่ของราชวงศ์ เกณฑ์ให้ตัดไม้ขนสักสำหรับทำข้อฟ้าใบระกาส่งไปให้ครบ¹ ปรากฏว่านำหัวไม้ที่บรรดาเจ้าเมืองเหล่านั้นตัดไว้ถูกน้ำพัดลอยไป เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เคชาทราบท่านสั่งให้เร่งติดตามควยเกรงว่าจะไม่ทันใช้ในฤดูแล้ง ถ้าจำเป็นต้องปฏิสังขรณ์วัดตามหัวเมือง ก็จะสั่งเกณฑ์ไม้จากเมืองใกล้เคียง เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้ซ่อมแซมโบสถ์วิหาร วัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลกที่ชำรุด ให้สร้างพระอุโบสถวัดพรหมสุรินทร์ วัดสมอแครง เพราะพระอุโบสถเล็กไม่พอทำสังฆกรรม ก็สั่งให้เจ้าเมืองกรมการเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย พิษณุ กำแพงเพชร ตาก นครสวรรค์ เกิน ตัดไม้ขนสักส่งมาให้²

การหล่อพระพุทธรูป เจ้าพระยาบดินทร์เคชามีส่วนช่วยเกณฑ์สิ่งของมาใช้ในการหล่อพระคือ การเกณฑ์สุบนอนจากเจ้าพระวงศ์ ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนมาไว้³ เกณฑ์ให้เจ้าเมืองกรุงเก่าชุดดินเหนียวขนาดใหญ่สามกำให้ได้ 2,000 ก้อน นำมาส่ง เพราะเกรงว่าดินเหนียวที่เคยเกณฑ์มาจะไม่พอ⁴ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้หล่อพระพุทธรูปปางห้ามสมุทรสององค์ สูงหกศอก ทรงเครื่องต้นแบบกษัตริย์ อัญเชิญ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 115 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 8 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 99 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211

พระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ แล้วนำไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เมื่อมีการสมโภชพระพุทธรูปสององค์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้รับมอบหมายให้จัดพิธีการสมโภช
ท่านได้สั่งการถึงปรากฏในหมายรับสั่งคือ ในวันแรกเวลาบ่ายสามโมงพระสงฆ์ชั้นพระราชาคณะ
20 รูป มาเจริญพระปริตในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันที่สองถวายภัตตาหารแก่
พระสงฆ์ 20 รูป แล้วเจ้าพนักงานจะได้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ถัดแผนพระสุพรรณบัตร
จารึกพระนามพระพุทธรูปสองพระองค์ วันที่สามเวลาบ่ายสองโมง พระสงฆ์พระราชาคณะ
ฐานานุกรม พระเปรียญ 2,000 รูป เข้ารับไตร บาตร ยาม รูปเทียน คอพระบาท
สวดเจ็ดพระนั่งเกล้าฯ วันที่สี่ วันที่ห้า วันที่หก ตอนเช้าถวายภัตตาหารพระสงฆ์ 200 รูป
แล้วเสด็จไปแจกเงินคนชราคนละหนึ่งบาท 500 คน ตอนบ่ายสมโภชเวียนเทียน มีการ
หิงทานคันถ์ปลุกณัฏ

สำหรับพระพุทธรูปสององค์นี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงถวายพระนาม
พระพุทธรูปที่สถิตอยู่ทางทิศเหนือว่าพระพุทธรูปยอคำจุฬาลงกรณ ทรงพระราชอุทิศถวายพระ
บรมอัยกาธิราช พระพุทธรูปที่อยู่ทางทิศใต้ถวายพระนามว่าพระพุทธรูปเลิศล้ำสุลาโลภ ทรง
พระราชอุทิศถวายพระชนก พระองค์มีพระราชประสงค์จะให้พระนามพระเจ้าแผ่นดิน และให้
พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ขุนนาง ราษฎร ตลอดจนสมณชีพราหมณ์เรียนนาม
พระเจ้าแผ่นดิน จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาที่สมุหนายกมีประกาศแจ้งให้ทราบทั่วกัน
ถึงปรากฏในหมายรับสั่งว่า

ด้วยเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่สมุหนายกกับพระราชโองการใส่เกล้าฯ
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ... ให้กรมวัง มหาดไทย กลาโหม
กรมพระคลังฯ หมายประกาศพระบรมวงศานุวงศ์ต่างกรม หากกรมมีได้
ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย สมณชีพราหมณ์ ประชา-
ราษฎรให้รู้ทั่วกัน แลให้ต่อไปภายหลัง ขาดละของชุดีพระบาทจะกราบ
บังคมทูลพระกรุณาและจะได้นำหมายหนังสือบอกกิจการและข้อคิดใดๆ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1210

ก็จะออกพระนามแผ่นดินสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชไว้ว่า แผ่นดินสมเด็จพระพุฒยอศุฬาทูลโลก ถ้าจะออกพระนามแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวงให้ว่า แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย ถ้าผู้ใดได้เรียกพระนามตามพระราชบัญญัติซึ่งโปรดไว้นี้ ให้เอาตัวมาชักถาม แล้วให้ไหมมีโทษตามพระราชกฤษฎีกา คนทั้งปวงจะได้เอาเยี่ยงอย่างกันต่อไป ...¹

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯยังมีส่วนช่วยทำนุบำรุงพุทธศาสนา คือ การเกณฑ์สิ่งของจากหัวเมืองมาใช้ในพิธีการศาสนา เช่น มีหนังสือให้ผู้ว่าราชการเมืองนครนายกและพระยาสุพรรณภูมิ จักการท่าฉลวยมาทูลขอสิ่งค่า ส่งเข้ามาเมืองละแวกกัน เพื่อจะให้ทำบุญนิมิตร์ในการสร้างพระอุโบสถ² เกณฑ์ให้เจ้าเมือง กรมการ ทาเสามาตั้งไม้รังมาปลูกโรงละครหลังหนึ่ง สำหรับใช้เล่นละครสมโภชพระเจ้ายักษ์สระเกศ³ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะทรงถวายต้นไม้เงินทองเพื่อบูชาพระพุทธบาทตามประเพณีทุกปี ก็จะมีให้กรมการขุนหมื่น ข้าพระพุทธบาทจัดเตรียมภาชนะไว้คอยรับ ตรวจตราดูแลมิให้ผู้ร้ายลักเอาทรัพย์สินของหลวง และทำร้ายข้าหลวงหน้าของไป⁴

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในส่วนที่เกี่ยวกับการทำนุบำรุงพุทธศาสนา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯมีส่วนช่วยเหลืออยู่ไม่น้อย แม้งานบางอย่างซึ่งน่าจะเป็นหน้าที่ของผู้อื่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ทรงไว้พระทัยให้ท่านทำ ได้แก่ การจัดสมโภชพระพุทธรูปสององค์ ในส่วนตัวเจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯ ท่านก็มีรศวิชาในพระพุทธศาสนา จะเห็นจากการที่ท่านสร้างและปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมาก ถึงได้กล่าวในบทที่ ๑ โดยเฉพาะวัดจักรวรรดิราชาวาส ท่านจะทำนุบำรุงมากเป็นพิเศษ เพราะเป็นวัดที่บิดาของท่านเป็นผู้สร้าง แล้วจึงถวายเป็นวัดหลวง และวัดนี้ถือเป็นวัดประจำตระกูลของท่าน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๕ หมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๐

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๕๐ จหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๙

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๒๘ จหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๑๓๗ จหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๙

2.4 การปฏิบัติงานค้าเงิน เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ปฏิบัติงานในตำแหน่ง
นอกเหนือจากงานที่กล่าวมาแล้วคือ การจัดหาช้างเผือกมาถวาย ช้างเผือกเป็นสิ่งต้อง
พระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นเมื่อผู้ใดพบเห็นจะนำมาถวายเสมอ เมื่อเจ้าพระยา
บดินทรเดชาออกไปราชการเมืองเขมร ก็เคยมีสารตราถึงท่านให้สืบหาช้างสำคัญในเมืองเขมร
และตามล่าน้ำโขงเพื่อส่งมาถวาย¹ เท่าที่ปรากฏหลักฐานเจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งช้างมา
ถวายคือ พระยามงคลหัตถี^{*} พังทงษาสุวรรณ^{**} พระบรมนันทนาเคนทร์เป็นช้างพลาย
เล็บครุฑ ช้างงานพระเบญจสมเด็จพระศรีสุริยาลัย โดยรับคักเสาพระเบญจ ดังปรากฏใน
จดหมายความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีว่า "...พระโองการเสด็จกลับยังพระที่นั่ง
สุริยาอมรินทร์วิจิตร เจ้าพระยาบดินทรเดชารับคักเสาพระเบญจนาคใหญ่ 2 คัน เจ้าพระยา
ราชสุภาวดี 1 คัน พระยาเพชรบุรี 1 คัน..."²

เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้จะเห็นว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ปฏิบัติงานในตำแหน่ง
พลเรือนหลายประการด้วยกัน นับตั้งแต่ดูแลความสงบเรียบร้อยภายใน ได้แก่ การปราบปราม
โจรผู้ร้าย การจัดตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมือง ดูแลการทำมาหากินของราษฎร การ
เก็บส่วย ตลอดจนการทำนุบำรุงพุทธศาสนา การปฏิบัติงานของท่านส่วนใหญ่จะเป็นไปช่วย
ความราบรื่นประสบผลสำเร็จ สมกับที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระทัย

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

^{*} เป็นช้างพลายขององค์จันทร์ท้าวไว้ เบื้องหน้าไปหาญวน

^{**} จับได้ในป่าแขวง เมืองจำปาศักดิ์

² กรมหลวงนรินทรเทวี จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราช
วิจารณ์รัชกาลที่ 5 หน้า 48

บทสรุป

ในบรรดาผู้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกสมัยรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา นับว่า เป็นผู้ที่สามารถใช้อำนาจหน้าที่ของสมุหนายกมากที่สุด ทั้งนี้เป็นเพราะความสามารถเฉพาะตัวของท่านที่เฉลียวฉลาด มีไหวพริบ รู้เท่าทันและเข้าใจสถานการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนบุคคลอื่น ๆ ทำให้ท่านสามารถไขว่คว้าได้อย่างเหมาะสมกับหน้าที่ จึงจะอำนวยความสะดวกให้แก่ทางราชการ การรู้จักและเข้าใจบุคคลยังช่วยให้ท่านไม่เพื่องงพลาดแก่ศัตรู รู้เท่าทันชั้นเชิงของศัตรูและสามารถแก้ไขสถานการณ์ซึ่งเกิดผลดีแก่ประเทศชาติ เช่น ในกรณีการเจรจายุติสงครามกับญวน เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ยังเป็นผู้ที่มีความเข้มแข็ง เด็ดขาด อดทน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เห็นใจผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา มีความละเอียดรอบคอบ ทำให้ท่านเป็นที่รักใคร่และเกรงกลัวของผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา เมื่อท่านสั่งราชการใด ๆ จะได้รับการปฏิบัติตาม ในขณะที่เดียวกันผู้ปฏิบัติตามก็มีความมั่นใจว่าท่านจะไม่ทอดทิ้งเมื่อเกิดความคับขัน คุณสมบัติของท่านเหล่านี้ช่วยให้ท่านปฏิบัติราชการด้วยความก้าวหน้า จนกระทั่งได้รับตำแหน่ง "สมุหนายก" นอกจากความสามารถและคุณสมบัติเฉพาะตัวของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา จะมีส่วนทำให้ท่านได้รับตำแหน่งสมุหนายกแล้ว ชาติกำเนิดของท่านในฐานะบุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ที่ได้รับตำแหน่งเป็นถึงสมุหกลาโหมและสมเด็จพระยาจวังหน้า ทำให้ท่านมีโอกาสดีกว่าบุคคลอื่นที่ได้รับราชการใช้ฉันทะมหาษัตริย์ ประกอบกับความสนิทสนมไว้วางพระราชหฤทัยเป็นส่วนพระองค์ มาตั้งแต่แรกระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กับท่าน ก็มีส่วยช่วยส่งเสริมให้ท่านได้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกด้วย จึงเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ได้ถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์อย่างแนบแน่น และรับราชการสนองพระนโยบายทุกประการอย่างเต็มความสามารถ

ตำแหน่ง "สมุหนายก" เป็นตำแหน่งสำคัญในการบริหารของไทย ตำแหน่งนี้ตั้งขึ้นในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ เหตุที่ทรงตั้งก็เพื่อให้ปกครองดูแลกิจการบ้านพลเรือนทั่วราชอาณาจักร กับสมุหกลาโหมที่ดูแลฝ่ายทหาร เพราะพระบรมไตรโลกนาถทรงมีนโยบายจะรวมอำนาจการปกครองเข้าสู่ศูนย์กลาง โดยทฤษฎีเหมือนกับแยกกิจการพลเรือนและทหารออกจากกัน แต่ในทางปฏิบัติฝ่ายพลเรือนยังต้องทำหน้าที่ในการศึกสงครามอยู่ ฉะนั้นอำนาจหน้าที่ของสมุหนายกโดยทฤษฎีและการปฏิบัติจึงไม่สอดคล้องกัน ต่อมาเกิดการแบ่งอำนาจความรับผิดชอบทางเขตระหว่างสมุหนายกกับสมุหกลาโหมใหม่ สันนิษฐานว่าจะเป็นในสมัยพระเพทราชาคือให้สมุหนายกดูแลกิจการทั้งบ้านพลเรือนและทหารในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ส่วนสมุหกลาโหมดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งด้านทหารและพลเรือนเช่นเดียวกัน ทำให้กิจการพลเรือนและทหารมารวมกันอีก ความรับผิดชอบของสมุหนายกในหลักการใหญ่จะเป็นเช่นนี้จนกระทั่งยกเลิกตำแหน่งนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

ขอบข่ายอำนาจของสมุหนายกเท่าที่ปรากฏจากการใช้ตราสองดวงคือ ตราราชสีห์ที่ใช้ประทับทั้งสี่แฉ่งตั้งเจ้าเมืองกรมการ ใช้ในการศาลเรียกคดีความที่ฟ้องอุทธรณ์มาพิจารณาใหม่ในเบื้องหลวง และใช้สั่งราชการต่างๆ กับตราจักรซึ่งเป็นตราอาญาสิทธิ์ สมุหนายกจะเป็นผู้เก็บรักษาไว้ ใช้สำหรับประทับกำกับตราราชสีห์ในกรณีลงโทษประหารชีวิต เมื่อฝ่ายสมุหกลาโหม กรมท่า จะลงโทษประหารชีวิตบุคคลในเขตรับผิดชอบของตน ก็ต้องมาขอตราจักรจากสมุหนายกประทับกำกับตราอาญาสิทธิ์ของสมุหกลาโหม ตราม้วนแก้วของกรมท่านั้นนั้นจะลงโทษประหารชีวิตไม่ได้ เมื่อพิจารณาจากการใช้ตราจะเห็นว่าสมุหนายกมีอำนาจมาก แต่อำนาจนี้พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้จำกัดอีก จึงนับว่าอำนาจของสมุหนายกโดยทฤษฎีและการปฏิบัติไม่สอดคล้องกันเช่นเคย

ส่วนอำนาจการบริหารของสมุหนายกในส่วนกลางมีน้อยมาก สมุหนายกจะบังคับบัญชาได้เฉพาะกรมในฝ่ายพลเรือนซึ่งก็แทบทุกกรม มีหน้าที่รับ "หมายสั่งราชการ" ต่างๆ ส่งไปยังกรมฝ่ายพลเรือน และคอยตรวจตราให้กรมต่างๆ ทำตามหมายรับสั่ง ในส่วนภูมิภาคสมุหนายกจะบังคับบัญชาเฉพาะหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เป็นเมืองโท เมืองตรี เมืองจัตวา สำหรับประเทศราชเจ้าเมืองมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองตนเองอย่างสมบูรณ์ สมุหนายกมีหน้าที่

ควบคุมแต่ไม่มีอำนาจเข้าไปยุ่งเกี่ยวกิจการภายใน เหนือแต่ประเทศราชเท่านั้น เกิดจลาจล หรือเกิดการรุกรานจากศัตรูภายนอก แต่สมุหนายกก็มีอำนาจในการควบคุมนโยบายต่างประเทศ เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายของไทย เป็นที่น่าสังเกตว่าอำนาจของสมุหนายกในแต่ละสมัยจะไม่เท่ากัน จะขึ้นกับความสามารถเฉพาะตัวของสมุหนายก

สมุหนายกที่มีความสามารถควรจะเป็นทั้งนักปกครอง นักบริหาร และแม่ทัพในตัวคนเดียวกันคือ ในฐานะนักปกครองสมุหนายกจะเป็นผู้แต่งตั้งบุคคลที่มีคุณสมบัติเหมาะสมดำรงตำแหน่งต่าง ๆ นับตั้งแต่เจ้าเมืองและกรมการ ในฐานะนักบริหารสมุหนายกจะต้องเป็นผู้ดูแลความสงบเรียบร้อยภายใน การปราบโจรผู้ร้าย และการเกิดจลาจลในอาณาจักร รวมทั้งการพิจารณาตัดสินคดี ดูแลความเป็นอยู่ของราษฎร ส่งเสริมการทำมาหากินของราษฎร ช่วยทำนุบำรุงพุทธศาสนา ในฐานะแม่ทัพสมุหนายกต้องคอยดูแลป้องกันศัตรูมิให้รุกราน พระราชอาณาจักร ในบางครั้งจะต้องเป็นผู้มีความสามารถในการเชิงการทูต การเจรจา ความเมืองด้วย

การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้แสดงความสามารถในการสงครามจนเป็นที่ประจักษ์แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พระองค์จึงทรงแต่งตั้งให้ท่านดำรงตำแหน่งสมุหนายก ซึ่งเป็นผลให้เมื่อเกิดปัญหาในเมืองเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงทรงมอบหมายให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปจัดการดูแลอย่างสันทัด ท้ายเขมรยังเป็นประเทศราชที่อยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าสถานการณ์ในเมืองเขมรเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้แสดงความสามารถในฐานะแม่ทัพให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ความจำเป็นที่จะต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการในเขมรเพราะ เขมรเป็นดินแดนที่ทั้งไทยและญวนอยากได้ไว้ในอำนาจ ญวนนั้นหลังจากหนีอิทธิพลของจีนแล้วก็มีนโยบายขยายดินแดนลงมาทางใต้ เพื่อหาแหล่งทำมาหากิน อันอุดมสมบูรณ์ให้แก่ประชาชน และหนีให้พ้นจากอิทธิพลของจีน ญวนได้ครอบครองอินโดจีนตอนใต้ที่อุดมสมบูรณ์ของพวกจาม ต่อจากนั้นญวนก็แผ่อำนาจมาทางทิศตะวันตกในดินแดนเขมร ส่วนไทยมีนโยบายจะใช้เขมรเป็นเสมือนดินแดนกันกระหนทางทิศตะวันออก ฉะนั้นเขมรจึงเป็นดินแดนที่สำคัญสำหรับไทยในทัศนะของความปลอดภัย ไทยมีนโยบายจะยึดเขมรให้ได้นาน

ที่สุดและวาระที่สุโขทัยใช้วิธีการต่างๆ เช่น การส่งเจ้านายไทยไปปกครองเขมร การสนับสนุนเจ้านายเขมรที่จงรักภักดีต่อไทยขึ้นเป็นกษัตริย์ ซึ่งก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไทยให้ความอุปการะนักรบองค์เองกษัตริย์เขมรนำมอญเลี้ยงดูในไทยอุทิศบุญกรรม แล้วจึงส่งออกไปปกครองเขมร นับเป็นนโยบายที่ฉลาดลึกซึ้งมากและคิดว่าจะประสบผลสำเร็จ ถ้าองค์เองไม่ถึงแก่พิราลัยเร็วนัก ฝ่ายมอญที่พยายามจะเข้าครอบครองเขมรอยู่ จึงฉวยโอกาสสนับสนุนพระอัครราชกุมารกษัตริย์เขมรองค์ต่อมาที่มีใจมักไม่ยอมอยู่แล้ว เขมรจึงหลุดพ้นจากอิทธิพลของไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อไทยสืบโอกาสจึงต้องทำสงครามกับมอญเพื่อจะเข้าไปยึดอิทธิพลในเขมรอีก ซึ่งนับว่าประสบผลสำเร็จคือ ไทยสามารถสถาปนาพระองค์ดวงที่ไทยให้ความอุปการะช่วยเหลือทุกประการขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองเขมร แม้ว่าเขมรยังต้องส่งบรรณาการให้แก่ญวนควบคู่กัน และชีวิตของพระองค์ดวงเขมรมีความโศกเศร้าและรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับไทยตลอดเวลา ดังจะเห็นได้จากตุ๊กตาของพระองค์ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทั้งนี้เนื่องจากความสามารถของเจ้าพระยาบดินทรเดชา

เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทำหน้าที่สมุหนายกในฐานะแม่ทัพเข้าไปช่วยกำจัดอิทธิพลของญวนในเขมรเป็นเวลานานถึง 14 ปี ตลอดเวลาท่านกองตราครุฑจับคู่กับญวน ต้องอาศัยชั้นเชิงไหวพริบ ความเฉลียวฉลาด ความเข้มแข็ง อดทน เป็นอย่างยิ่ง สมกับได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ความสามารถของเจ้าพระยาบดินทรเดชาในขั้นนี้ได้แก่ การรู้จักและเข้าใจลักษณะภูมิประเทศ ความสามารถในการหาเสบียงอาหาร อาวุธ พาหนะและกำลังคน ความสามารถในการวางแผนการรบ การป้องกันเมือง การถอยทัพ แม้แต่การเจรจาเมื่อจำเป็นท่านก็สามารถทำได้โดยที่ไทยไม่ต้องเสียเปรียบ นอกจากนี้ท่านยังสามารถแก้ไขสถานการณ์เฉพาะหน้าได้อย่างดียิ่ง เช่น ปัญหาเขมรก่อการจลาจลต่อต้านกองทัพไทย การที่ญวนเกลี้ยกล่อมเขมรด้วยวิธีการต่างๆ ซึ่งทำให้เขมรกลับมายุ่งในความคุ้มครองของไทยอีก

เนื่องจากเขมรอยู่ในภาวะสงคราม และมีผลต่อความมั่นคงปลอดภัยของไทยด้วย จึงทำให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาต้องเข้าไปดูแลกิจการภายในเขมร เป็นกรณีพิเศษอีกด้วย

ประเทศราชอื่น เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้ช่วยเหลือพระองค์ทรงที่มีความจงรักภักดีต่อไทยขึ้น เป็นนักรบ แดงตั้งเจ้าเมืองกรมการ เมืองตามความดีความชอบสมควรกับตำแหน่ง พื้นฟู เศรษฐกิจของ เขมรที่แตกสลายให้ดีขึ้น บูรณปฏิสังขรณ์ความอารามที่ถูกยว่นทำลายและสร้างขึ้น ใหม่ เพื่อจรรโลงจิตใจประชาชนให้มีเครื่องยึดเหนี่ยว สิ่งต่างๆ เหล่านี้ทำให้เขมรกลับเข้าสู่ สภาพปกติสุข จึงทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นเสมือนผู้สถาปนาภักดิ์ เขมรอย่างแท้จริง

สำหรับภายในภูมิภาคของไทยเองนั้น ผลงานทางกานพลเรือนของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา มีน้อยมาก เพราะท่านออกไปปฏิบัติราชการในเขมรเป็นเวลานาน ครั้นกลับเข้ามาเพียงสองปี ท่านก็ถึงแก่กรรม หากท่านมีชีวิตยืนยาวต่อไป เราอาจจะเห็นผลงานของท่านในด้านนี้ มากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามท่านได้ปฏิบัติงานของสุหนายกในกานพลเรือนอย่างดียิ่งคือ ดูแล ความสงบราบคาบภายใน ปราศปรามผู้กระทำตนเป็น "ตัวเหี้ย" ท่านได้ศึกษาถึงสาเหตุและ กำจัดสาเหตุนั้นซึ่งได้แก่ "จีน" ทางด้านความเป็นอยู่ของราษฎรเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเอา ใจใส่ทำนุบำรุงและระลึกถึงอยู่เสมอ แม้ขณะที่ท่านปฏิบัติราชการในเขมร ก็ยังจัดการหา เครื่องมือที่จะช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจของไทย มาให้

จากการศึกษาชีวิตประวัติและผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะเห็นว่า ท่านเป็น ผู้ที่เหมาะสมจะดำรงตำแหน่ง "สุหนายก" อย่างยิ่ง เพราะเป็นผู้ที่มีความเฉลียวฉลาด สามารถมาก ไม่ว่าจะเป็นงานทางด้านแม่ทัพ หรือทางด้านการปกครองการบริหาร ในฐานะ แม่ทัพท่านช่วยให้ไทยได้กลับเข้าไปได้นาจอในเขมรอีก ทำให้อาณาเขตของไทยทางทิศ ตะวันออกมีความมั่นคงและปลอดภัยมากขึ้น ผลงานทางด้านนี้ นับว่าเป็นงานชิ้นสำคัญยิ่งในชีวิต ของท่าน และเป็นสิ่งที่ชาวไทยยากที่จะลืมได้ ทางด้านการปกครองการบริหาร ผลงานของ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจะปรากฏเด่นชัดในเขมร ท่านสามารถวางแผนการปกครอง การบริหารเขมรให้รวมกันเป็นปึกแผ่นและอยู่ด้วยความสะดวกสบาย สัมกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงไว้วางพระทัยให้ท่านออกไปจัดการดูแลโดยสิทธิ์ขาด นับว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงไว้วางพระทัยให้ท่านอย่างเหมาะสม

คุณความดีและความสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์เดชามิใช่จะได้รับการยกย่องสรรเสริญจากคนไทยโดยเฉพาะ แม้แต่เขมรก็ยังรักและเคารพนับถือท่าน เพราะท่านเข้าไปช่วยปราบปรามก่อกบฏอิทธิพลของญวนที่คิดจะทำลายวัฒนธรรมและกลืนชาติเขมร ทำให้เขมรสามารถรวมกันมีกษัตริย์ปกครองเป็นปึกแผ่นมั่นคง บางครั้งการปฏิบัติงานในเขมรของท่านก็สร้างความไม่พอใจให้แก่เขมรเหมือนกัน ทั้งนี้เป็นเพราะความเข้มแข็งเจียนขาดกันเป็นลักษณะนิสัยของท่าน ท่านมุ่งจะกำจัดญวนจนกระทั่งอาจลืมนึกถึงปัญหาคันอื่น เช่น การเกณฑ์แรงงานของเขมรมาเป็นทหารเพื่อสู้รบ สร้างเมือง สร้างป้อมปราการ ชุกคลอง ซึ่งท่านทำเพื่อความปลอดภัยของเขมรเอง เขมรเมื่อได้รับความลำบากก็พากันหลบหนีเข้าป่า การลงโทษชาวเขมรที่รุนแรง บางครั้งดูเหมือนกับเป็นการขูดรีดข่มขู่ที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจำเป็นต้องกระทำ เพื่อจะได้ปกครองบังคับบัญชาได้เด็ดขาด บ้านเมืองจะได้เป็นปึกแผ่นมั่นคง

เมื่อพิจารณาสิ่งที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาทำให้แก่เขมร กับข้อบกพร่องบางประการที่ท่านมีจะเห็นว่า ความดีของท่านมีมากกว่าซึ่งเขมรยอมรับอยู่แก่ใจ ดังนั้นเขมรจึงได้ระลึกถึงบุญคุณของท่าน เพราะเขมรรู้ว่าถ้าไม่ได้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาแล้ว เมืองเขมรจะต้องตกอยู่ในภาวะระส่ำระสายรวมกันไม่ติด สถาปนากษัตริย์ วัฒนธรรมความเป็นอยู่ของเขมรต้องถูกญวนทำลายแน่ ฉะนั้นพระองค์คงจึงให้ปั้นรูปของท่านไว้เป็นที่สักการะบูชา และทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ท่านเป็นประจำ ซึ่งประชาชนเขมรเรียกกันต่อ ๆ มาว่า "ศาลองค์บดินทร์" ถ้าหากเขมรไม่เคารพนับถือและซึ่งในบุญคุณของท่านแล้ว ก็คงไม่สร้างรูปปั้นไว้เป็นที่เคารพบูชาเช่นนั้น

สำหรับไทยผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาทำให้ไทยได้กลับเข้าไปครอบครองเขมรอีก นับว่าเป็นผลดีแก่ไทยอย่างมากในเวลาต่อมาคือ เมื่อฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลเข้ามาครอบครองเวียดนาม เขมรก็จะเป็นเสมือนปราการป้องกันราชอาณาจักร แม้ว่าไทยต้องเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศสในรัชกาลต่อมา ก็เป็นดินแดนประเทศราชเท่านั้น อีกประการหนึ่งการได้ศึกษาสภาพของญวนตั้งแต่เริ่มแรกก็ทำให้รู้และเข้าใจนโยบายของญวนในการแสวงหาที่ดินทำกินที่ปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ว่าเป็นสิ่งที่ญวนเคยใช้มาจนและคงไม่ล้มเลิกง่าย ๆ ฉะนั้นการ

คึกคักมีสัมพันธไมตรีกับญวนจะต้องทำด้วยความระมัดระวัง ภูชั้นเจิงของญวน เหนืออย่าง
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่ท่านฉลากฎหาทันความคิดของญวนตลอดเวลา ทั้งยังได้ตอบได้
อย่างเหมาะสม จนเป็นที่รักน้าของญวน ตามที่ปรากฏหลักฐานว่า เมื่อท่านมีชีวิตอยู่
ญวนไม่กล้าคุกคามเขมร แต่เมื่อท่านถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ฝ่ายเขมรเองก็ยิ่งแสดงความวิตก
ถึงกับเตรียมป้องกันเขตแดนทางก้านญวนเป็นพิเศษ ฉะนั้นจึงสามารถกล่าวได้อย่างเต็มปากว่า
ปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับเขมรและญวน ไกลหมดสิ้นไปเพราะผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุสมัยธนบุรี จ.ศ. 1135

- _____. เลขที่ 2 หมายรับสั่งสมัยธนบุรี จ.ศ. 1138
- _____. เลขที่ 1 หมายรับสั่งสมัยธนบุรี จ.ศ. 1142
- _____. เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144
- _____. เลขที่ 7ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144
- _____. เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153
- _____. เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156
- _____. เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156
- _____. เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1164
- _____. เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166
- _____. เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1166
- _____. เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1168
- _____. เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1168
- _____. เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1171
- _____. เลขที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1172
- _____. เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1172
- _____. เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173
- _____. เลขที่ 22 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173
- _____. เลขที่ 23 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173
- _____. เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174
- _____. เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 - 1177

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุนักการที่ 2 จ.ศ. 1174 - 1179

- ____. เลขที่ 23 จดหมายเหตุนักการที่ 2 จ.ศ. 1175
- ____. เลขที่ 18 จดหมายเหตุนักการที่ 2 จ.ศ. 1179
- ____. เลขที่ 4 จดหมายเหตุนักการที่ 2 จ.ศ. 1183
- ____. เลขที่ 5 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1187
- ____. เลขที่ 20 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1188
- ____. เลขที่ 1 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1189
- ____. เลขที่ 4 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1189
- ____. เลขที่ 4/1 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1189
- ____. เลขที่ 4/2 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1189
- ____. เลขที่ 6 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1190
- ____. เลขที่ 4 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1191
- ____. เลขที่ 8 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1191
- ____. เลขที่ 3 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1193
- ____. เลขที่ 6 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1193
- ____. เลขที่ 10 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1193
- ____. เลขที่ 24 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1193
- ____. เลขที่ 8 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1194
- ____. เลขที่ 15 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1194
- ____. เลขที่ 40 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1194
- ____. เลขที่ 45 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1194
- ____. เลขที่ 7 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1195
- ____. เลขที่ 11 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1196
- ____. เลขที่ 59 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1196
- ____. เลขที่ 3 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ศ. 1197

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1198

- _____ เลขที่ 9 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1200
- _____ เลขที่ 46 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1200
- _____ เลขที่ 85 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1200
- _____ เลขที่ 3 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1201
- _____ เลขที่ 11 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1201
- _____ เลขที่ 87 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1201
- _____ เลขที่ 312 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1201
- _____ เลขที่ 28 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 41/7 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 41 เล่ม 16 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 42/1 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 42/6 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก4 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก5 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก6 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก8 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก10 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก11 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก12 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก14 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก15 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก18 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ก23 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202
- _____ เลขที่ 43/ข8 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 66 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

_____. เลขที่ 135 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

_____. เลขที่ 160 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

_____. เลขที่ 1/30 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 38 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ข เล่ม 41 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 43/ก10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203

_____. เลขที่ 1/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

_____. เลขที่ 1/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

_____. เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

_____. เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

_____. เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

_____. เลขที่ 4/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

_____. เลขที่ 4/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

_____. เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

_____. เลขที่ 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205

- _____ เลขที่ 29 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
- _____ เลขที่ 37 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
- _____ เลขที่ 53 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
- _____ เลขที่ 56 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
- _____ เลขที่ 93 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
- _____ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206
- _____ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206
- _____ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206
- _____ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206
- _____ เลขที่ 29 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206
- _____ เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 11 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 13 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 31 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 39 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 81 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 237 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207
- _____ เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- _____ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- _____ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 19 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

- ____. เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 25 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 28 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 37 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 40 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 50 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 129 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 137 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 4 หมายเหตุรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
- ____. เลขที่ 5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 8 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 14 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 15 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 24 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 52 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 56 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 82 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 155/ง จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 184 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 191 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
- ____. เลขที่ 194 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 208 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1210

..... เลขที่ 5 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

..... เลขที่ 6 หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210

..... เลขที่ 1 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 1/ค จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 2 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 3 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 11 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 20 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 21 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 28 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 99 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 115 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 119 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 121 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1211

..... เลขที่ 34 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 ม.ป.ป.

..... เลขที่ 36 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 ม.ป.ป.

..... เลขที่ 57 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 ม.ป.ป.

..... เลขที่ 58 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 ม.ป.ป.

..... เลขที่ 127 จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 4 จ.ศ. 1217

..... พงศาวดารเวียงจันทน์ฉบับเจ้าอนุตม์เมืองนครราชสีมา แผ่น 32

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง กรมศิลปากร 2521, 775 หน้า

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 2401, 79 หน้า ไมโครฟิล์ม

ศิลปากร, กรม จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173 พิมพ์ในวันพระราชสมภพครบ 202 ปี ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 24 กุมภาพันธ์ 2513 โรงพิมพ์คุรุสภา 2513, 137 หน้า

_____. จดหมายเหตุเรื่องทัพนวนครังรัชกาลที่ 3 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลตรีพระยาสิงหเสนี (สอวก สิงหเสนี) 2476 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2476, 86 หน้า

สำนักนายกรัฐมนตรี ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี 2521, 178 หน้า

_____. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี 2508, 253 หน้า

อุดมสมบัติ, หลวง จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรัตนธัชมุนี 21 พฤษภาคม 2505 โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิพร 2505, 348 หน้า

2. เอกสารชั้นรอง (Secondary Sources)

2.1 พระราชพงศาวดาร

คำรณราชนูปภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ พฤศจิกายน 2478 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2478, 325 หน้า

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกหลวงอาจรงค์ (อิง ช่างสุวนิช) 28 กรกฎาคม 2511 โรงพิมพ์บุญส่งการพิมพ์ 2511, 356 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 คุรุสภา 2503, 362 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 คุรุสภา
2504, 206 หน้า

_____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 คุรุสภา 2504 ...
2 เล่ม

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ พงศาวดารพม่า เล่ม 2
คุรุสภา 2505, 279 หน้า

นายหยอง (แปล) พงศาวดารญวน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายทวี เหวียนระวี 5 กรกฎาคม 2509 โรงพิมพ์หมามงกุฎราชวิทยาลัย
2509, 865 หน้า

ราชบัณฑิต, กรม พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี พิมพ์ครั้งที่ 3 โรงพิมพ์กรมตำรวจ
2467, 200 หน้า

ศิลป์ากร, กรม ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1 ก้าวหน้า 2506,
580 หน้า

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ 5 พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง เล่ม 4
คุรุสภา 2506, 369 หน้า

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ 56 เหตุการณ์เมืองเขมรตอนเสร็จสงคราม
ไทยกับญวน เล่ม 31 คุรุสภา 2512, 303 หน้า

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 คำนานกรุงเก่า เล่ม 37 คุรุสภา
2512, 260 หน้า

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ
(เจิม) เล่ม 38 คุรุสภา 2512, 305 หน้า

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ
(เจิม) เล่ม 39 คุรุสภา 2512, 296 หน้า

_____ . ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เล่ม 40
คุรุสภา 2512, 278 หน้า

- กิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับฉวนและเขมรใน
รัชกาลที่ 3 เล่ม 41 กรุงเทพฯ 2512, 286 หน้า
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 67 จดหมายเหตุเกี่ยวกับฉวนและเขมรใน
รัชกาลที่ 3 เล่ม 42 กรุงเทพฯ 2512, 265 หน้า
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาก) เล่ม 1
 กรุงเทพฯ 2504, 272 หน้า
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน
พิมพ์ครั้งที่ 5 บรรณาการ 2515, 656 หน้า
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพงศาวดารเหนือ กรุงเทพฯ
 2504 ... 2 เล่ม
- พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (ฉบับบริติชมิวเซียม) ก้าวหน้า 2507,
 743 หน้า
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์ครั้งที่ 7 คลังวิทยา
 2516 ... 2 เล่ม
- ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย พันตรีหลวงเรืองเลขนันต์
 พิมพ์ครั้งที่ 2 แพร่พิทยา 2513, 368 หน้า

2.2 หนังสือทั่วไป

- ก.ศ.ร. กรุงเทพฯ อานามสยามยุทธ แพร่พิทยา 2514 ... 2 เล่ม
- ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก ภาควิชาประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัย
 ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2518, 399 หน้า
- ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา สมาคมสังคมนักวิจัยแห่งประเทศไทย
 2523, 238 หน้า

กรอว์ฟอร์ด, จอห์น เอกสารของกรอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ
กรมศิลปากร 2515, 267 หน้า

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. สถาบันพระมหากษัตริย์ไทย สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย
ประเทศไทย 2519, 36 หน้า

จารุบุตร เรื่องสุวรรณ วีกรรมบางตอนของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงสำลี ยมาภัยพงศ์พิพัฒน์ 29 เมษายน 2502
โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ 2502, 83 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ หม่อมสนธิ์ กฤดากร 6 มีนาคม 2510
โรงพิมพ์สรรพสามิต 2510, 108 หน้า

แซรวาส, นิโกลาส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม
แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร ก้าวหน้า 2506, 308 หน้า

ณัฐวิ สุทธิสงคราม สามเจ้าพระยา อาศรมอักษร 2505, 481 หน้า

คำเนิร เละกุล, พันเอก "การทหารสมัยอยุธยา" ใน รวมปารุทธางานอนุสรณ์
อยุธยา 200 ปี เล่ม 2 หน้า 62 - 156 ศุภสภา 2510

คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา "คำอธิบายของสมเด็จพระ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพตอบปัญหาพระอินทรมนตรีจันทร์กุมาร" ใน อนุสรณ์
หลวงสวัสดิสารศาสตรพุทธิ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หลวงสวัสดิสารศาสตรพุทธิ (สวัสดิ์ สุมิตร) 25 กุมภาพันธ์ 2516 หน้า
21 - 53 โรงพิมพ์ ห.จ.ก. อรุณการพิมพ์ 2516

_____. ไทยรบพม่า พิมพ์ครั้งที่ 4 คลังวิทยา 2505, 807 หน้า

_____. "บันทึกตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย" ใน อักษรานุกรมศิลปากร
หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล
(พระยาราชวินิจัย) 7 ตุลาคม 2487 หน้า 1 - 3 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ
2487

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา "บันทึกว่าด้วยการปกครอง
ประเทศไทยแต่โบราณ" ใน อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี พิมพ์เป็นที่
ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพนายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชพินิจจับ)
7 ตุลาคม 2487 หน้า 4 - 14 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ 2487

_____ . "ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี)" ใน ประวัติ
เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
เจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม) หน้า 20 - 39 กรุงเทพฯ 2518

_____ . "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบ
พื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง
หน้า 1 - 29 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516

นรินทร์เทวี, กรมหลวง จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทร์เทวีและพระราช
วิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ 2516, 454 หน้า

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 13 กรุงเทพฯ 2504, 288 หน้า

_____ . สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 กรุงเทพฯ 2504, 330 หน้า

นันทวรรณ ภู่ว่าง "บันทึกยามาต: หรือการแข่งขันอำนาจในอินโดจีนปลายคริสต์ศตวรรษ :
ที่ 18" ใน รวมบทความประวัติศาสตร์ หน้า 87 - 95 สมาคมประวัติศาสตร์
2523

บัตดินเจอร์, โยเซฟ ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม แปลโดย เพ็ชร สุมิตร
ไทยวัฒนาพานิช 2522, 396 หน้า

บุนนาค พยัคฆเดช ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลอง
อนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) 24 มิถุนายน 2521
โรงพิมพ์กรุงเทพการพิมพ์ 2521, 198 หน้า

ประยูทธ สิทธิพันธ์ ต้นตระกูลขุนนางไทย คลังวิทยา 2505, 544 หน้า

ฟิลิจู เจริญวงศ์ "การปกครองสมัยอยุธยา" ใน ปรากฏการณ์อนุสรณ์อยุธยา 200 ปี
เล่ม 1 หน้า 181 - 205 กรุงเทพฯ 2510

ลาดูแบร์, เคอร์ จดหมายเหตุลาดูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แปลโดย

สันต์ ท. โกมลบุตร ก้าวหน้า 2510, 639 หน้า

เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต สมาคม

สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 298 หน้า

เวลส์, ควอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย

กาญจณี สมเกียรติกุล และ युพา รุมจันทร์ โครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์ 2519, 404 หน้า

ลีลปากกร, กรม ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ พิมพ์ในงานพระ

ราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์แสงรัชกาลที่ 4 2473 โรงพิมพ์

โสภณพิพรรฒธนากร 2473, 151 หน้า

_____ . รวมเรื่องเกี่ยวกับขุนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึง

รัชกาลที่ 4) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายโชนิก เวระชาชีวะ 27

เมษายน 2507 โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ 2507, 264 หน้า

สมมคมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านน้อย เปาโรหิต 2474 โรงพิมพ์สุโขทัย 2474,

199 หน้า

ฮอลล์, ดี. จี. อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 แปลโดย

คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ และคนอื่นๆ ไทยวัฒนาพานิช 2522, 596 หน้า

2.3 วารสาร

ศรีศักดิ์ วลัยโกทม "ที่มาของการปฏิรูปการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ"

ข้อฟ้า 2 : 17 - 35 พฤษภาคม - มิถุนายน 2510

2.4 วิทยานิพนธ์

ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร และญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น วิทยานิพนธ์กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
 2514, 225 หน้า อักส่าเนา

ธิดา จาตุประยูร บทบาทของไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4
วิทยานิพนธ์อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2510, 257 หน้า พิมพ์ดีด
 ปรีธนา อิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศในหัวเมืองล้านนาไทยสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น วิทยานิพนธ์กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร
 2516, 259 หน้า อักส่าเนา

ณัฐ ลิมพะสุต ปัญหาเกี่ยวกับญวนในประเทศไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2453)

วิทยานิพนธ์อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520, 373 หน้า อักส่าเนา
 พรพชา สิ้นสวัสดิ์ ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯกับเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367 - 2370 วิทยานิพนธ์อ.ม.

มหาวิทยาลัยศิลปากร 2521, 176 หน้า อักส่าเนา

วีรพันธ์ วารวิธชนนท์ ความสำคัญของอันนัมสยามยุคต่อไทย กับพม่า และญวน
วิทยานิพนธ์อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2513, 228 หน้า อักส่าเนา

สร้อยศักดิ์ ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2436 - 2476)

วิทยานิพนธ์กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522,
 371 หน้า อักส่าเนา

Chandler, David P. Cambodia Before the French : Politics in a
Tributary Kingdom, 1794 - 1848. Doctor's Thesis The
University of Michigan, 1973. 212 p. Xerography.

ภาคผนวก

ภาคผนวก

ภาคผนวกที่เลือกมานี้เป็นส่วนหนึ่งของจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 - 3 ที่ได้ประกอบในการค้นคว้า และเป็นจดหมายเหตุที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นความสำคัญในการตัดสินใจทำสงครามกับญวน และเกี่ยวข้องกับผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา

ภาคผนวก ก.

สำเนาพระราชสาส์นถึงเมืองญวนเรื่องเมืองหลวงพระบางเกิดจลาจล*

พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาใหญ่ มาถึงพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ ด้วยเดิมหม่อมโนบ่าวพระยาสุระราชวงศ์ขึ้นไป ณ เมืองเวียงจันทน์ พบท้าวคำแก้วน้องเขยนายคำทิพ ฝ่ายหนึ่งสื่อไปถึงพระยารัตนาทศพรยาสุระราชวงศ์ ในหนังสือนั้นว่าเจ้ากรุงอังวะแต่งให้สุริยวงษ์พม่าเป็นทูตไปหาอายไตเซ็น ท้าวคำแก้วไปด้วย ครั้นกลับมาท้าวคำแก้วหนีอายพม่ามาอยู่เมืองหลวงพระบาง ได้พูดจาปรักหักงอ กับนายคำทิพนายชนานมทวงศ์ ว่าพลักพี่น้องมาอยู่เมืองแดงชานานแล้ว จะใคร่จะไปทำราชการด้วยพรรคพวกพี่น้อง ณ กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา พระยารัตนาทศพรยาสุระราชวงศ์จึงมาแจ้งแก่เสนาบดีให้กราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระราชดำริเห็นว่า ท้าวคำแก้วเป็นน้องเขยนายคำทิพสำคัญว่าจริง ประการหนึ่งนายคำทิพเป็นบุตรจักกายแดง นายชนานมทวงศ์เป็นบุตรต่อมคือ เป็นข้าหลวงใต้ละออของสุดีพระบาทมาแต่เดิม ได้โดยเสด็จพระราชดำเนิการสงครามมาแต่ก่อน ทรงพระกรุณาตั้งให้จักกายแดงเป็นข้าล่าพูน ต่อมาคือเป็นพลอาอุปราช ครั้นแตกอายพม่าพาครอบครัวหนีมาได้ความลำบากยากเย็นอยู่ชานานแล้ว บัดนี้การสงครามฝ่ายกรุงเวียงจันทน์สิ้นสิ้นหนามหลักคอดเนินดินของพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์แล้ว แด่กรุงพระมหานครศรีอยุธยาอย่าทำศึกคิดพันกับกรุงพระรัตนอังวะอยู่ จึงให้มีหนังสือขึ้นมาขอ ให้พระยาเชียงเงินขึ้นมารับ ครั้น

*.หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1168

พระยาเชียงใหม่ข้าหลวงมีชื่อมาถึง จึงให้พระยาศรีเจ้าเมืองแตงนายคำทิพนาย
 ขนานมหาวงศ์ลาวมีชื่อให้ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท มีหนังสือลงเคียวมาดไปด้วย
 ว่าให้กลับขึ้นมาโดยเร็ว ทรงพระกรุณาพระราชทานเสด็จให้พระยาศรีเจ้าเมืองแตง
 นายคำทิพนายขนานมหาวงศ์ลาวมีชื่อ แลพระยารัตนบุรียังป่วยอยู่มายังมิได้ ให้แก่นาย
 คำทิพนายขนานมหาวงศ์ลาวมีชื่อกลับขึ้นไปแต่ ณ เดือน 10 ปีฉลูสัฟก เห็นข้าพเจ้ากำหนด
 ถึงปีเศษแล้ว กริ่งพระทัยอยู่เกลือกจะเกิดอริวิวาทกัน จึงมีหนังสือให้พระยาเชียงใหม่
 กลับลงไป ผู้ถือหนังสือยังไม่มาถึง ครั้น ณ วันแรม 13 ค่ำเดือน 5 ปีชลาศรัฐก
 พระยาพระเมรุรถือหนังสือลงไลโบเสนาบดีผู้ใหญ่กรุงเวียงคนามไป ว่าพระยาเชียงใหม่
 รับเอาตัวนายคำทิพนายขนานมหาวงศ์ไปต่อกับหัวคำแก้วหากกลับมาไม่ ยึดเอาตัว
 พระยาศรีสองเมืองหมื่นศรีเพี้ยจันอาสาภัยไพร่ 26 คนไว้ ครั้น ณ วันขึ้น 10 ค่ำ
 เดือน 6 เจ้าเมืองสืงมีหนังสือให้หัวคำแก้วถือไป 2 ฉบับ ฉบับหนึ่งเรื่องราว
 ข้อความตอ้งกันกับหนังสือขององไลโบ ฉบับหนึ่งว่าให้พระยาเชียงใหม่ดอยลงไปเสีย
 จากเมืองแตง พระยาเชียงใหม่จึงให้เพี้ยเวียงแก้วหัวคำแก้วลงไป ๆ ถึงเมือง
 หลวงพระบาง น้อยกว่าวิละภัยไพร่ 3 คนตามมาบอกว่า ณ วันแรมหนึ่งค่ำเดือน 4
 เกิดวิวาทรบพุ่งกันขึ้น พระยาเชียงใหม่ข้าหลวงมีชื่อยกกลับไปแล้ว คราวพระยาเกร
 ฑามาไปด้วยประมาณ 100 เศษ ครั้นทราบเรื่องความทั้งนี้ ทรงพระราชดำริวิตกว่า
 กรุงเวียงคนามกับกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยยุติธรรม
 สุจริตทั้งสองฝ่าย มิได้หมิ่นหมองครองพระราชไมตรี ครั้งนี้มีหนังสือมาขอคนให้
 พระยาเชียงใหม่ขึ้นมารับ ข้อความยังเกี่ยวข้องกันอยู่ พระยาเชียงใหม่ลงคำเนิน
 พระราชโองการ ทำให้เกิดวิวาทรบพุ่งกันขึ้นจนถึงป่วยเจ็บล้มตายทั้งสองฝ่าย แล้วพา
 เอาครัวไปด้วยนั้น พระยาเชียงใหม่ข้าหลวงมีชื่อยึด บัดนี้ให้ข้าหลวงขึ้นมาลง
 พระราชอาญาจำลงไป ณ กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา แลครอบครัวบุตรภรรยา
 พระยาศรีซึ่งพระยาเชียงใหม่พาไปนั้น เป็นชาวเมืองแตง ๆ ขึ้นแก่เมืองสืงเมือง
 หลวงพระบาง ได้ส่งครอบครัวให้พระยาศรีเจ้าเมืองแตงคุมขึ้นไปทางเมืองหลวงพระบาง
 แล้ว แลสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา ทุกวันนี้คงพระทัย

ท้าวบุราราชประเพณีจะให้สองพระนคร เป็นศิขรรมไมครีถาวรวิธานการ เป็นสุวรรณปรุพี
 เคียวกัน สืบพระราชประยูรวงศ์กษัตริย์ ให้ภักดีโยพระเกียรติยศปรากฏไปตราบเท่า
 ชั่วฟ้าชั่วแผ่นดิน จะได้มีพระทัยนันทา (ไมขัด) กินแห่งสิ่งใดหาไม่ อย่าให้พระเจ้า
 กรุงเวียงคานม่น้อยพระทัยเลย บัดนี้ให้พระยาจักราราชมนตรีราชทูต พระยาราชวังสัน
 ออุปทูต นายเสน่ห่มหาดเล็กจำทูลพระราชสาส์นมาแจ้งพระเจ้ากรุงเวียงคานม พระ
 ราชสาส์นมา ณ วันพฤหัสบดีเดือนหกขึ้นสิบสี่ค่ำ จุลศักราชพันร้อยหกสิบแปด ปีฉลูนักษัตร
 อัฐศก

พระราชสาส์นไปกรุงเวียงคานว่าด้วยการ เมืองเขมร*

พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงพระนครศรีอยุธยา ... มาแจ้งแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียงคาน ว่า ขุนอนุรักษ (ภูบาล) ... มาแจ้งความเรื่องเมืองเขมรรับเชิญพระราชสาส์นจากกรุงเวียงคาน ... เข้าไปเป็นใจความว่า เมืองเขมรทำการแต่หนึ่ง (หนักว่าสองพระ) มหาดรอยู่จึงจัดแจงเมืองน้อยให้ก็ได้กรุงพระมหาดรศรีอยุธยาจัดขุนนางออกมายังกรุงเวียงคาน จะได้ชี้แจงข้อความพร้อมด้วยขุนนางฐานแล้วจะพานักองคจันทรไปส่งเมืองเขมรอย่างนี้จึงทูลถามประเพณีนักองคจันทรมีพระอุไทยทรงธรรมนั้น ก็ควรช่วยคำรพระเจ้ากรุงเวียงคานอยู่แล้ว กรุงพระมหาดรศรีอยุธยา ก็คิดว่าเด็กต่อเด็กวิว่ากัน เมื่อใครทำผิดก็ลงผิด ตั้งใจจะว่ากล่าวให้ทั้งสองฝ่ายโดยเป็นที่พึงแก่เมืองเขมร จึงมีศุภอักษรให้ขุนนางผู้ใหญ่ออกมาห้าม แต่พอรู้ผิดแลชอบ ขุนนางไทยได้มีหนังสือออกมาจะแจ้ง เมื่อเป็นเด็กไม่ไว้ใจกลัวเกรงอยู่ก็จะให้พระยาพระเขมรไปบอกเหตุผลต่อขุนนางผู้ใหญ่จึงควร องค์จันทรก็ไม่แก่งให้ผู้ใดไป หนังสือก็ไม่ตอบ ครั้นให้นาศุภอักษรซ้ำลงมาก็ขัดแข็งไม่รับ ทำล่วงเกินนัก ความทั้งนี้ก็ปรากฏดังโดย ... เมื่อได้ทำนุบำรุงเลี้ยงมาแต่เล็กเคยเข้าไปคำนับทั้งพี่ทั้งน้องก็ละราชประเพณีเสียก็ยังไม่รู้โทษตัว แต่พระเจ้ากรุงเวียงคานได้คำรักกับ (ข้อ) ความในพระราชสาส์นแล้ว ก็มีให้ของพระหทัยมัวหมองใน (พระ) ราชไมตรี เมื่อจะสั่งให้ขุนนางฐานและไทยทั้งออกมาพานักองคจันทรไปส่งเมืองเขมร กรุงพระ(ม)หาดรศรีอยุธยาก็ไม่ถือโทษ จะทำนุบำรุงมอบเมืองให้ครอบครองไปตาม(เดิมแล) ซึ่งพระองค์จันทรองค์สงวนวิว่ากันเห็นความเป็นอยู่คนละน้อย แต่องค์สงวนเป็นน้องไม่ออกมหาอัธยาศัยไมก็มีโทษ ถ้าสองพระมหาดรยังมีพระทัยเมตตาจะปลุกเลี้ยงอยู่ พี่น้องก็ไม่เสียกันได้ กรุงพระ(ม)หาดรศรีอยุธยาได้ว่ากล่าวองค์สงวนก็สารภาพผิดอยู่แล้ว บัดนี้กรุงพระ

* หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 25 จกหมยเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174

มหาดนตรีเรืออยุธยาได้แก่ให้พระยามหาอำมาตย์ราชทูต พระยาราชโยธาอุปทูต
 พระทองหล่อวิทูต บุณศรีภักดิ์ หมื่นहारชลาไสยาม จ้างูลพระราชาส่งออกมาเฝ้า
 โดยคำริพระเจ้ากรุงเวียตนามมีพระราชาส่งเข้าไป พระราชาส่งมา ๓ วัน
 2 ³ 1 2 คำ จุลจักรราช 1174 ปีวอก จัตวาศก

ภาคผนวก ค.

สำเนาพระราชสาส์นเรื่องพระเจ้ากรุงเวียดนามให้ทูตคุม
เครื่องราชบรรณาการเข้าเจริญทางพระราชไมตรี*

พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงเวียดนาม คำนับมาถึงพระเจ้ากรุงพระมหานคร
ศรีอยุธยาให้ทราบ ด้วยปีก่อนเจ้าเมืองเขมรพี่น้องหาชอบกันไม่ นักองคจันทรเจ้าเมือง
เขมรหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน พระเจ้ากรุงเวียดนามนำพระทัยรักใคร่เมืองน้อยเป็นกำพรว
จึงมีรับสั่งให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนกับทูตกรุงพระมหานครศรีอยุธยาอบเมืองให้เจ้าเมืองเขมร
กลับมาเมือง ความอันนี้เสร็จแล้วแต่เดือนเก้า กรุงเวียดนามได้มีพระราชสาส์นเข้ามา
ได้แจ้งอยู่แล้ว บัดนี้กรุงเวียดนามทำการฉลองพระเดชพระคุณเสร็จแล้ว ได้ฟังเทศา
บำรุงพระองค์เป็นสุขอยู่ แลกรุงเวียดนามกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาแต่ก่อนมาเป็น
ทางพระราชไมตรีสนิทกัน บัดนี้ได้มีรับสั่งให้ทูตคำทรายกายเกอเวียนวาทะราชทูต
ทิโนยคำทรายกายโดยคางเค้าเงาอุปทูต คำทรายกายโดยยูลึกเห้าครีทูต จ้าทูลพระ
ราชสาส์นเข้ามากรุงพระมหานครศรีอยุธยาโดยทางพระราชไมตรี กับถามท้าวพระเจ้า
พระมหานครศรีอยุธยาแลสนเกล้าถามพระราชวังทั้งสองพระองค์ให้ทรงพระเจริญยิ่งๆ
ขึ้นไป และมีเครื่องราชบรรณาการมอบให้ทูตคุมของพระราชวังหลวง อบเชยอย่างคี่
หนัก 2 สลึง แพรเหลือกขาว 50 พับ แพรโล่ดวงขาว 25 พับ แพรโล่ริ้วขาว
25 พับ แพรเกวียนขาว 200 พับ น้ำตาลกรวด 5 บาท น้ำตาลปึก 5 บาท
น้ำตาลทราย 20 บาท สิ้นลาเขียน 16 แผ่น ทองกรมพระราชวังบวร อบเชยอย่าง
คี่หนัก 1 สลึง แพรเหลือกขาว 25 พับ แพรโล่ดวงขาว 10 พับ แพรโล่ริ้วขาว
15 พับ แพรเกวียน 100 พับ น้ำตาลกรวด 3 บาท น้ำตาลปึก 3 บาท น้ำตาลทราย
10 บาท เข้ามาทรงยินดีจำเจริญทางพระราชไมตรีสืบๆไป สองพระนครเป็นแผ่นดินเดียว
รักใคร่กันแต่ก่อนมาจนทุกวันนี้ พระราชสาส์นมา ณ วันเดือนอ้ายขึ้น 15 ค่ำ ยาลอง
12 ปี

พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยา เจริญไมตรีมายัง
สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนามให้ทราบ ค้วยแต่งตั้งให้ทูตานุทูตจำทูลพระราชสาส์นคุมสิ่งของ
เข้าไปคำนับตามข่าวกรุงพระมหานครศรีอยุธยา แลพระอนุชาธิราชโดยนำพระหัตถ์สนิทมมา
แลกก่อนได้ทำการฉลองพระพุทธรูปเสร็จแล้วเป็นสุขอยู่ กรุงพระมหานครศรีอยุธยาก็มีความ
ยินดีค้วยิ่งนัก ซึ่งกระทำดังนี้เป็นที่สรรเสริญนับถือทุกประเทศ เทพยุดาส่องเห็นความดี
ควร ก็หาจะอาวยผลให้มีความเจริญสุขสืบไป แลกรุงเวียตนามมีพระราชสาส์นให้เจ้า
เมืองไซ่ง่อน กับพระยามหาอำมาตย์ราชทูต พาองค์จันทร์มาส่งคืนเมืองโดยเห็นแก่ไมตรี
กรุงพระมหานครศรีอยุธยาแจ้งความแล้วคิดว่าองค์จันทร์จะเข้าไปค้วยพระยามหาอำมาตย์
ตามในจดหมายรับสั่งกรุงเวียตนามแต่ก่อน องค์จันทร์ยังมีความกลัวอยู่จึงต้องมุ่นตามใจ
เด็ก แต่ได้มีฤกษ์อันให้พระยามหาอำมาตย์กลับมามอบเมืองให้องค์จันทร์ว่ากล่าวไปก่อน
ตามในพระราชสาส์นซึ่งมีมาแล้ว เป็นหุระค้วยพม่าเข้ามาเจรจาความเมือง ทูตซึ่งจะมา
เจริญทางพระราชไมตรีขอบพระหัตถ์จึงต้องงค้อยู่ตั้งความให้แน่ ได้ให้เจ้าพระยาพระคลัง
ผู้ใหญ่มีหนังสือมาถึงองค์เลโบแจ้งอยู่แล้ว บัดนี้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาและพระอนุชา
ธิราชฝ่ายหน้า ได้จัดสิ่งของกับกันไม้อันมีดอกผล ซึ่งพระเจ้ากรุงเวียตนามต้อง
พระราชประสงค์มอบให้ทูตคุมออกมา ทรงยินดีในสมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนามให้เป็นสุข
ยิ่งๆขึ้นไป แลจะแต่งทูตจำทูลพระราชสาส์นออกมาเจริญทางพระราชไมตรีขอบพระหัตถ์
ต่อภายหลัง พระราชสาส์นบา ๗ วัน 5 ฯ 4 คำ จดศักราช 1175 ปีระกา เบญจศก

คัดลอก เล่ม 5 ว่าด้วยข้าราชการทัพนวนทางเมืองเขมร จ.ศ. 1202 *

หนังสือเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่สมุหนายก มาถึงพระยามหาอำมาตย์ได้นำขึ้น
กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยข้าพระพุทธเจ้าบอกมา
แต่ก่อนว่า พระองค์ดวงพระพรหมบริรักษ์ได้จัดให้นายไพร่เมืองปักของ คุณไพร่พล
ห้าร้อยคนไปช่วยทางเมืองป่าสัก ให้ทอนสือว่าที่พระยาพิบูลราช ให้พระยาพิบูลราช
เกณฑ์คนครึ่งไปปักทวนบดลองอายญวนชุดใหม่ แล้วคำให้การอายหมื่นนา ไฉนเขมร
กับคำให้การอายญวนสามสิบคนก็ว่า กองทัพอายญวนในค่ายเมืองพนมเปญมีอยู่หกพันเจ็ดพัน
บ้าง สองพันสามพันบ้าง ไม่ถูกต้องกันเป็นความเลือนล่อยอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าได้มี
หนังสือให้หลวงเสนาก๊กคีตย์ไปถึงพระองค์ดวง พระพรหมบริรักษ์แต่งคนเฝ้าสอดเข้าไป
ในค่ายอายญวนเมืองพนมเปญสืบเอาข้อความให้แน่ว่า อายญวนรับของเมืองเภาองสงวนขึ้น
มาเมืองพนมเปญ อายญวนมันคิดอ่านการงานประการใด และไพร่พลอายญวนในค่ายเมือง
พนมเปญจะมีปากน้อยเท่าใด ถ้ามีแต่สี่พันห้าพันก็จะได้เร่งคิดกระทำให้อายญวนเลิกไป
โดยเร็ว ครั้น ๗ วันเดือนเจ็ด ขึ้นสามค่ำ ปีนักษัตรศก หลวงเสนาก๊กคีตย์
ข้าพระพุทธเจ้าให้ถือหนังสือสืบราชการไปถึงพระองค์ดวง พระพรหมบริรักษ์กลับมาถึง
เมืองโพธิสัตว พระองค์ดวงพระพรหมบริรักษ์บอกส่งคนหนังสือของเมืองเภาองสงวนมาถึง
พระองค์ดวงพระพรหมบริรักษ์ฉบับหนึ่ง หนังสือพระยาจักรีมาถึงพระยาสังฆโลกคนเภา
สองฉบับ หนังสือพระยาโชฎึกเสนาบดีมาถึงพระยาวงศาอันชิตเจ้าเมืองบาที่สองฉบับ
เข้ากันสืบสืบ กับส่งญวนชายฉกรรจ์ห้าคน ชายฉกรรจ์หนึ่งคน ชายฉกรรจ์สองคน เข้ากันแปด
คน หญิงสองคนเข้ากันสิบคน หลวงเสนาก๊กคีตย์มาแจ้งราชการซึ่งอายญวนพาของเมืองเภา
องสงวนขึ้นมาพนมเปญครั้งนี้ พระยาพระเขมรทั้งปวงว่าจะขอคิปลักของเมืองเภาองสงวน
มาเสียจากค่ายเมืองพนมเปญก่อนจึงจะยกเข้าที่ค่ายอายญวน ๗ เมืองพนมเปญต่อภายหลัง

* หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ก5 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

ฝ่ายพระองค์กว้างเห็นว่าซึ่งพระยาพระเชมระจะแต่งคนไปปลุกองเมืองเภทองสงวนกับนักร้อง
มารดาทั้งสามคนนั้น เห็นการจะเนิ่นช้า พระองค์กว้างคิดจะกระทำศัตรอนกองทัพอ้าย
ยวนให้สำเร็จโดยเร็ว ไม่มีความเกี่ยวข้องกับเมืองเภทองสงวน ถึงมาครว่าอ้ายยวน
จะส่งองเมืองเภทองสงวนกลับลงไปเมืองยวนหรือประการใดก็สุดแท้ พระองค์กว้างคิดจะ
เอาแผ่นดินเมืองเชมระคืนมาพูดเถลไถลกระหม่อมถวายให้จงได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงมี
หนังสือให้พระอุทิสสงครามถือไปถึงพระองค์กว้างพระพรหมบริรักษ์ว่า ซึ่งพระองค์กว้างไม่
มีความเกี่ยวข้องกับเมืองเภทองสงวน จะศัตรอนความคิดอ้ายยวนครั้งนี้ชอบด้วยราชการ
คืออยู่แล้ว ครั้นจะมีหนังสือเตือนสติออกมาก็เห็นว่า งามเมืองเภทองสงวนก็เป็นสุพรรณพาคี
ร่วมวงศ์กับพระองค์กว้าง ซึ่งพระองค์กว้างคิดได้ดังนี้ด้วยอำนาจพระบารมีสมเด็จพระ
พุทธเจ้าอยู่หัว กับบุญของพระองค์กว้างที่จะไต่บารุงแผ่นดินเมืองเชมระสืบไปภายหน้า
ให้พระองค์กว้างพระพรหมบริรักษ์ปรึกษาหารือกับข้าพระยาพระเชมระถึกระทำให้ไปตามการ
ให้ไต่บ้านเมืองโดยเร็ว เมื่อพระองค์กว้างพระพรหมบริรักษ์เห็นว่าจะยกกองทัพอ้าย
หักหาญเอาค่ายอ้ายยวนเมืองพนมเปญได้เมื่อใดก็ให้มีหนังสือนัดหมายมาถึงข้าพระพุทธเจ้า
แล้วข้าพเจ้าพระยามหาอนุภาพไกรภพ จมื่นสรวเพชรภักดิ์ แล้วข้าพระบารามกำแหง ให้
พร้อมเพรียงกันโดยเร็ว ครั้น ๗ วันเดือนเจ็ดขึ้นสิบค่ำปีฉลูตรีศก หลวงศรีโยธา
หมื่นจิตรไพรี ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าให้ออกไปฟังราชการ ณ เมืองพุทไธสวรรย์กับ
พระองค์กว้างพระพรหมบริรักษ์ ๆ ให้คุมตัวอ้ายยวนรายพระไชยโยธา พระยาพิภราชา
ออกไปลาดตระเวนจับได้ไอ้องหนูเป็นครูสอนหนังสือหนึ่ง ไอ้ยวนชายฉกรรจ์เจ็ด หญิง
ฉกรรจ์หนึ่ง หญิงชู้หนึ่ง เข้ากันสิบคน กองตระเวนพระยาจักรีจับได้ไอ้ยวนฉกรรจ์
หนึ่ง เชมระชายฉกรรจ์สามคน ซึ่งอ้ายยวนเคื่องงุน พระยาวังไธให้ออกมาเกลี้ยกล่อม
พระยาพระเชมระเมืองไพรกระบาท เข้ากันเป็นยวนฉกรรจ์เก้าคน หญิงฉกรรจ์หนึ่ง
หญิงชู้หนึ่ง เข้ากันสิบเอ็ดคน เชมระสามคน เข้ากันสิบสี่คน กับต้นหนังสือองเมืองเภ
ทองสงวนมาถึงพระยาวงศาอันธิดเจ้าเมืองบาตฉิมบับหนึ่ง ถึงพระยาไชยโยธาเจ้าเมือง
ไพรกระบาทฉิมบับหนึ่ง หนังสือพระยาวังคุมมาถึงพระยาวงศาอันธิดเจ้าเมืองบาตฉิมบับหนึ่ง
ถึงพระยาไชยโยธาเจ้าเมืองไพรกระบาทฉิมบับหนึ่ง หนังสือพระยาวังคุมมาถึงพระยา

วงแหวนซีกเป็นหนังสือนำไปฉบับหนึ่ง หนังสือขุนนางหลวงโพพระบาทเกลี้ยกล่อมเป็นภาษา
 เขมรฉบับหนึ่ง ต้นหนังสือพระอินทรวินิจฉัยมาถึงพระองค์ดวงฉบับหนึ่ง คำให้การ
 สังฆราชมาแต่ฉบับหนึ่ง เข้ากันต้นหนังสือเขมรคำให้การทดทบบั ครั้น ๗ วันเดือน
 เจ็ดแรมสองค่ำปีฉลูตรีศก พระฤทธิสงครามกลับมาถึงเมืองโพธิสัตว์ พระองค์ดวง
 พระพรหมบริรักษ์บอกข่าวราชการและส่งต้นหนังสือพระยาพิบูลราช พระยาสมรราช ถึง
 พระองค์ดวงฉบับหนึ่ง พระยาสังฆโลกคนเก่าถึงพระองค์ดวงฉบับหนึ่ง กับหนังสือมัก
 เกลี้ยกล่อมฉบับหนึ่ง คำให้การไอ้เขี้ยวขุนฉบับหนึ่ง ไอ้สังคราฉบับหนึ่ง เป็นอักษร
 เขมรสามฉบับ คำให้การอักษรไทยสองฉบับ เข้ากันห้าฉบับ กับพระยาเสนาหาอันซึก
 ไปลาดตระเวนจับได้อั้ววนในค่ายเมืองพนมเปญหกคน พระยาพิบูลราชไปปิดท่ำนจับ
 อั้ววนได้สิบสามคน เข้ากันเป็นขุนชายฉกรรจ์สิบเก้าคน แต่ขอราชการในหนังสือ
 บอกนั้นว่า พระองค์ดวงพระพรหมบริรักษ์ หาพระยาจักรีมาพร้อมด้วยพระยาพระเขมร
 ฝ่ายตะวันตกให้กระทำสัญญาสุคตปาลุสัจ พระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สั่งจาลแล้วปรึกษาคับ
 ข้าราชการซึ่งจะกระทำกับกองทัพอั้ววน พระยาจักรีคิดลัทธิเมืองเภาองสงวนออกจาก
 ค่ายอั้ววน ไอ้พระยาวังคุมส่งคนมาสอดแนมสืบรู้ความคิดพระยาพระเขมร เอาไปบอก
 กับอั้ววนเสียสิ้น อั้ววนคิดรักษามืองเภาองสงวนมั่นคงกว่าแต่ก่อน การจะลัทธิมือง
 เภาองสงวนเห็นหาสำเร็จไม่ ครั้นจะยกหักหาญตีเอาค่ายเมืองพนมเปญโดยเร็ว
 กองทัพอั้ววนก็จะยังคงมีอยู่ในค่ายหกพันเศษเจ็ดพัน ค่ายคูมั่นคง ปืนใหญ่น้อยกระสุน
 คินคำก็มีมาก เกลือกจะไม่สำเร็จโดยเร็วไพร่พลในกองทัพพระยาพระเขมรจะ
 ระส่ำระสายด้วยเสบียงอาหารก็ขาดสิ้น อั้ววนก็จะมีใจกำเริบจะขอกกองทัพไปล้อมค่าย
 เมืองพนมเปญทั้งทางน้ำทางบกคอยสกัดทางกองทัพอั้ววนอย่าให้ขึ้นล่องไปมาอุดหนุนส่ง
 เเสบียงอาหารกันได้ ให้กองทัพอั้ววนอดโรยลงจึงจะยกเข้าช่วยกันระดมตีท่อยหลัง
 พระองค์ดวงพระพรหมบริรักษ์พระยาพระเขมรทั้งปวงเห็นพร้อมกัน พระองค์ดวงพระ
 พรหมบริรักษ์จึงจัดให้พระยาจักรีพระยาพระเขมรทั้งปวงคุมกองทัพยกแยกกันไปตั้งล้อมค่าย
 อั้ววน ๗ เมืองพนมเปญทางตะวันตกตะวันออก และทางอั้ววนจะขึ้นล่องไปมาทั้งทาง
 บกทางเรือทุกทาง พระยาพิบูลราชซึ่งจะยกไปตั้งท่ำนบิณฑกสองซึกใหม่ว่า ได้รับกับกอง

ทัพไฉยวนฆ่าไฉยวนตายร้อยสิบเจ็ดคน จับเป็นได้สิบสามคน ได้เรือแจวไฉยสำเภา ปืนใหญ่
สามบอก ปืนหามแล่นบอกหนึ่ง ปืนนกโพรงสองบอก ปืนถาปี่สิบหกบอก ถอดสาม
ใบ แต่ทำนบถนไค้สูงไค้ราวเสมอน้ำโดยช่องเจ็ดวาเศษ ยาวสิบแปดวา ยังจะถมต่อ
ไปอยู่ และพระองค์ทรงพระพรหมบริรักษ์ไค้ส่งต้นหนังสือให้พระยาฤทธิสงคราม
หลวงเสนาก็คือ หลวงศรีโยธา หมื่นจิกรไพร่ ถิ่นมาสามครั้งเป็นอักษร เขมรสิบสาม
ฉบับ ครั้น ๗ วันเดือนเจ็ดขึ้นสิบสามค่ำปีชวดตรีศก พระยานุภาพไตรภพ จมื่น
สรพรเพชรรักษ์ก็บอกส่งไฉยอาจารย์เตียง ซึ่งไค้ตั้งกั้วเป็นผู้วิเศษคนหนึ่ง เขมรสี่คน ไฉ
ยวนฉกรรจ์หกคน เข้ากันสิบแปดคน กับคำให้การไฉยเวียดไฉยสองคน ไฉยอาจารย์
เตียง พระยวงศาวันอักษร พระนรินทร์ พระยาราชสาครศรีคน พระยาเสนานิคม
หนึ่งมาจากค่ายไฉยวน หนึ่งไฉยอัยไฉยไฉยมีเข้ากันแปดคน เข้ากันสิบคน ต้นหนังสือ
พระองค์แก้วมาถึงพระยาจักรี พระยาศรีธรรมราชราชณัฏฐหนึ่ง พระยาราชเจ้าเมือง
กบงขมมสองฉบับ จมื่นสรพรเพชรรักษ์สี่ฉบับ พระยานุภาพไตรภพสี่ฉบับ เข้ากันสิบแปด
ฉบับ หนังสือพระยาจักรีมาถึงพระองค์แก้วสิบฉบับ พระยานุภาพไตรภพฉบับหนึ่ง เข้ากัน
สิบแปดฉบับ หนังสือพระยาสังฆโลกคนแก้วมาถึงพระองค์แก้วฉบับหนึ่ง หนังสือพระยา
ราชณัฏฐถึงพระองค์แก้วฉบับหนึ่ง หนังสือพระยาราชเจ้าถึงพระยาราชเจดณัฏฐหนึ่ง องค์มี
เกลี้ยกล่อมพระยาพระเชมรณัฏฐหนึ่ง หนังสือพระยาภักดีราชถึงพระองค์แก้วฉบับหนึ่ง
หนังสือพระยาจักรีถึงพระองค์แก้วฉบับหนึ่ง เข้ากันเป็นอักษร เขมรยี่สิบแปดฉบับ
หนังสือพระวิเศษสุนทรถึงจมื่นสรพรเพชรรักษ์ฉบับหนึ่ง หนังสือพระวิเศษสุนทร พระยา
เสนาราชเจดณัฏฐมาถึงจมื่นสรพรเพชรรักษ์สองฉบับ ต้นหนังสือพระยานุภาพไตรภพบอกต่อ
ราชการ ๗ เมืองโพธิสัตว์สี่ฉบับ ความตองกันสิบฉบับ ต้นหนังสือพระยาภักดีสงคราม
หลวงรักษาเทพบอกข้าราชการมา ๗ เมืองโพธิสัตว์ฉบับหนึ่ง ต้นหนังสือพระยาภักดีสงคราม
จมื่นสรพรเพชรรักษ์ หลวงรักษาเทพบอกข้าราชการมาเมืองโพธิสัตว์ฉบับหนึ่ง เข้ากันเป็น
อักษรไทยสิบหกฉบับ ทั้งคำให้การ ต้นหนังสือไทยหนังสือเขมรห้าสิบสามฉบับ ให้
หลวงยี่สารเสนามาตย์ซึ่งเข้าพระพุทธรเจ้าให้ถือหนังสือออกไปตรวจตราคักเคื่อนกองทัพ
พระยาพระเชมรฝ่ายตะวันออกคุมเข้ามาแจ้งข้าราชการ ๗ เมืองโพธิสัตว์ใจความว่า

พระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดีบอกมาแต่ก่อนว่า ไอ้อาจารย์เที่ยงคั้งตัวเป็น
 ผู้วิเศษนั้นได้ให้พระองค์แก้วไปจับ ครั้นพระองค์แก้วยกไปถึงเมืองศรีสุนทร ไอ้
 อาจารย์เที่ยงพาพวกมาสู้รบกับกองทัพพระองค์แก้ว พวกไอ้อาจารย์เที่ยงตายในที่รบ
 เจ็ดสิบคน ไอ้อาจารย์เที่ยงหนีมาที่พระยาแสนาราชกุเซนต์พักอยู่ พระยา
 แสนาราชกุเซนต์จับตัวไอ้อาจารย์เที่ยงส่งมาให้พระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดี ๆ
 ส่งตัวอาจารย์เที่ยงมา ณ เมืองโพธิสัตว์ กับว่า ณ เดือนหกแรมสามค่ำปีฉลูศรีศก
 นายปรักเป็นขอเฝ้าองค์กลางไปเมืองไซ่ง่อนแล้วกลับขึ้นมาเมืองพนมเปญกับองเภา ๆ
 ไช้มาหาพระยาเดโชเจ้าเมืองกะพงสวาย ซึ่งองจันมอบให้เป็นมิดาเลี้ยงมาแต่ก่อน
 พระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดีได้ไต่ถามซึ่งเรื่องราว นายปรักแจ้งว่า
 องค์กลางว่าพระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดี พระยาเดโช ยกกองทัพมา
 ตั้งอยู่ ณ ทหารกาโง องค์กลางจึงให้นายปรักมาแจ้งความว่า ซึ่งองจันพาองเภา
 ่องสงวนมาเมืองพนมเปญครั้งนี้ เพื่อที่จะได้สมานมิได้เขมรกับญวนรบสู้กัน ถ้า
 การเรียบร้อยลงเมื่อใดไฉนญวนก็คิดจะฆ่าพระยาพระเขมร เอาแผ่นดินเมืองเขมร เป็นของ
 ไฉนญวนความหาสุจริตไม ให้พระยาเดโชอ่อนวอนพระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดี
 ช่วยคิดอ่านให้องเภารอดชีวิตออกมาจากค่ายไฉนญวน พระยานุภาพไตรภพ
 จมื่นสรพรเพชรภักดีปรึกษาร่วมกันให้นายปรักสาบานตัวมั่นคง แล้วกลับไปแจ้งความ
 องค์กลางว่า พระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดี พระยาเดโช จะแต่งกองทัพไป
 ชุมนตีแพรวเองทางไกลกันกับโพพระบาท ให้องเภาพุดจากกับองเมืองสงวนนักมารดาคิดอ่าน
 พุดจาลอหลวงญวนว่า จะล้าข้ามไปท่ายนุฟากโพพระบาท ถึงไฉนญวนจะกำกับไปสักร้อย
 สองร้อยก็ความใจของไฉนญวนเถิด ถ้าองญวนจะยอมให้ไปวันใดก็ให้ให้คนมานัดหมายให้รู้
 กันเป็นอันแน่ แล้วพระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดีให้ส่งตัวนายปรักกลับไป
 อยู่ ณ วันเดือนหกแรมสิบค่ำปีฉลูศรีศก นายปรักกลับมาแจ้งความว่า นายปรักไปพุดจา
 กับองเภาความพระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรพรเพชรภักดี พระยาเดโชสั่งทุกประการ
 องค์กลางว่าไอ้พระยาวังคุมแต่งให้นายคอยนายเวนขอเฝ้าพระองค์มีไปหาพระยาจักรีที่
 แพรวเอง พระยาจักรีสั่งความไปถึงองค์กลางว่า พระยาจักรียกกองทัพมาจะ

คิดลัทธิเมืองเกาหลงส่งออกมาจากค่ายไฉ่ฮวน แล้วข้อความทั้งนี้ นายคอยมาบอกแก่
พระยารัชมุม ฯลฯ ไปแจ้งแก่กองตาเคื่องงุน ฯลฯ เกณฑ์ไพร่ฮวนให้อยู่ประจำรักษาทั้งทางน้ำ
ทางบกกวัดชั้นมั่นคง ซึ่งจะคิดไปทำบุญที่ปากโพพระบาทนั้นเห็นว่าไฉ่ฮวนจะหายอมได้
ไปไม่ ได้พระยานุภาพไกรภพ จมื่นสรรเพชญ์ภักดี พระยาเคโธรองคหังไปก่อน ณ
วันเดือนหกแรมแปดค่ำปีฉลูศรีศก พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทศมณฑลเมือง
ปาดงนายไพร่สามพันเจ็ดร้อยคนลงมาถึงท่าระกาโก่งอีกทัพหนึ่ง ที่ท่าระกาโก่งริมน้ำ
โขงเป็นที่ราบลุ่มเสบียงอาหารที่ขนมาจายกองทัพมีอยู่ใกล้ถึงเมืองเชิงไพร เมือง
กะพงเสียม เมืองบอราช ทั้งทางแคว้นก็เดินยาก พระยานุภาพไกรภพ
จมื่นสรรเพชญ์ภักดีนายทัพนายกองปรึกษาร่วมกันจะขอลอยกองทัพไปตั้งอยู่ที่บ้านไพร่จ้อ
แหวงเมืองเชิงไพร ใกล้กับบ้านท่าระกาโก่งคืนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้มีหนังสือไปถึง
พระยานุภาพไกรภพ จมื่นสรรเพชญ์ภักดีว่ากองทัพเมืองปาดงแลกองทัพพระยาพระเชมร
หัวเมืองฝ่ายตะวันออกก็ยกมาอยู่หลายทัพหลายกอง ไพร่พลถึงสองหมื่นเศษสามหมื่น
การที่นายทัพนายกองจะปรึกษารื้ออันคหามายกันยกกองทัพก้าวสะกัดทางน้ำทางบกอย่าให้
ไฉ่ฮวนขึ้นล่องส่งเสบียงอาหารไปมาถึงกันได้ อนึ่งพระยาพระเชมรปรึกษาร่วมกันเข้า
ชื่อภิกษุรายออกไปแต่ก่อนว่า จะขอพระองค์วางออกไปเป็นเจ้าจะได้คิดสู้รบกับกองทัพไฉ่
ฮวนให้แข็งแรง ได้ส่งหนังสือพระยาพระเชมรเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ให้
กรมวังคัม พระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
โปรดกระหม่อมพระราชทานพระองค์วางออกไปให้รักษาแผ่นดินเมืองเขมร กับทั้ง
พระราชทานเงินตราเสื้อผ้าสิ่งของออกมาพระราชทานพระยาพระเชมรหัวเมืองทั้งปวง
ผู้มีบำเหน็จความชอบเป็นอันมาก พระองค์วางก็ออกมาถึงเมืองพุทไธเพชรแต่ ณ วัน
เดือนหกปีฉลูศรีศก แล้วพระยาพระเชมรนายทัพนายกองทั้งปวงก็หาไม้ไผ่ลัดกระหำกับไฉ่
ฮวนประการใดไม่ ให้พระยานุภาพไกรภพ จมื่นสรรเพชญ์ภักดีว่ากล่าวถว้พระยา
พระเชมรนายทัพนายกองให้ปรึกษารื้อพร้อมมูลกันคิดกระหำกับไฉ่ฮวนให้แข็งแรงที่เอา
ค่ายเมืองพนมเปญให้สำเร็จแต่ในเดือนเจ็ดเดือนแปดนี้ให้จงได้ ซึ่งพระองค์วางพระ
พรหมบริรักษ์ พระยานุภาพไกรภพ จมื่นสรรเพชญ์ภักดีบอกข้าราชการมาดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษานายทัพนายกองพร้อมกันเห็นว่า ซึ่งพระองค์ดวงพระ
 พรหมบริรักษ์ให้พระยาพระเชมรยกไปล้อมค่ายเมืองพนมเปญคอยตัดเสบียงไฉญวนมิให้ไป
 มาถึงกันได้นั้นก็เห็นจะได้ราชการอยู่ จะต้องรอพระยาพระเชมรทำราชการตามความ
 คิดให้เต็มฝีมือสักครั้งหนึ่งก่อน ได้ให้ขุนอาสากรมยุมเงินกราบบังคมทูลออกไปให้
 พระองค์ดวงพระพรหมบริรักษ์ซื้อเสบียงอาหารรวบรวมไว้ ถ้าพระองค์ดวงพระ
 พรหมบริรักษ์มีหนังสือนัดหมายว่าจะตีค่ายไฉญวนได้วันใด ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ยกไป
 ช่วยอุดหนุนให้ทันที่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งหนังสืออักษรให้พระองค์ดวงพระ
 พรหมบริรักษ์ทราบ พระยาอนุภาพไทรภพ จมื่นสรรเพชรภักดีเกล้าบับ พระยา
 อภัยสงคราม หลวงอักษรเทพฉบับหนึ่ง พระยาอภัยสงคราม จมื่นสรรเพชรภักดี
 หลวงรักษาเทพฉบับหนึ่ง พระยาวิเศษสุนทรสามฉบับ เป็นอักษรไทยสิบเกล้าบับ
 อักษรเขมรสิบเบ็ดฉบับ เข้ากันเป็นอักษรไทยเขมรหกสิบฉบับ คำให้การเดิมไฉญวน
 สามเขมรสิบ เข้ากันสิบสามฉบับ ถ้ามไฉญวนเมืองโพธิ์สัณฑ์ห้าฉบับ เข้ากันหนังสือ
 คำให้การเจ็ดสิบแปดฉบับ ได้ส่งขุนชายฉกรรจ์สามสิบแปด ชายจูงหนึ่ง ชายอุ้มสอง
 หญิงฉกรรจ์สาม หญิงอุ้มหนึ่ง เข้ากันสี่สิบห้า เขมรชายฉกรรจ์แปด เข้ากันขุนเขมร
 ชายหญิงใหญ่น้อยห้าสิบสามคน ได้มอบให้หลวงศรีโยธาทรมพระกลาโหม หมื่นจิตรไพรี
 กรมเบือง ขุนโพธิ์สาธุชนเทพสาธุกรมมา คุมมาแจ้งราชการด้วยแล้ว แต่ไฉญวน
 ซึ่งพระยาอนุภาพไทรภพ จมื่นสรรเพชรภักดีส่งมายังป้อมหนังก้างอยู่ ณ เมืองโพธิ์สัณฑ์
 คนหนึ่ง หนังสือมา ณ วันศุกร์ เดือนเจ็ดแรมเจ็ดค่ำ จุลศักราชพันสองร้อยสามปีฉลู
 ตรีศก

ภาคผนวก จ.

คดีบอกเลม 15 ว่าด้วยราชการทัณฑ์วนเมืองเขมร จ.ก. 1202*

หนังสือเจ้าพระยามหินทรไศยาที่สมุหนายกอัครมหาเสนาบดีกับพระยาพรหม
พาหุ แม่ทัพใหญ่กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา มาถึงองคมนตรีขุนนางผู้ใหญ่กรุงเวียงคาน
ด้วยอยู่ ณ เดือนสิบขึ้นสิบสี่ค่ำปีชวดโทศก พญาสังขโลกเจ้าเมืองโพธิสัตว์กับพญา
พระเขมรหัวเมืองทั้งปวงอพยพครอบครัวพากันหนีทั้งบ้านเมืองเข้าไป ณ เมืองปัตตบอง
แจ้งความว่า องคมนตรีที่เข้ามารักษายู่ทุกเมืองเขมรช้านานถึงแปดปีแล้ว ครั้นนี้องคมนตรี
ผู้ใหญ่ที่อยู่เมืองพนมเปญจับเจ้านายส่งไปเมืองเว้เมืองโขงอ่อน แล้วจับพญาพระเขมรฆ่า
ฟันทุกบ้านเมือง รื้อวัดวาอารามตัดไม้พระศรีมหาโพธิ์ ทำลายหลอมพระพุทธรูป ลีลา
พระสงฆ์สามเณร เป็นที่นับถือแห่งพญาพระเขมร แล้วเก็บริบเอาเครื่องศาสตราวุธของ
พญาพระเขมรราชบุตรทุกบ้านเมืองให้ได้รับความเดือดร้อน ซึ่งเจ้าองคมนตรีกับกรมการกวาด
ครอบครัวหนีออกมาแก่เมืองปัตตบอง องคมนตรีที่ส่งองคมนตรีพญาปลัดลงมาเมืองเว้ แล้วฆ่า
กรมการ เมืองปัตตบองเสียเป็นอันมาก พญาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงจึงได้เกิดรบพุ่งฆ่า
ฟันกับญวนทุกบ้านเมืองนั้น จึงได้มีหนังสือบอกข้อความตามคำพญาพระเขมรทั้งปวงส่งลง
ไปให้กราบบังคมทูลพระกรุณาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยาให้
ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงมีพระราชโองการมาณะบันฑิตสุรสิงหนาทดำรงศักดิ์
เหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งให้มีตราดำเนินพระราชโองการไปรุดเกล้าโปรดกระหม่อม
ออกมา ณ เมืองปัตตบองว่า พญาพระเขมรราชบุตร เมืองเขมรทั้งปวงก็เคยฟังพระบารมี
บรมโพธิ์สมภารกรุงเทพพระมหานคร เป็นข้าขอบขัณฑสีมามาก่อน ญวนคิดกระทำความผิด
จะเอาแผ่นดินเขมรให้เป็นสิทธิของญวน พญาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงศาสนาก็ต่างกับญวน
จึงได้เกิดความเดือดร้อนเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกับญวนทุกบ้านเมือง ครั้นนี้พญาพระเขมรราชบุตร
ทั้งปวงหาไม้ที่ฟุ้งไม้ จึงมาชอกองทัพออกไปเป็นทัพที่จะได้ช่วยป้องกันครอบครัวบ้านเมือง

* คอสมุคแห่งชาติ เลขที่ 43/ก15 จดหมายเหตุนักการที่ 3 จ.ก. 1202

ท่านบำรุงพระพุทธศาสนา แล้วจึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ยกกองทัพไทยออกมาจะ
 ได้เป็นที่พึ่งช่วยป้องกันครอบครัวบ้านเมืองไว้อย่าให้เกิดรบพุ่งฆ่าฟันแก่กันต่อไปนั้น นาย
 ทัณายกกองทัพทหารจึงได้ยกออกมาช่วยกันรักษาครอบครัวตั้งอยู่ ณ เมืองโพธิสัตว์ จึง
 ได้ปรึกษานายทัณายกกันว่า เติมเมืองพุทไธสวรร เมืองพนมเปญ และเมืองขึ้นหัว
 เมืองเขมรทั้งปวงก็เป็นข้าสมเด็พระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพพระมหานครมาแต่เดิม ครั้น
 ต่อมาองจันทำผิดคิดไม่ชอบวิวาทกับองสงวน องอ้อม องกว้าง องสงวนองอ้อมเข้าไปพึ่ง
 พระบรมโพธิสมภารพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพพระมหานคร องจันหนีไปพึ่งสมเด็จ
 พระเจ้ากรุงเวียงคนาม ๆ ให้ขุนนางพระราชาส่งไปขอโทษองจัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 กรุงเทพพระมหานคร ทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียงคนามแต่ก่อนก็
 เคยเข้าไปพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระเดชพระคุณทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเจ้าเวียงคนาม
 องจันนายไพร่ก็ได้พึ่งพระบรมโพธิสมภารเป็นสุขทั้งสิ้น ครั้นเจ้าเวียงคนามทำศึกกับโกเชิน
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้กองทัพลาว เขมรยกกองทัพ
 ออกไปรบพุ่งจนสำเร็จราชการได้เมืองเวียงคนามคืน พระเดชพระคุณก็มีแก่เมืองเวียงคนาม
 เป็นอันมาก ทรงคิดถึงทางพระราชไมตรีสนิทชิดชานมา หามีความรังเกียจไม่จึงโปรด
 งดโทษองจัน พระเจ้าเวียงคนามจึงให้องคาวุธพาองจันมาตั้งอยู่ ณ เมืองพนมเปญ
 เมื่อ ณ ปีจออัฐศกเจ้าอนุเวียงจันทน์คิดกบฏหนีไปพึ่งเจ้าเวียงคนาม ไทยกับญวนจึงได้รว
 ฆานกัน แต่ทว่าเมื่อปีมะเส็งเบญจศก กรมการเมืองเสียรบกับขุนหมื่นไทยคุมปืนคาบ
 ศิลาเจ็ดสิบสองจะไป ณ เมืองปัตมบอง เรือบรรทุกปืนพลัดออกมาเมืองโพธิสัตว์ องจัน
 ผู้ใหญ่ยังยินดีคิดถึงไมตรีแต่ก่อน จึงส่งขุนหมื่นทั้งปืนคาบศิลาเข้าไปให้ คราวหนึ่งสำเภา
 ลูกค้ากรุงเทพพระมหานครออกมาค้าขายเมืองจีนสำเภาแตก องจันก็ได้ส่งสำเภาลูกเรือ
 จีนสี่สิบเศษสิ่งของมาทางเมืองโพธิสัตว์ให้คืนไป ณ กรุงเทพพระมหานครในปีนั้น ครั้นนี้
 ญวนและเขมร เกิดรบพุ่งฆ่าฟันกันทุกบ้านเมืองการหาควรที่จะเป็นไม้นั้น มีความเมตตา
 ญวนเขมร เคยเป็นข้าขอบขัณฑสีมาทั้งสองฝ่ายฟ้า นายทัณายกกองจึงตั้งค่ายล้อมไว้ทั้งสี่
 ด้าน แล้วได้มีหนังสือให้ญวนถือเข้ามาในห้องหาญที่อยู่ที่เค็นโตเคตก องตะเวียนภูสือ
 องภอลันบิน องเทิงเบียน ให้คิดถึงทางพระราชไมตรีมาแต่ก่อน อย่าให้รบพุ่งฆ่าฟันแก่

กัน ไพร่ฟ้าข้าขอบขัณฑสีมาจะได้ความเดือดร้อนก็จะล้มตายเสียเป็นอันมาก แล้ว
 พญาพระเชมรจับไค้จวนในกองทัพเมืองพนมเปญแตกก็ได้ส่งคืนให้องหนายติญที่เคินโต-
 เลกก องตะเวียนกูสือหวังจะให้ทั้งสองพระนครเป็นทางพระราชไมตรีอย่างเก่า
 จะได้ไปร้าวฉานแก่กัน แล้วนายทัพนายกองจวนได้พากันออกมาหาผูกจาวพร้อมกันในที่รบ
 ทำหนังสือสัญญาทั้งสองฝ่าย องหนายติญที่เคินโตเลกก องตะเวียนกูสือ องภอลันบิน
 องเทิงเบียนแจ้งว่า ซึ่งพญาสังขโลกเจ้าเมืองโพธิ์สัตว์พญาพระเชมรทั้งปวงมีความ
 เดือดร้อนจนรบพุ่งฆ่าฟันกันทั้งนี้ พระเจ้ากรุงเวียคนามหาทราบไว้ องค์เขยนขุนแม่ทัพใหญ่
 เมืองพนมเปญก็อ่านให้เจ้านายชาวพญาพระเชมรให้ได้ความเดือดร้อน องหนายติญที่-
 เคินโตเลกก องตะเวียนกูสือ องภอลันบิน องเทิงเบียนว่า องจวนนายไพร่กลั้มมา
 ตั้งอยู่ ณ เมืองโจกต องหนายติญที่เคินโตเลกก องตะเวียนกูสือ องภอลันบิน อง
 เทิงเบียน จะมีหนังสือแจ้งให้ไปตามฉัฎฐานซึ่งตั้งค่ายรบพุ่งกับหัวเมืองเชมรทั้งปวงได้
 เลิกทัพกลั้มมา ณ เมืองจวน แล้วจะมีหนังสือลงมากกราบทูลพระเจ้าเวียคนามขอให้
 พระราชสาส์นเข้ามายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา สองพระนครจะได้เป็นทาง
 พระราชไมตรีสนิทสนมกันเหมือนอย่างแต่ก่อน จึงจัดให้พระนรินทร์โยธาปลัดเมืองปักของ
 คุมกองทัพพันคน แล้วได้จัดช้างพลายพังสามสิบช้างส่งองหนายติญที่เคินโตเลกก อง
 ภอลันบิน องเทิงเบียน นายไพร่พันห้าร้อยคน ให้พญาภูเขนเสนา สอนงโส หลวง
 วงษาอุเทน นายไพร่ร้อยคนนำส่งองตะเวียนกูสือ นายไพร่ครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อย
 แปดร้อยคน ถึงท่ากะพงชะนัง ทางบกทางเรือ นั้น ให้องจวนผู้ใหญ่กรุงเวียคนาม
 ้วยทำนุบำรุงพระราชไมตรีให้ทั้งสองพระนครอยู่เย็นเป็นสุขสืบไป และข้อความครั้งนี้
 จะเหลือเกินประการใดก็ให้เอาที่ควรฉกรรบทูลพระเจ้าเวียคนามได้ทราบเท่าที่ควร
 หนังสือมา ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้นแปดค่ำ ปีชวดโทศก

สำเนาฉบับบอกเล่ม 8 ว่าด้วยราชการทัพญวนทางเมืองเขมร จ.ศ. 1202 *

หนังสือเจ้าพระยามหินทรเทศราชที่สมุหนายก มาถึงพระยามหาอำมาตย์ได้นำขึ้น
กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยแต่ก่อนหลวงอาษาณรงค์
ข้าหลวง ซึ่งให้ขึ้นไปจัดแจงครอบครัวเมืองสมบุญ ณ เมืองเชียงแตงบอกลงมาใจความ
ว่า ไอ้เขมรเมืองสมบุญสี่คนมาสืบราชการเมืองเชียงแตง หลวงอาษาณรงค์สืบรู้จะเอา
ตัวไอ้เขมรสี่คนไม่ได้ แล้วว่ากรมการท้าวเพี้ยเมืองเชียงแตงปิดบังยักย้ายไอ้เขมรสี่คน
ให้กลับคืนไป ข้าพระพุทธเจ้าได้มีหนังสือตอบไปให้ข้าหลวงท้าวเพี้ยเมืองป่าสัก เมือง
แสนปาง กำกับเอาตัวผู้ปิดบังอำพรายยักย้ายไอ้เขมรเมืองสมบุญสี่คนที่มาสืบราชการให้
จงได้ ครั้น ณ วันเดือนสิบแปดแรมแปดค่ำปีชวทศก พระศรีมหาเทพเจ้าเมืองแสนปาง
บอกมาว่า พระศรีมหาเทพพร้อมกับข้าหลวงไค้ชำระไล่เลียงท้าวเพี้ยกรมการเมือง
เชียงแตง ผู้ใดเอาไอ้เขมรสี่คนที่ขึ้นมาสืบราชการซ่อนปิดบังอำพรายไว้นั้น เพี้ยเมือง
ปากให้การซักทอถึงพระศรีสุลาดเจ้าเมืองเชียงแตงเป็นหลายข้อ แล้วว่าหลวง
อาษาณรงค์ข้าหลวงกับพระศรีมหาเทพจับไ้กล่าวว่พระศรีสุลาดเจ้าเมืองเชียงแตงที่ใช้
ลงไปเมืองสมบุญมาถามให้การว่า ณ วันเดือนแปดแรมสิบค่ำปีชวทศก พระศรีสุลาด
เจ้าเมืองเชียงแตงใช้ให้ไ้กล่าวไปหาเจ้าเมืองสมบุญบอกกับเจ้าเมืองสมบุญว่า พวกไทย
ยกข้ามปากไปฝั่งของ แล้วจะมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองสมบุญให้เจ้าเมืองสมบุญยกกองทัพ
ลงมาจับพวกข้าหลวง แล้วเจ้าเมืองเชียงแตงจึงจะกวาดเอาครอบครัวเมืองเชียงแตง
ลงไปเมืองสมบุญ ไ้กล่าวก็ลงไปบอกกับเจ้าเมืองสมบุญตามเจ้าเมืองเชียงแตงสั่ง เจ้า
เมืองสมบุญจึงมีหนังสือให้ไ้กล่าวเอามาให้เจ้าเมืองเชียงแตงสองฉบับ ๆ หนึ่งเป็นหนังสือ
ถามข่าวกัน ฉบับหนึ่งเป็นใจความในหนังสือว่า อย่าให้ทัพพวกไทยข้ามปากไปเลย ให้
เอาเสียกับเมืองนั้นเถิด ความสิ่งหนึ่งสิ่งใดได้พูดกันไว้แล้ว กองทัพก็กระเตรียมไว้

* หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 43/ช8 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202

พร้อม ให้เจ้าเมืองเชียงแตงมีหนังสือลงไปถึงเราโดยเร็วจะได้ยกกองทัพขึ้นไปจับเอา
 ศัตรูพวกไทยอย่าให้ทันข้ามฟากเอาเสียกับเมืองนั้นเถิด แล้วว่าได้ถามเมืองปากที่หลวง
 อามาตย์ข้าหลวงใช้ให้ลงไปเกลี้ยกล่อมครอบครัวจันทน เพี้ยเมืองปากให้การว่า
 ณ วันเดือนสามขึ้นเก้าค่ำปีถุนเอกศก ข้าหลวงให้ลงไปเกลี้ยกล่อมครอบครัวจันทนซึ่ง
 ตั้งอยู่ ณ ถ้ำบุงละลา ครั้น ณ วันเดือนสามขึ้นสิบค่ำเห็นกองทัพเจ้าเมืองสมบุญ
 ออกญานเรนทรเสนา ไอลงเวียนญกลงมาตั้งที่ถ้ำบุงละลา เจ้าเมืองสมบุญ ออกญา
 นเรนทรเสนา ไอลงเวียนญสืบรู้ว่า เมืองปากลงไปเกลี้ยกล่อมครอบครัวจันทนที่อยู่เกาะ
 กริม เจ้าเมืองสมบุญ ออกญานเรนทรเสนา ไอลงเวียนญ จึงให้โดยมาศโดยบอกมา
 จับเอาตัวเจ้าเมืองปากไป เจ้าเมืองสมบุญจึงถามเจ้าเมืองปากว่า พวกไทยนั้นจะยก
 กองทัพมาตีเมืองสมบุญสมบุญจริงฤา เจ้าเมืองเชียงแตงมีหนังสือถึงเรา ๆ จึงยกกองทัพ
 ขึ้นมากอบสะกักจับพวกไทย เมืองปากจึงว่ากับเจ้าเมืองสมบุญ กับออกญานเรนทรเสนา
 ว่า พวกไทยจะได้ยกไปตีเมืองสมบุญสมบุญเหมือนคำเจ้าเมืองเชียงแตงว่านั้นไม่ได้ยิน
 มีแต่ราราชสีห์โปรดมาให้ข้าหลวงมาจ้กแจงรวบรวมครอบครัวเจ้าเมืองสมบุญเข้ามาไว้
 ในเขตแดน แล้วเกลี้ยกล่อมครัวที่คัดค้างอยู่ตามป่าดงนั้น จึงเจ้าเมืองสมบุญหาเชื้อ
 เมืองปากไม่ จึงคุมตัวเมืองปากไว้หกลเดือน แล้วเจ้าเมืองสมบุญ ออกญานเรนทรเสนา
 จึงกวาดเอาครัวจันทนลงไป ณ เมืองสมบุญ กับว่าถามไอลงเวียนญออกญาเสนาหาเจ้า
 เมืองสมบุญให้การว่า ณ เดือนสามสิบสามค่ำปีถุนเอกศก หลวงอามาตย์ข้าหลวง
 ออกญาเสนาหาเจ้าเมืองสมบุญ ใช้ให้นายอิงไปสืบราชการเมืองสมบุญสมบุญ นายอิงไป
 ถึงเกาะไผ่ ใกล้กับเมืองสมบุญทางครึ่งวัน จึงเห็นกายแฉกขึ้นมาจากเมืองสมบุญสมบุญ
 นายอิงจึงถามข่าวราชการกับกายแฉกว่า องค์อื่นหนีมาแต่เมืองบัคบองลงไปเมืองชว่นขึ้น
 มาแล้วฤายัง กายแฉกบอกนายอิงว่ายังหากลับคืนมาไม่ ได้ยินว่าไอลงเวียนญว่ากรมการที่มา
 กับองค์อื่นแปดคนจะจริงฤาไม่จริงประการใดยังหาแนไม่ แล้วยนายอิงว่ากับกายแฉกจะลง
 ไปสืบราชการทางเมืองสมบุญจะได้ฤาไม่ กายแฉกจึงว่ากับนายอิงอย่าลงไปเลยไอลงเวียน
 มั่นลาดกระเวนกวาดขันหนัก มันจะจับตัวได้ นายอิงก็กลับคืนมาที่ถ้ำบุงละลาที่จันทน
 อยู่ นายอิงจึงว่ากับจันทนว่า เจ้าเมืองสมบุญใช้ให้มาชวนท่านยกครอบครัวขึ้นไปตั้ง

บ้านเรือนอยู่ที่พระลำปางด้วยกัน จันตบคนจึงว่าจะใครขึ้นไปอยู่ด้วย แต่เจ้าเมือง
 เชียงแตงห้ามไว้ว่าอย่าขึ้นไป ท่านจะกวาดครอบครัวไปเสียกรุง ถึงครัวเจ้าเมือง
 สมบูรณ์ไม่ได้ยู่คอกจะกวาดไปหมด เราจึงไม่ขึ้นไป เจ้าเมืองเชียงแตงพูดกับเราไว้
 หมดแล้ว นายอิงก็ลาจันตบคนกลับคืนมาถึงบ้านคอนตะพาย เห็นเรือกายเสาเสมียนโสม
 ล่องลงมาจากเมืองเชียงแตง นายอิงจึงเรียกกายเสาเสมียนโสมให้แวะเรือมาหา ก่อน
 กายเสาเสมียนโสมก็แวะเรือมาหานายอิง ๆ จึงถามกายเสาเสมียนโสมว่าไปไหนมา
 กายเสาเสมียนโสมว่ามาแต่เมืองเชียงแตง นายอิงว่ามีธุระสิ่งใด กายเสาเสมียนโสม
 บอกว่าเจ้าเมืองสมบุญ งามานู งามเลียมดี ให้อาหนั่งสือไปให้เจ้าเมือง
 เชียงแตงฉบับหนึ่ง นายอิงถามว่าหนังสือใจความว่าอย่างไร กายเสาเสมียนโสมว่า
 บอกไม่ได้ นายอิงจึงว่าข้าหลวงไทยอยู่กับนั้นไม่กลัวฤา กายเสาเสมียนโสมว่าไม่กลัว
 เจ้าเมืองเชียงแตงเขาซ่อนไว้เป็นเครื่องเตือน นายอิงว่ากลับไปมีราชการอย่างไรบ้าง
 กายเสาเสมียนโสมว่าราชการมีอยู่บอกไม่ได้นั้น พระศรีมหาเทพกับข้าหลวงถามไฉ่ความ
 คังนี้ ไม่ไว้ใจแก่ราชการให้เกณฑ์คนแสนปางสองร้อยคน เมืองศรีทันกรสามร้อยคน
 เข้ากันห้าร้อยคน มารักษาด่านทางลาดกระเวนทางน้ำทางบกสืบข่าวราชการรักษาเขต
 แดนของพระพุทธเจ้าอยู่หัว แล้วได้ส่งพระศรีสุลาดกับไถ่ถามว่าพระศรีสุลาดกับคำให้
 การสามฉบับมอบให้หลวงอาษาณรงค์ข้าหลวงอุปฮาดเมืองแสนปาง ราชวงศ์ไชยราช
 เมืองปาก ท้าวเพี้ยเมืองเชียงแตง คุณแก้วเข้ามา ณ เมืองปัตบองนั้น ข้าพระพุทธเจ้า
 ได้ให้ชักถามพระศรีสุลาด เพี้ยเมืองปาก เพี้ยน้องนายอิงไถ่ถาม พระศรีสุลาดให้
 การว่า ได้ไล่ไถ่ถามไปพูดจา มีหนังสือไปมากับเจ้าเมืองสมบุญ ได้ฝากเล่าฝาก
 เกลือขึ้นมาให้พระศรีสุลาด แล้วเจ้าเมืองสมบุญใช้ให้กายเสาเสมียนโสมกับไพร่สองคน
 ถือหนังสือลี้ข่าวราชการไปหาพระศรีสุลาด ๆ เบียดบังกายเสาเสมียนโสมไว้ แล้ว
 พระศรีสุลาดใช้ให้เพี้ยน้องไปชักครัวที่ข้าหลวงจัดแจงไว้อยู่ในเขตแดน ให้เพี้ยน้องขับไล่
 ออกไปไว้แต่เขตแดน ความสามข้อนี้พระศรีสุลาดรับเป็นสัจย์สมคำเพี้ยเมืองปาก เพี้ย
 น้องนายอิงไถ่ถาม ข้าพระพุทธเจ้าให้เจ้าพระศรีสุลาดกับไถ่ถามส่งไว้ในคราวเมือง
 ปัตบอง ถ้าโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมจะให้ลงโทษพระศรีสุลาดไถ่ถาม แลจะให้ส่งตัว

ลงมา ณ กรุงเทพพระมหานครประการใด แล้วแต่จะโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม เพี้ย
เมืองปาก เพี้ยน้องนั้นก็มีความผิดอยู่ แต่ทว่าเพี้ยเมืองปากเพี้ยน้องรู้ตัวกลัวผิดก็ลงมา
อุทธรณ์กับเจ้าหลวงกรมการแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ารับพระราชทานให้ภาคทัณฑ์โทษเพี้ย
เมืองปาก เพี้ยน้องไว้ แล้วได้ให้เพี้ยเมืองปากเพี้ยน้องกลับออกไปทำราชการฉลอง
พระเดชพระคุณกับเจ้าเมืองกรมการต่อไป แต่อุปฮาดเมืองเชียงแตงก็สู้บดเคี้ยวกับ
พระศรีสุลาดเจ้าเมืองเชียงแตง ข้าพระพุทธเจ้าได้มีหนังสือออกไปหาตัวอุปฮาดให้เข้า
มาเมืองปักบอง ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดแจงให้ราชวงศ์ว่าราชการเมืองเชียงแตง ให้
ท้าวอนบุตรว่าที่อุปฮาด ท้าวสารว่าที่ราชวงศ์ ท้าวไชว่าที่ราชบุตร ข้าพระพุทธเจ้าส่งกลองยาสูบ
ปลอกเงินของพระศรีสุลาดคันหนึ่ง มอบให้พันรณพิณาสคำรวจในซ้าย หมีนักษัตร
หัวหมื่นคำรวจใหญ่ซ้ายเข้ามาด้วยแล้ว หนังสือมา ณ วันอาทิตย์เดือนสิบสอง ขึ้นเจ็ดค่ำ
ปีชวดโทศก

ภาคผนวก ช.

คัดลอกเรื่องขุนขอเป็นไมตรี*

หนังสือเจ้าพระยามหินทรไชยวงศ์ที่สมุหนายก มาถึงพระยามหาอำมาตย์ได้นำ
ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยโปรดเกล้าโปรด-
กระหม่อมให้หลวงสิทธิไชยเวรมหาคุณเล็กเชิญตราพระราชสีห์กระแสพระราชดำริออกไปถึง
ข้าพระพุทธเจ้า ณ เมืองอุคงมีไชยฉบับหนึ่งใจความว่า ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า
เหนือกระหม่อมว่า การเสด็จสงครามควรจะรีบ กระจะพลุกี่พลุกี่นั้นก็ชอบด้วยราชการ
แล้ว ความประการหนึ่งประการใดได้มีตราโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมออกมาแต่ก่อน
ทุกอย่าง ข้าพระพุทธเจ้าจะคิดราชการเห็นประการใด ก็ให้ผ่อนปรนไปตามการ อย่า
ให้เสียชั้นเชิงกับอ้ายขุนได้ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้หลวงสิทธิไชยเวรมหาคุณเล็ก
กลับออกมาฟังราชการ ณ อุคงมีไชยอีก หลวงสิทธิไชยเวรมหาคุณเล็กทราบข้อราชการ
ออกมาทุกประการ ทรงพระราชดำริว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะกลับเอาไชยชำนะกับอ้าย
ขุนได้ และที่นอกซึ่งจะขัดสนสิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้น ป็นใหญ่อย่ากระสุนดินคำก็ให้พระราชทาน
ออกไป เห็นจะไม่ขัดด้วยปืนใหญ่อย่ากระสุนดินคำแล้ว แต่คนในกองทัพหัวเมืองมาถึง
พร้อมกัน ผู้คนมากจะขัดด้วยเสบียงอาหาร ข้าพระพุทธเจ้าจะขอข้าวเมืองจันทบุรี
เมืองตราดให้ไปส่ง ณ เมืองกะพงโสม จะให้มารับขนข้าวไป ณ อุคงมีไชยระยะทาง
ไกลสามคืนสี่คืนก็ถึงง่ายไม่ลำบากกับไพร่พล ข้าวที่เมืองจันทบุรีเมืองตราดก็ได้สืเป็น
ข้าวสารไว้อยู่แล้ว พระยาพิไชยรณฤทธิ์บอกมาว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าให้ผู้ใดมารับข้าว
ที่เมืองกะพงโสมเมื่อใด จะให้กำปั่นมาขนข้าวที่เมืองจันทบุรีเมืองตราดส่งไปให้ทัน
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่า ส่งเสบียงอาหาร ณ เมืองกะพงโสมได้ง่ายๆแล้วก็อย่าให้
ข้าพระพุทธเจ้าวิตกด้วยอาหารข้าวเกลือสิ่งหนึ่งสิ่งใดเลย จะโปรดพระราชทานข้าว
เกลือ ณ กรุงเทพฯ พระมหานครไพบรทุกเรือรบมีชื่อเรืออาษาจาม บรรทุกกำปั่นออกมา

ส่งให้เนื่องจากว่าจะพอบ่าให้ไพร่พลชักสนอกอยากเสบียงอาหารได้ กับโปรดพระราชทาน
 เลื่อแซมขาววัวออกสิบ เลื่อแซมขาวก้านแ่งอย่างคี่สิบอย่างกลางสิบ เลื่อแซมขาวออก
 สะเทินใหญ่สิบ เลื่อยี่สิบ เข้ากันหกสิบตัว เลื่ออัคคัศคอกกลายอย่างคี่สิบอย่างกลางยี่สิบ
 เข้ากันร้อยตัว ออกไปให้ข้าพระพุทธเจ้าไว้สำหรับพระราชทานนายทัพนายกอง พญา
 พระเชมรผู้ไปำเห็นจความชอบ แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้หลวงสิทธิธนายเวร
 มหาดเล็กคุมเงินเบี้ยหวัดจำนวนมีมะเส็งสักทก พญาพระเชมรขุนหมื่นวังหลวงกรมทหาร
 พลเรือนสองร้อยสามสิบแปดคน เงินห้าสิบเก้าชั่งสิบเจ็ดตำลึง พระราชวังบวร
 สดามมงคลกรมทหารพลเรือนสี่ร้อยสี่สิบสี่คน เงินร้อยห้าชั่งห้าตำลึงสองบาท เงิน
 เบี้ยหวัดเจ้าเมืองกรมการขุนหมื่นนายกองปลัดกองลาวกรุงเก่า เมืองสระบุรี เมือง
 ลพบุรี เมืองอิน เมืองพรหม เมืองอ่างทอง เมืองสิงห์ เมืองนครนายก เมือง
 สุพรรณ มีจำนวนคนสองร้อยเก้าสิบสองคน เงินหกสิบชั่งสิบตำลึง เข้ากันพญาพระ
 หลวงขุนหมื่นเจ้าเมืองกรมการนายกองปลัดกองเป็นคนพันเจ็ดสิบสี่คน เงินสองร้อย
 สามสิบแปดชั่งสิบสองตำลึงสองบาท กับหาว่าวรายชื่อคนจำนวนเงินเบี้ยหวัดพระราชทาน
 ออกไปให้ข้าพระพุทธเจ้าแจกพระยาพระหลวงขุนหมื่นกับนายกองปลัดกองลาวไว้
 พระราชทาน แต่เจ้าเมืองกรมการนายกองปลัดกองลาวเมืองปราจีน เมืองฉะเชิงเทรา
 เมืองกบินทร์บุรี เมืองประจันตะคาม เมืองวัฒนานคร ซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด
 นั้น จะออกมารับราชการทัพเท่าใดอยู่รักษาเมืองเท่าใด หาบายชื่อจำนวนคนแน่นอนไม่
 โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าหลวงคุมเงินเบี้ยหวัดออกมาพระราชทาน ณ หัวเมือง
 ข้าหลวงยังไม่กลับเข้ามาถึง ถ้าข้าหลวงกลับเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครได้จำนวน
 เจ้าเมืองกรมการนายกองปลัดกองขุนหมื่นลาวเมืองปราจีน เมืองฉะเชิงเทรา เมือง
 กบินทร์บุรี เมืองประจันตะคาม เมืองวัฒนานคร ซึ่งออกไปรับราชการแน่นอนแล้วจะ
 โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระราชทานเงินเบี้ยหวัดส่งไปครั้งหลัง กับขุนหมื่นทัพไทย
 ที่โปรดชำระส่งตัวออกไปนั้น จะควรรับพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นคนเท่าใด ไม่ควรให้
 เบี้ยหวัดเป็นคนเท่าใด ให้ข้าพระพุทธเจ้าบอกจำนวนคนเข้าไปได้แจ้งที่ควรจะได้เบี้ยหวัด
 จะได้พระราชทานเบี้ยหวัดออกไปให้พร้อมกับเงินเบี้ยหวัดลาวหัวเมืองซึ่งยังไม่ได้ส่งออก

ไป มีข้อความในท้องตรากระแสดพระราชาธิบดีเป็นหลายประการนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้
กราบทูลถวายบังคมรับใส่เกล้าใส่กระหม่อมทราบเกล้าทราบกระหม่อมตามท้องตรากระแสดพระราชาธิบดี
ทุกประการแล้ว ราชการ ณ อุดมมีชัยนั้นข้าพระพุทธเจ้าได้บอกให้หลวงสิทธิินายเวร
มหาดเล็กถือมาแต่ก่อนว่า อ้ายญวนมาขอผูกเป็นไมตรีจะให้พระองค์ด้วงมีหนังสือไปขอ
องमारคามบุตรหลานภรรยา อ้ายญวนจะส่งให้มาอยู่พร้อมมูลกัน พระองค์ด้วงจะได้
ครอบครองเมืองเขมรทั้งทั้งสองฝ่ายแจ้งมาในใบบอกข้าพระพุทธเจ้าแต่ก่อนแล้ว กองทัพ
อ้ายญวนซึ่งตั้งอยู่ที่ท่ากะพงหลวง อ้ายญวนแม่ทัพใหญ่ใช้ให้ญวนไปหาข้าพระพุทธเจ้า
กับพระองค์ด้วง ณ เมืองอุดมมีชัยหลายครั้ง เทียนจะขอหนังสือพระองค์ด้วง แล้วพูดจา
ว่า เจ้าเวียดนามให้โยขุนนางผู้ใหญ่มีหนังสือบังคับมาถึงญวนผู้ใหญ่แม่ทัพนายกองว่า
เจ้าเวียดนามมีน้ำพระทัยกว้างขวางยกโทษบรรดาขุนนางพญาพระเขมร แล้วจะส่งนัก
มารคากับบุตรภรรยาให้กับพระองค์ด้วงจะได้มาอยู่พร้อมมูลกัน พระองค์ด้วงจะได้ครอบ-
ครองบ้านเมืองราชธานีเขมรชอบชดเชยเสียให้อยู่เย็นเป็นสุขทั้งกรุงเวียงคานหมื่นป้อมยาว
ซาค ให้ขุนนางพญาพระเขมรทำราชการด้วยพระองค์ด้วงเป็นปกติ อย่าได้มีใจเคลือบ-
แคลงกลัวคั่ง ข้าพระพุทธเจ้าจึงไปปรึกษานายกเทศนายกองพระองค์ด้วงพญาพระเขมรพร้อม
กันว่า ที่อ้ายญวนมาพูดว่าจะส่งนักมารคากับบุตรหลานภรรยาคืนบ้านเมืองมาให้พระองค์ด้วง
นั้นหาจริงไม่ การคิดจะกระทำตอบแทนอ้ายญวนต่อไปภายหน้าจะต้องพูดจาทำหนังสือผูกพัน
ให้สนิทไว้ก่อน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ให้พระองค์ด้วงทำเป็นหนังสือของพระองค์ด้วงอักษร
เขมร ไปยังองค์พราหมณ์คายนานชื่อเขียนลายทาสี องค์พราหมณ์คายนานถือนิโบบีเทืองเข
ว่า ด้วยพระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงเกิดความอวิวิาทกับญวนแต่ปีก่อน พญาพระเขมร
ทั้งปวงพร้อมกันจึงบอกขอเราออกมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงมหานครศรีอยุธยาทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เราออกมาครอบครองบังคับบัญชาพญาพระเขมร
อาณาประชาราษฎร์หัวเมืองทั้งปวงนั้น ขอสิทธิญวนของญวน ทั้งสองช่วยทำนุบำรุงการบพูล
เจ้าเวียดนาม ให้เราได้พึ่งบุญบารมีพระนครใหญ่ทั้งสอง ราชบุรีไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
ชอบชดเชยเสียจะได้อยู่เย็นเป็นสุข ด้วยพญาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงเป็นอันใจเฝ้า
โศกเขลาหาผู้มิชอบไม่ประทานโทษเสียเถิด ครั้น ณ วันเดือนสามขึ้นสิบค่ำอ้ายญวน

แม่ทัพใช้ห้องเวียงกับล่านามอกข้าพระพุทธเจ้าว่า ณ วันเดือนสามขึ้นสิบสองค่ำอ้าย
 องญวนจะรื้อค่ายที่ท่ากะพงหลวงและเกาะจันทน์ปากคลองพญาธา ยกไพรพลกองทัพไปตั้ง
 พังราชการอยู่ ณ เมืองพนมเปญ แล่ค่ายที่คลองนกกำนูนนั้นอ้ายญวนจะขุดทิ้งไว้เป็นค่าย
 ค่ายแห่งหนึ่ง ครั้น ณ วันเดือนสิบขึ้นสามค่ำข้าพระพุทธเจ้าใช้แม่ทัพนายกองไปตรวจดู
 เห็นอ้ายญวนรื้อค่ายจากท่ากะพงหลวงเกาะจันทน์ปากคลองพญาธา อ้ายญวนไปตั้งค่ายอยู่
 ณ เมืองพนมเปญ อ้ายญวนจะคิดราชการประการใดยังหาทราบไม่ เทศกาลนี้ก็เป็นอย่าง
 แล้ง เรือลำเลียงลูกค้าอ้ายญวนก็ไปมาไม่ขาด เป็นที่กองทัพเขมรจะลอบลัดคัศรอน
 กองทัพอ้ายญวนสะดุ้งเสียวนอนไม่หลับ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดนายทัพนายกองไปตั้งค่ายไว้
 เป็นค่ายคานที่ปากคลองอุคงมีไชย ให้พระยารัตนวิเศษเจ้าเมืองสวายจิตอยู่รักษาค่ายหนึ่ง
 ที่ค่ายกะพงหลวงให้หลวงสพการอยู่รักษาค่ายหนึ่ง แต่ที่ปากคลองพญาธาได้ตั้งป้อมสาม
 ป้อมรั้งป้อมถัดกัน จัดให้พระส่ำแดงอุทริงภักดิ์พระณรงค์เดชพระพิมายคุมทัพเมือง
 นครราชสีมานายไพร่แปดร้อยแปดสิบแปดคน ให้หลวงอินชลักษณะคุมกองทัพเมือง
 นครเสียมราฐสามร้อยหกสิบสามคน เข้ากันพันสองร้อยห้าสิบแปดคนอยู่รักษา แล้วให้
 พระยาพลเมืองกับของคุมกองทัพเมืองปัตตของเมืองสุรินทร์นายไพร่พันเอ็ดคน ไปตั้งอยู่
 แขวงเมืองบาชีริมน้ำทางเมืองโจดกกองหนึ่ง ให้พระยาจตุรงค์นรินทร์อินทวิไชยคุม
 กองทัพเมืองสุรินทร์เมืองลาดปะ เอียนนายไพร่พันคนไปตั้งอยู่ที่แขวงเมืองไพรกะบาทริม
 ลำน้ำทางเมืองโจดกกองหนึ่ง เข้ากันสองกองคอยคัศรอนที่เรือลำเลียงและเรือลูกค้า
 ญวนขึ้นลง แล้วจัดให้พระยาปลาไหมพระยาธรรมเดโชคุมกองทัพพญาพระเขมรไพร่พล
 หัวเมืองฝ่ายตะวันออก ไปคอยคัศรอนเรือลำเลียงอ้ายญวนไปมาทางลำน้ำเกาะแดง
 ให้แยกย้ายกันให้หลายทาง ให้พระยาเดโชเจ้าเมืองกะพงสวายกับไพร่พลซึ่งมารับ
 ราชการอยู่ ณ อุคงมีไชยกลับไปตั้งค่ายที่ริมน้ำสะโงแขวงเมืองกะพงสวายแห่งหนึ่งให้
 มั่นคง เกลือกอุคน้ำไว้ใจแก่ราชการไม่ได้ อ้ายญวนจะยกกองทัพไปตีเมืองสะโงเมือง
 กะพงสวาย อนึ่งข้าพเจ้าซึ่งไปรคเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานกองทัพบรรทุกำปั่น
 ให้พระยาพิไชยรณฤทธิ์ออกไปทำสืบเกี่ยว พระอนุรักษโยธาคุมไปสามสิบเกี่ยว
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้จมนมเพียรพิทักษ์ หลวงวิชิตสงคราม ขุนวิเวกสงคราม

ขุนแก้วอุทล ถือนั่งสวดลงไปถึงพระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระอนุรักษโยธาที่กำกับ พระยาพิไชยรณฤทธิ์พระอนุรักษโยธาบอกไปถึงข้าพระพุทธเจ้าว่า ได้ได้เรือกระเวนสองลำ บรรทุกข้าวสารในกำปั่นแก้วกลางสมุทร กำปั่นพุทธอำนาจ เข้าไปส่ง ณ เมืองกะพงโสมน จะให้กำปั่นราชฤทธิ์กำปั่นเวงักกำปั่นวัฒนานามเข้าไปจอดอยู่ปากน้ำเมืองกะพงโสมน จะไ้คนข้าวสารเข้าไปส่ง ณ เมืองกะพงโสมนโดยเร็ว ถ้าชนข้าวสารห้าสิบเกวียนเสร็จแล้ว พระยาพิไชยรณฤทธิ์จะให้กำปั่นพุทธอำนาจ กำปั่นราชฤทธิ์กลับมาขนข้าวเกลือที่เมืองจันทร์เมืองตราดไปส่งที่เมืองกะพงโสมนกว่าจะพอราชการ ณ วันเดือนสามขึ้นสิบห้าค่ำปีมะเส็งสัพท พระฤทธิสงคราม ขุนฉ่อนโกชนายกกระบัตร์เมืองวัฒนานคร บอกว่า พระอนุรักษโยธาส่งปืนรักษาวพระศาสนาสิบบอก เป็นสิ่งมาทัญญูสิบบอก เข้ากันยี่สิบบอก ร้างจ้อยี่สิบราง กระสุนสามนิ้วถึงพันร้อยสามสิบกระสุน สามนิ้วเจ็ดร้อยเจ็ดสิบกระสุน เข้ากันพันเก้าร้อยกระสุน แค้นนวนเหล็กวิลาศยี่สิบอัน เหล็กไขสิบอัน เหล็กแยงฉนวนยี่สิบอัน กับหมากแห่งหนึ่งยี่สิบเจ็ดหาบสี่สิบหกซัง สี่สิบหกหนึ่งยี่สิบหกหาบสี่สิบซัง พระยาพิไชยรณฤทธิ์ได้สำเลียงข้าวขึ้นไปส่ง ณ เมืองกะพงโสมน พระฤทธิสงคราม ขุนฉ่อนโกชนายกกระบัตร์ได้เอาดังซึ่งเอาไปจากเมืองอุคงมีไชยสอกับดัง พระยาพิไชยรณฤทธิ์ได้แก้สิบหกหะนานครั้ง ถึงพระยาพิไชยรณฤทธิ์เล็กกว่าดังเมืองอุคงมีไชยสามหะนานครั้ง พระยาพิไชยรณฤทธิ์ว่าดังทั้งพระยาพิไชยรณฤทธิ์เอามาใบนี้ ได้สอกับดังเจ้าพนักงานกรมมา ณ กรุงเทพมหานครแล้ว พระยาพิไชยรณฤทธิ์เอางังของพระยาพิไชยรณฤทธิ์ทวงข้าวสารส่งพระฤทธิสงครามขุนฉ่อนโกชนายกกระบัตร์ ได้ข้าวสารสี่สิบห้าเกวียนสิบห้าถัง แล้วขุนจงโยธาผู้คุมข้าวสารไปส่ง บอกกับพระฤทธิสงครามว่า ข้าวสารในกำปั่นห้าลำสิ้นจำนวนแล้ว พระฤทธิสงครามได้เอาข้าวสารทวงถึงพระยาพิไชยรณฤทธิ์ได้กระสอบปิคตรามอบให้จมีนมะเพียรพิทักษ์นำขึ้นมา ณ อุคงมีไชย ข้าพระพุทธเจ้าได้เอาข้าวสารในกระสอบปิคตราที่พระฤทธิสงครามส่งขึ้นมาทวงชั้นสุครกับดังที่เคยรับเคยจ่ายกองทัพอ ณ อุคงมีไชยได้สิบหกหะนานครั้งตามพระฤทธิสงครามบอกขึ้นมา, ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้หลวงศรีณรงค์ขุนวิเศษสงครามคุมกองทัพอเมืองสุวรรณภูมินายไพร่สองพันห้าสิบคน หลวงพิไชยชำนาญคุมกองทัพอเมืองเขมราชนายไพร่เก้าร้อยแปดสิบคน

เข้ากันนายไพร่สามพันสามสิบคน ให้พระยารามกำแห่งเป็นแม่กองใหญ่ยกไปบรรจบกองทัพ
พระพรหมภักดียกกระบี่ เมืองนครราชสีมา ๗ เมืองกะพงโสม แต่กองทัพที่ยกไปอยู่
เมืองกะพงโสม เมืองกำปอด นายไพร่เก่าใหม่เป็นคนหกพันเจ็ดร้อยแปดสิบคน จะไ้
รับพระราชทานข้าวเกลือซึ่งบรรทุกำนั้นออกไปส่ง ๗ เมืองกะพงโสม การคิดไว้ที่จะไป
ตีค่ายทางคลองซุดใหม่เมืองพุทไธมาศนั้น กองทัพกรุงเทพพระมหานครแลกองทัพหัว
เมืองมีจำนวนไพร่พลสองหมื่นสามพันคน จะแบ่งไว้รักษาค่ายอุดมมีไชยหกพันคน จะไปตี
ค่ายทางคลองซุดใหม่เมืองพุทไธมาศทั้งกองทัพเขมรสองหมื่นคน แต่เมืองกะพงโสม
ระยะทางจะไปคลองซุดใหม่ทางไกลห้าคืน ถ้าข้าวเสบียงเมืองจันทบุรีเมืองตราดส่งไป
ถึงเมืองกะพงโสมพอจ่ายกองทัพเป็นเสบียงหาบไปได้เสมอคนละถึง จะได้คิดยกไปตีค่าย
อ้ายฉวนที่คลองซุดใหม่เมืองพุทไธมาศ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับสื่อเข้ามาหกสิบตัว สื่อ
อัครดลีสืบตัว เข้ากันร้อยตัว เงินเบี้ยหวัดพระยาพระหลวงขุนหมื่นพระราชวังหลวง
พระราชวังบวรสถานมงคล กรมทหารพลเรือนเจ้าเมืองกรมการนายกองปลัดกองลาว
หัวเมืองเป็นเงินสองร้อยสามสิบแปดทั้งสิบสองตำลึงสองบาทครบตามท้องตราซึ่งโปรดเกล้า
โปรดกระหม่อมออกไปแล้ว กรัน ๗ เดือนสามขึ้นห้าค่ำปีมะเส็งสัพทศ พระยากลาโหม
คุมขุนชายฉกรรจ์เจ็ดคนมา ๗ อุดมมีไชยแจ้งกับข้าพระพุทธเจ้าว่า พระยากลาโหม
แต่งกองกำวสะกัคือเรือฉวนลูกค้าทางลำน้ำเกาะแดงที่ส้มบัวแห่งหนึ่ง ที่เปี่ยมมีไชยหนึ่ง
จับฉวนได้ชายฉกรรจ์สิบสามคน หญิงฉกรรจ์สองคน หญิงรุ่นหนึ่ง เข้ากันชายหญิงสิบหก
คนกับเรือบันลงห้าลำ แลฉวนชายฉกรรจ์หกคน หญิงฉกรรจ์สองคน หญิงรุ่นคนหนึ่ง
เข้ากันเก่าคนจะส่งมาครั้งหลัง ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งฉวนฉกรรจ์เจ็ดคนมา ๗ เมือง
มณฑลบุรี ให้หลวงราชสุเรนทรส่งตัวเข้ามา ๗ กรุงเทพพระมหานครด้วยแล้ว หนังสือมา
๗ วันอาทิตย์ เดือนสาม แรมห้าค่ำ ปีมะเส็งสัพทศ

ภาคผนวก ข.

สำเนาจดหมายพระยายมราชว่าที่ฟ้าทะละหะถึง พล สมุหนายก จ.ศ. 1208 *

ข้าพเจ้าพระยายมราชว่าที่ฟ้าทะละหะ เจ้าพระยาที่ราชมนตรี ชกทำหนังสือ
ขอราชการ เมืองเขมรมากราบเรียน พล อัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ขอบุญบารมีช่วยทำนุ
บำรุงพระองค์ดวง ข้าพเจ้ากับพระยาพระหลวกราษฎรในเมืองเขมรให้ได้ความสุขจะทำ
ราชการฉลองพระเดชพระคุณพระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ ต่อไป
ด้วยข้าพเจ้าพญาพระเขมรปรึกษาพร้อมกันขึ้นกราบเรียนแก่ พล สมุหนายกผู้สำเร็จ
ราชการขอให้เป็นทางไมตรีกับอ้ายญวนก่อน เมื่อ ณ วัน ๗ 12 ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์นั้น
อ้ายญวนแม่ทัพใหญ่ทั้งสองชื่อคำทรายกายทวน 1 ชื่ออ้ายโกทงบินไปเฝ้าเธอ 1
จัดนายทัพนายกองให้ออกมาจากค่ายท่าโรง 2 หลัง ทางตะวันตกค่ายมีกกา ณ
บ้านโพธิ์ท่า 2 วันแล้ว ครั้น ณ วัน 3 1 ค่ำ เพลาเช้าองค์คำทรายกายทวน องบินไป-
เฝ้าเธอณนายทัพนายกองญวนขึ้นมาที่โรง พล สมุหนายกพระองค์ดวงนายทัพนายกองก็ให้
ออกไปที่โรงวังให้เขมรปลูกไว้เคียงโรงญวน องญวนแม่ทัพใหญ่ทั้งสองกราบเรียน พล
สมุหนายกว่า เมืองเขมรแต่ครั้งก่อนพระรามาธิบดีนั้นกรุงเทพฯ กับเมืองเว้เป็นเมืองใหญ่
เป็นทางไมตรีแก่กัน 3 ปีเขมรก็มีราชสาส์นนำบรรณาการไปเมืองเว้ครั้งหนึ่ง ราชญ์ญวน
เขมรไปมาค้าขายทำมาหากินเป็นอาสุคด้วยกันโดยสุจริต แลเมืองเขมรทำการหาดีไม้
เขมรคิดค่าเรือมาขึ้นญวนเสีย บัดนี้เจ้าเวียคนามยกโทษเขมรทิ้งเสียด้วยเขมรเป็นเมือง
น้อยโฉดเขลาทำให้พระนครใหญ่ทั้งสองขาดทางพระราชไมตรีกันด้วย และขอให้ พล
สมุหนายกนำเนื้อความกราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานเป็นทาง
พระราชไมตรีแก่กันแต่เดิมมา ฝ่ายองญวนก็จะเอาเนื้อความขึ้นกราบทูลพระเจ้าเวียคนาม
ขอให้พระองค์ดวงขึ้นเสวยราชสมบัติรักษาราชฐาน เมืองเขมร เป็นข้าสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัว
ณ กรุงเทพฯ พล สมุหนายกก็ว่ากับองญวนผู้ใหญ่แม่ทัพทั้งสองว่า องญวนว่าอย่างนั้นก็ถูก

* หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

เบศดาพระราชทานอภัยฉวณแซก 44 คนออกมาได้ องเวียนทวายลง จูชื่อ ก็กราบลา
 พณ สมุหนายกกลับไปเมืองพนมเปญ อยู่มา ๓ ๖ 11 คำ ปีมะเมียอัฐศก อภัยฉวณ
 แม่ทัพซึ่งอยู่ ๗ เมืองพนมเปญที่้องเหงาญ คำทรายกายทาน คงทง ทยบอ องท่าทาน-
 กายทาน องก็คก เข้ากัน 6 คน จักได้องจันเว องจูชื่อ องเวียนทวายลง
 องกอเกอ กับล้ามชื่อวัน ชื่อยัง 2 คน เข้ากัน 6 คน เรือแ่งทราย 5 ลำ กับ
 พระยานรินทรวิปลีก พระยานเรนทรเสนาดา พระยาราชนเรศอุษณางเขมร เรือ
 แ่งทราย 3 ลำ ไพรฉวนเขมร 150 คน ส่งบุตรภรรยาพระองค์ทวงขึ้นมา บุตร 2
 ภรรยา 1 รวม 3 คน อยู่ ๗ วัน ๖ 2 คำ ปีมะเมียอัฐศก อภัยฉวณแม่ทัพใช้ให้อภัย
 องเวียนทวาย องกอเกอ องบานเย็น รวม 3 คน กับอภัยชีวเกิง ชิวยัง ล้าม 2 คน
 เข้ากัน 5 คน ขึ้นมากราบเรียน พณ สมุหนายกว่าทวยเครื่องบรรณาการและแต่ง
 ราชสาส์น แล้วถามเรื่องฉวณแซก 44 คนว่าเอาออกมาแล้วฤา พณ สมุหนายกว่ากับ
 อภัยฉวณ 3 คนว่า จะจัดขุนนางเขมรให้นำราชสาส์นเครื่องบรรณาการกับจะให้เข้ามา
 ขอเอาอภัยฉวณแซก 44 คน จะให้พระองค์ทวงจัดพาพระเขมรถือธงไปถึงองณัมทัพคือ
 ภายหลัง อภัยฉวณ 3 คนไต่ขึ้นพระประสาธ พณ สมุหนายกว่าคังนั้นแล้ว อภัยฉวณก็ลา
 พณ สมุหนายกกลับไปเมืองพนมเปญ อยู่ ๗ วัน ๖ 2 คำ ปีมะเมียอัฐศก มีหนังสือท่าน
 อัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ออกมาว่า ฉวณกับแซก 44 คนนั้น มีพระราชโองการมานับทูล
 สรุปลิงหนาทกราบเหนือเกล้าฯ สั่งว่า สงสัยในพระทัยนัก แน่นว่าอภัยฉวณจะเป็นไมตรี
 โดยสุจริตจริง ฉวณส่งเจ้าหญิงได้มาอยู่พร้อมมูลกับพระองค์ทวง ให้องค์ทวงไ้จัดแจง
 เมืองเขมรเหมือนครั้งพระรามาธิบดีแล้ว หาไมกับฉวณแซก 44 คน ถึงฉวณส่งเข้าไป
 ณ กรุงเทพฯแต่ก่อนก็จะพระราชทานส่งกลับคืนมาให้สิ้น อยู่มา ๗ วัน ๖ 2 คำ ปีมะเมีย
 อัฐศก พระองค์ทวงมีหนังสือฉบับหนึ่งให้พระยามหาเทพ พระยาโลภาชราช⁵ พระยา
 วงศาธิราช หลวงไชยสงคราม ถือหนังสือพระองค์ทวงไปถึงองฉวณแม่ทัพ ๗ เมือง
 พนมเปญ ใจความในหนังสือพระองค์ทวงว่า เมื่อครั้งก่อนได้มีหนังสือเข้ามากราบเรียน
 ท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ณ กรุงเทพฯ ให้นำเอาข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอแซกฉวณ 44 คนกลับคืนมา บัดนี้อภัยฉวณแซก 44 คนยังหาได้

กลับมาไม่ ข้าพเจ้าเห็นพระองค์วางรับคำอายญวนแม่ทัพว่าจะส่งอายญวนแขก 44 คน
ก็ยังหาพระราชทานออกไปไม่ พล สมุหนายกคิดเห็นว่าจะผิดคำพูดไว้กับอายญวน จึงให้
ข้าพเจ้าทั้งสองเข้ามากรุงเทพฯ ขอบุญบารมีท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ช่วยกราบทูลถวาย
บังคมทูลพระกรุณาสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวชวยญวนแขก 44 คนออกมา ด้วยรับว่าจะเป็น
ทางไมตรีกับอายญวน ข้าพเจ้ากับพญาพระเชมรผู้ใหญ่น้อยปรึกษาร่วมกันเห็นว่า ถ้า
ไม่ยอมเป็นไมตรีกับอายญวน แผ่นดินเมืองเขมรจะแยกเป็น 2 แผ่นดิน ราษฎรทั้งปวง
ก็จะเป็น 2 ใจว่า ทั้งเจ้าผู้หนึ่งก็เป็นเจ้า ข้าพพระองค์วางก็เป็นเจ้า พญาพระเชมร
ทั้งปวงจะทำราชการสนองพระเดชพระคุณก็ยาก ข้าพเจ้าทั้งปวงคิดเห็นพร้อมกันครั้งนี้
จึงรับเป็นไมตรีกับอายญวนก่อน ได้ได้แต่เจ้าหญิงกับพระขัตติยวงศ์พญาพระเชมร ราษฎร
ทั้งปวงมาพร้อมมูลกับพระองค์วางทั้งสิ้นแล้ว ถ้าอายญวนใจไม่ซื่อตรงเหมือนกับคำ
อายญวนว่า จะโค่นล้มกระทำราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไปก็เห็นจะสำเร็จราชการ
ด้วยมาอยู่พร้อมมูลกันแล้ว ทุกวันนี้พญาพระเชมรกับราษฎรทั้งปวงเห็นพระทัยพระองค์วาง
ว่าเป็นเจ้าแผ่นดินปรากฏจริง แต่ราษฎรทั้งปวงสงสัยว่าพระองค์วางยังหาได้พระขรรค์
และหอกและตราราชสมบัติเสกสำหรับเจ้าตามกษัตริย์แต่โบราณมา ถ้าแน่นได้พระขรรค์
หอกทรามาพร้อมมูลกับพระองค์วางแล้ว ราษฎรทั้งปวงไว้วางใจเชื่อว่าพระองค์วางเป็น
เจ้าแผ่นดินจริง ข้าพเจ้าทั้งปวงคิดเห็นโดยโศกเสลาความสัตย์ความจริง ควรมิควร
แล้วแต่จะโปรดเกล้าโปรดม

(ลงชื่อพญาพระเชมร 15 คน)

ฟ้าทะละทะหลง

สมเด็จพระยา

พระยาบวรราชทิศ

พระยาวงศา

พระยาฉะไลใหม่ปกที่หนีไป

พระยาจักรีสุข พระคลัง

ฯลฯ

กฎให้ไว้แก่ขุนเทพภักดีกรมท่าซ้ายผู้เป็นที่พระวิเศษดาไชยเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา
ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุนเทพภักดีเป็นที่พระวิเศษดาไชยให้บังคับบัญชาว่า
ราชการรักษาย่านเมืองคัดสินสำเร็จกิจสุทุกข์ของราษฎรตามพระราชกำหนดกฎหมายจง
เป็นยุติธรรมให้พร้อมมูลกัน ณ ศาลากลาง อย่าให้กอบไปด้วยโลภและฉันทาโทษาธิษษา
พยาบาท ถือเปรียบแก่งแย่งกันให้เสียราชการแผ่นดินไป อย่าให้ราษฎรไต่ความยาก
แค้นเคืองคร่อนแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้ อนึ่งถ้าราษฎรมีกิจสุทุกข์มาร้องฟ้องกล่าวโทษกัน
ประการใดๆก็ดี ให้เอาฟ้องปรึกษาใส่พระธรรมนูญเป็นกระทรวงใด ก็ได้ประทับฟ้อง
ส่งให้เจ้ากระทรวงพิจารณาอย่าให้แปลกกระทรวงลวงกรมได้ และพิจารณาปรึกษาคดี
ด้วยความของราษฎรทั้งปวงโดยมูลคดีให้ตั้งอยู่ในคดีทั้ง 4 อย่าให้กอบไปด้วยความ
อิจฉาริษยา จ้องแวง พยาบาท ให้พิจารณาเป็นยุติธรรมโดยอุเบกขาตามอันประเสริฐ
อย่าให้เห็นแก่บุคคลและอำิสสินจ้างสินบนเข้าด้วยฝ่ายใดฝ่ายจำเลย กลับเท็จเป็น
จริงกลับจริงเป็นเท็จ กลับเลื่อนเนื้อความให้พ้นเพื่อนไป ให้ราษฎรไต่ความยากแค้น
เคืองคร่อน และกระทำผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่แต่สิ่งหนึ่ง
สิ่งใดได้ ประการหนึ่งให้พระยาวิเศษดาไชยมีน้ำใจโอบอ้อมเมตตากรุณาทะนุบำรุง
สมณะที่พราหมณ์อาณาประชาราษฎร ให้ไพร่บ้านพลเมืองลูกกำล่านิชทางบกทางเรือให้ได้
ทำมาหากินโดยปกติ ให้ชักชวนกันทำบุญให้ทานจำเริญเมตตาภาวนาสดับด้วย **รับฟังพระธรรม**
เทศนารักษาศีลห้าเป็นนิจ รักษาสันสีเป็นอธิเรกสิน และให้ตั้งอยู่ในทศกฐกรรมบท
โดยพระราชนัดด ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานมาสำหรับเมือง ก็ให้หาได้ต่อไปสู่
สุเมตทิภูมิอันประเสริฐ ประการหนึ่งให้บำรุงพระสงฆ์สามเณรให้ปฏิบัติเล่าเรียนอย่า
คั่นธุระ วิปัสณาธุระ จงทุกอารามจะได้เป็นอายุพระศาสนาสืบไปภายหน้า
ประการหนึ่งให้ตรวจตราดูพระพุทธรูป พระสฤพระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระอุโบสถ

* หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุนิตยภัตที่ 3 จ.ศ. 1210

พระวิหารการเปรียญ วัดวาอารามแห่งโคชารุคปรักหักพังเส้าหมองอยู่ ก็ให้ชักชวน
 พระหลวงขุนหมื่นอาพาประชาราษฎรปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เรื่องสุกไสยงาให้วัดวาอาราม
 พระพุทธรูปปรักหักพังเส้าหมองอยู่ได้ อนึ่งข้าเป็นกะตุ้ราชการถึงเทศกาลไร่นาก็ให้
 ตักเตือนว่ากล่าวแก่อาพาประชาราษฎรให้ชักชวนกันทำไร่นา ได้เต็มภูมิฐานให้ได้ผลเม็ด
 ข้าวจนมากจะได้เป็นกำลังราชการและทำบุญให้ทานเป็นการกุศลสืบไป อนึ่งค่านาส่วย
 สาอากรซึ่งขึ้นท้องพระคลังมีอยู่ในแขวงเมืองฉะเชิงเทราเมื่ออยู่น้อยเท่าใด ก็ให้
 พระวิเศษดาโสมเอาใจใส่ตรวจตราดูแล อย่าให้พระราชทรัพย์ของหลวงตกขาดจำนวน
 ไปได้ ถึงงวดถึงปีจะส่งค่านาค่านาส่วยสาอากรก็ให้พระวิเศษดาโสมว่ากล่าวแก่เสนา
 นายอากรให้คุมข้าวไปส่ง ณ กรุงเทพฯ จงทุกงวดทุกปี อย่าให้ค้างล่องงวดล่วงปีไปได้
 อนึ่งให้พระวิเศษดาโสมกำกับว่ากล่าวแก่เจ้าพนักงานให้ตรวจตราดูจน ทำเนียม
 ศาลากลาง คุกตรางสำหรับใส่ผู้ร้าย คักปิ่น คักดิน และค่านขึ้นในชั้นนอกสิ่งโคชารุค
 ปรักหักพังอยู่ก็ให้พระวิเศษดาโสมตักเตือนว่ากล่าวเร่งรัดกรมการชาวค่านเจ้าพนักงาน
 ให้ซ่อมแซมทำขึ้นไว้ให้มั่นคงจงทุกแห่งทุกตำบล อย่าให้ทรุดปรักหักพังอยู่ได้ และให้
 แก่งพระขุนหลวงหมื่นกรมการชาวค่านที่สัคยี่ข้อมั่นคงคือนั้น ออกลาดตระเวนตรวจตรา
 คุกโจรผู้ร้าย อย่าให้กระทำความร้าย แก่อาพาประชาราษฎรไพร่บ้านพลเมืองได้ อนึ่งให้
 พระวิเศษดาโสมสืบสาวชำระเลกเคิมเลกลูกหมู่มาคบบ้านคบบเมืองขึ้นให้ไต่จงมาก จะได้
 ใช้ราชการบ้านเมืองและเป็นกำลังสืบส่งกราบทูลไป ประการหนึ่งให้พระวิเศษดาโสม
 รู้สารบาญชีเลกไพร่บ้านพลเมืองสมสังกักพัน เลกไพร่หลวงข้าพระโยมสงฆ์ช่วยช่วงกอง
 ช่างตราภูมิคุ้มห้ามมีอยู่ ณ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา มากน้อยเท่าใดให้มีจำนวนบาญชีไว้ให้
 แน่นนอน มีราชการทุกคำคืบจะได้เกณฑ์ไปช่วยให้ทันทั่วที่ อนึ่งหลวงขุนหมื่นแขวง
 นายบ้านนายอำเภอที่ว่างอยู่หาตัวมิได้ ก็ให้พระวิเศษดาโสมปรึกษาค่วยพระปลัดจัดแจง
 เอาผู้ซึ่งมีสติกำลังสัคยี่ข้อมั่นคงคืบมีความชอบคืบขึ้นให้ครบตำแหน่ง จะจัดเอาผู้ใดเป็นที่ใด
 ให้บอกเข้าไปให้แจ้ง จะได้ให้เจ้าพนักงานมีตราตั้งออกมาให้รับราชการตามตำแหน่งที่
 สืบไป อนึ่งห้ามอย่าให้พระวิเศษดาโสมกระทำความเหม่งมึนเมาบุตรสาวหลานสาวอาพา
 ประชาราษฎรมาเป็นภรรยา ให้ราษฎรไต่ความยากแค้นเดือดร้อนแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้

หนึ่งให้พระวิเศษฤาไชยกำชับห้ามปรามบุตรภรรยาเสมียนหมายบ่าวและหาส่วยให้คบหา
 กันทำลายพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระอุโบสถ พระวิหาร
 การเปรียญ วัดวาอาราม ซ้ำช้างเอางาและขนาย ซ้ำสัตว์อันมีคุณ ซ้ำขายสุบผืน
 กินเงิน ซ้ำขายสิ่งของต้องห้าม และกระทำข่มเหงเก็บบริวารพดกชิงฉ้อกระบัต
 อาดาประจวบราษฎรลูกค้าวานิชเอาพัสดุทองเงิน แลคมหากันเป็นโจรผู้ร้ายกระทำ
 ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่แต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้เป็นอันยากที่เดียว
 และพระราชกำหนดโปรดเกล้าฯ ออกมาทั้งนี้ตามอย่างธรรมเนียมโดยประมาณ ให้
 พระวิเศษฤาไชยดูพระราชกำหนดโดยพระราชโองาตจงเนืองๆให้เจนปากเจนใจไว้
 ทุกข้อทุกกระทง จะได้บังคับบัญชาการสืบไป ถ้าแลราชการฉนแปรประการใด
 ก็ให้คิดอ่านฉนแปรฉนแปร โดยขอราชการให้รอบจงทุกประการสุดแต่อย่าให้เสียราชการ
 แฉนคินสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง กฎให้ไว้ ณ วัน 5 11 9 คำ ปีมอก
 สัมพุทธศก

ร่างตราเจ้าพระยาบดินทร์เคชาเรื่องให้สืบจับ

พวกจีนท้าวเหี้ยส่งเข้ามา ณ กรุงเทพฯ*

หนังสือเจ้าพระยาบดินทร์เคชาที่สมุหนายก มาถึงจมนัสรเพชรภักดี หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก พระยาประจันกรมการ ค่วยจีนเพาจีนมีชื่อที่ส่งเข้าไบนั้น ให้การชักทอดถึงจีนเฉว่า เป็นคนส่งข้าวปลาอาหารให้อ้ายจีนพวกท้าวเหี้ยในเมือง กับว่าอ้ายจีนชกนิ จีนชกเถา จีนญู จีนเอียง จีนแสง จีนมีชื่อ 20 คน ว่าเป็นยี่เหี้ยชาเหี้ย พวกจีนท้าวเหี้ยได้ไปตีเมืองรบตูกองทัพ แล้วอ้ายจีนเฉานั้นจับตัวไว้ได้แล้ว แต่อ้ายจีนมีชื่อเหล่านั้นจะจับได้บ้างถาอย่างไกรก็ยังไม่หาญความไม่ บัดนี้ให้หมื่นทรงอาวุธหัวหมื่นพระตำรวจนอช้าย ถือตราออกมาให้จมนัสรเพชรภักดี หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก พระยาประจันกรมการ ส่งตัวอ้ายจีนเฉาให้หมื่นทรงอาวุธหัวหมื่นตำรวจุมเข้าไโคยเร็วก่อน แต่อ้ายจีนซึ่งมีชื่อออกมานั้น ถ้าได้ตัวไว้บ้างก็ให้ส่งให้หัวหมื่นทรงอาวุธเข้าไโคยให้พร้อมกัน ได้เขียนหางว่าวรายชื่อรูปพรจเงินออกมาค่วยแล้ว ถายังไม่ได้ตัวก็ให้สืบสาวติดตามอ้ายคนที่ (ไม่ชัก) เหล่านี้ มันจะทลายเสียบ้างแล้วถายังไโปรดเกล้าให้จับเอาตัวเสียให้ไโคจงสืบ ถ้ามันยังไม่ตาย มันจะหนีไปอยู่แห่งไโคให้ตามจับเอาตัวให้จงได้ ไโปรดเกล้าฯ ว่า อ้ายจีนพวกท้าวเหี้ย แต่ก่อนเป็นคนซื้อผืนชาผืนเกิดการุ่นนี้ขึ้น ผืนที่มันซื้อชาผืนนั้นมันคงจะชักย้ายเอาไปซ่อนไว้ดังไว้ ของอันนี้จะยังอยู่จมนัสรเพชรภักดี หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก พระยาประจันกรมการจับตัวอ้ายจีนคนไโคมาได้ก็ให้ไโคถามดู มันรู้เห็นว่าผืนของผูไโคเอาไปซ่อนไว้ดังไว้ที่ไหน ก็ให้มันนำไปซุกไปเอามาไโคแล้วให้ส่งเข้าไโคจงเนื่องๆ จมนัสรเพชรภักดี หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก จะกลับเข้าไโค กรุงเทพฯ ก็ให้กำชับกำชา สั่งพระยาประจันกรมการให้อุคสำหพากเพียรสืบสาวติดตามจับเอาตัวอ้ายพวกท้าวเหี้ยซึ่งมีชื่อออกมาทั้งนี้ให้จงได้ กับไโคชำระเอาผืนส่งเข้าไโคยให้สิ้น หนังสือมา ณ วัน 1 5 6 ค่ำ ปีมะออก สัมฤทธิศก

ผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ในฐานะสมุหนายก
พ.ศ. 2372 - 2392

บทคัดย่อ
ของ
กมลวรรณ มังคลารัตนศรี

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2524

จุดมุ่งหมายของปฏิญานี้ เพื่อศึกษาชีวิตประวัติและผลงานของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) ในฐานะสมุหนายกในช่วงระยะเวลา พ.ศ. 2372 - 2392 ศึกษาขอบข่ายอำนาจและหน้าที่ของสมุหนายก และความสามารถของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มีส่วนช่วยเสริมสร้างความมั่นคงและปลอดภัยให้แก่อาณาจักรทางด้านการต่างประเทศ

จากการศึกษาพบว่า การที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้ดำรงตำแหน่ง "สมุหนายก" เพราะความสามารถเฉพาะตัวของท่าน ซาคิดว่าเนติและโอกาสเป็นส่วนช่วยส่งเสริมให้ความสามารถของท่านเด่นยิ่งขึ้น สำหรับตำแหน่ง "สมุหนายก" เป็นตำแหน่งสำคัญในการบริหารของไทย ตามทฤษฎีจะใช้อำนาจบังคับบัญชาจัดการทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ตลอดจนประเทศราช แต่ในทางปฏิบัติอำนาจของสมุหนายกจะถูกจำกัดในบางส่วน และที่สำคัญอำนาจของสมุหนายกจะมีมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความสามารถเฉพาะตัวของสมุหนายกแต่ละท่าน แต่สมุหนายกที่มีความสามารถควรจะเป็นนักปกครอง นักบริหาร และแม่ทัพ พร้อมทั้งสามประการในตัวคนเดียว เจ้าพระยาบดินทร์เดชานับว่าเป็นสมุหนายกที่มีความสามารถมาก ผลงานที่ทำให้ท่านเด่นเป็นที่รู้จักของคนไทยและเขมรคือ การที่ท่านเข้าไปช่วยดูแลปราบปรามกบฏอภัยพิพลของญวนในเขมร และสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงมีเกียรติยศเขมรปกครองต่อมา ซึ่งช่วยให้พรมแดนของอาณาจักรไทยทางด้านการต่างประเทศมีความมั่นคงและปลอดภัยมากขึ้น จนกระทั่งไทยต้องเสียเขมรให้แก่ฝรั่งเศสในรัชกาลต่อมา

ACHIEVEMENTS OF CHAO PHRAYA BODINDEJA (SINGHA)

AS A SAMUHA NAYOK B.E. 2372 - 2392

AN ABSTRACT

BY

KAMONWAN MUNGKALARATTANASRI

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

February 1981

The objectives of this thesis are to study Chao Phraya Bodindeja (Singha)'s life and his achievements in the period between 2372 - 2392 B.E., to study the scope of the power and duty of the Samuha Nayok, and to study Chao Phraya Bodindeja's ability in promoting the security and safety of the eastern frontier of Thailand.

From the study it was found that Chao Phraya Bodindeja rose to this position because of his special ability. His birth and opportunity also helped show up his ability. The Samuha Nayok was an important administrative position in Thailand. In theory it had power over the military and civil services in the northern provinces and vassal states in the north, but in practice the power might be limited. The power of the Samuha Nayok more or less depended on the individual. But an able Samuha Nayok should be an administrator, a soldier, and a politician. Chao Phraya Bodindeja can be considered an able Samuha Nayok. His well-known achievements are his putting down of the Vietnamese in Cambodia and setting up a strong Cambodian country with Cambodian King. This fact helped preserve the eastern frontier until Thai lost Cambodia to France in the next generation.